

Láttelet

Samir Amin: **A 2014. májusi európai választások. Újabb szakasz az európai projekt összeomlásában**..... 5

Történelem

Ruanda: a genocídium gyökerei. Mehdi Ba, a *Jeune Afrique* című folyóirat szerkesztőjének interjúja Jean-Pierre Chrétien és Marcel Kabanda történészekkel..... 9

Jean-Pierre Chrétien: **„Trópusi náciizmus” Ruandában? Egy népirtás logikája**

A Ruandában húsz éve lezajlott népirtás, mely közel egymillió áldozatot követelt, nem tekinthető pusztán a kelet-afrikai Nagy-tavak vidékén fél évezrede együtt élő földműves és állattartó népcsoportok közötti „hagyományos törzsi” ellenségeskedés következményének. A genocídiumért elháríthatatlan felelősség terheli az európai (előbb német, majd belga) hódítókat is, akik a hamis, etnikai-faji „hamita ideológia” jegyében – a náci árja fajelmélet mintájára – felsőbb- és alsóbbrendű „fajokra” osztották fel az afrikai társadalmakat, s ezzel megfelelő mentális keretet teremtettek az Afrika „zsidóinak” tekintett tuszikkal való leszámoláshoz 14

Vázsonyi Dániel: **Neomarkista ellenzékiek társadalomfilozófiai nézetei a „hosszú hatvanas években” (1963–1974)**

A tanulmány áttekinti a desztalinizációt követő „hosszú hatvanas évek” magyarországi kísérleteit a marxista elmélet kritikai alkalmazására az államszocializmus kényszerei alatt. Idetartoznak a szükségletek és az emberi autonómia kidolgozásának filozófiai elméletei, a kritikai szociológiai elméletek, amelyek az államszocializmus hierarchikus és elidegenedett jellegét mutatták meg, majd a marxizmus gazdaságelméletét újraértelmezní próbáló törekvéseket vizsgálja (mindenekelőtt Bence és Kis *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című könyvét). Míg az előbbi két törekvésnek elsősorban a kritikai marxizmust elfojtó politikai fordulat vetett véget, az utóbbi kísérlet maga vezetett el Marx mechanikus értelmezésével egy radikális szociáldemokráta, majd végül liberális felfogáshoz, ami feladta a termelői öngazgatás mint társadalmi rendezőelv gondolatát 32

Analízis

Marcello Musto: **Az elidegenedés koncepciójának újragondolása**

Történelemfeletti vagy korhoz kötött az emberek társadalmi elidegenültsége? A kérdésre más – illetve különböző árnyalatú – választ találunk az egzisztencia-

listáknál, a Frankfurti Iskolánál, az amerikai szociológiában és Marxnál, valamint követőinél. Az eltérő válaszoknak alapvetően ellentétes társadalmi funkciója van..... 57

Vivek Chibber: **Kapitalizmus, osztály és univerzalizmus: elkerülni a posztkoloniális elmélet zsákutcáját**

A posztkoloniális elméletek elutasítják a szocialista hagyomány alapfogalmait. Képviselőit az „univerzalizáló”, azaz általánosító-egyetemesítő tendenciák háborítják föl; vagyis a felvilágosodásnak az az igénye, hogy bizonyos kategóriákat kultúráktól és helyszínektől függetlenül érvényesnek tekintsünk. A marxizmus olyan elméletként szerepel elemzéseikben, amelyik a leghangsúlyosabban fejezi ki a felvilágosodás e vészes szellemi örökségét. A marxisták azt állítják, hogy bizonyos kategóriák, mint amilyenek az osztály, az elnyomás, a kapitalizmus, a kizsákmányolás és hasonló, kultúrákon átívelően érvényesek. A kulturális pluralizmus, a helyi Istenek és sajátosságok jegyében dobjuk ki a tőkeviszony mai elemzésének fogalmi eszközeit?!..... 80

Szigeti Péter: **Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban**

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet érvényességét két perspektívából veti fel a tanulmány: a kapitalizmus történetében a megszakítottság és a folytonosság, illetve az elmélet gondolati alapjainak újszerűsége és időtállósága szempontjából 91

Tromf

Partha Chatterjee: **A Subaltern Studies és A tőke**

A Subaltern Studies történész kör munkásságának megítéléséhez, elméleti és történeti kérdések megvitatásának területére vezet minket a tanulmány, mondhatjuk: a „harmadik világ” különösségének megértéséhez. A marxi elemzés érvényessége ezekben a vitákban is nagy szerepet kap 99

Olvasójel

Bezzegh Alpár: **Lélektani háború**

Sz. I. Filonyenko – M. I. Filonyenko: *Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012 ... 115

Arcok

Fáber Ágoston: **Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál**

A cikk összehasonlítja a két nagy francia szociológus, Pierre Bourdieu és – a pályafutása legalábbis korai szakaszában Bourdieu által jelentősen befolyásolt – Luc Boltanski álláspontját a determinizmus, a társadalomtudós és a társadalmi cselekvők viszonya és a társadalomkritika lehetőségeinek kérdésében. Bourdieu az egyéni cselekvést meghatározó determinisztikus társadalmi mechanizmusok feltárására törekedett, amire szerint csak specialista társadalomkutatók képesek, akiket a hatalmi mechanizmusokat leleplező társadalomkritika kell hogy motiváljon. Boltanski nagyobb hangsúlyt fektet az egyének relatív szabadságára és önértelmezési-diszkurzív készségeire, amelyeket mobilizálni

kell a társadalomkritika gyakorlatában is. Mindezek a kérdések a szociológia és a társadalomkritika történetében szüntelenül visszatérni látszanak..... 122

Másképp – Más kép

Tűtő László: **Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség. Változatok a meghátrálásra**

Akar-e a művész közölni valamit az alkotásával? Van-e a műnek a világban való eligazodást segítő szerepe? Ha igen, akkor a formai kritériumok mellett tartalmi szempontokkal is szembeállíthatjuk. A tanulmány ezeket a tartalmi szempontokat és a művészet általános társadalmi szerepét mutatja meg..... 135

Dokumentum

Éber Márk Áron: **Giovanni Arrighi és a felzárkózás problémájának aktualitása** 155

Giovanni Arrighi: **A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása**

A vilárendszer-elmélet nem régen elhunyt kiváló teoretikusának alapvető jelentőségű tanulmányát, amely az *Eszmélet* egy korai számában jelent meg (*Eszmélet*, 1992. 4. 15–16: 145–180.) egy új fordításban újraközöljük. Az írás aktualitását nem hogy nem veszítette el, hanem az elmúlt 25 év fejlődése még inkább érvényessé tette. Arrighi életpályájáról lásd folyóiratunkban a David Harvey által vele készített kiváló interjút: 2009. 84. szám 159

Vigvári András

Elhunyt Vigvári András, az *Eszmélet* tanácsadója, akire alábbi nézeteinek közlésével emlékezünk. Idézett véleményét 1993. március 12-én, felkért előadóként fejtette ki azon a Privatizáció-vitán, amelyet a Baloldali Alternatíva Egyesülés rendezett, mely szervezetnek alapító tagja volt. Ezt azért is szükséges megemlíteni, mert a hivatalos visszaemlékezések hallgatnak Vigvári András baloldali elkötelezettségéről..... 193

Asszociációk

Szigeti Péter: **Kedves Lukács**

Éppen harminc éve jelent meg Nagy András szép filozofikus regénye. Ehhez kapcsolódva apokrif levélben emlékezünk Lukács György megtett útjáról – visszapillantva ifjúkorára 198

Következő számunk tartalmából:

- Hogyan lesz vége a kapitalizmusnak?
- Budapest történelmi munkáskerületeinek választási eredményei
- Jobboldali politika szimbólumok Budapesten utcáin
- Kritikai városkutatás
- Ökofalvak

E számunk megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

TÁNCICS
ALAPÍTVÁNY
AZ MSZP PÁRTALAPÍTVÁNYA
TÁMOGATÁSÁVAL

és a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

A 2014. májusi európai választások. Újabb szakasz az európai projektum összeomlásában

1. Az európai integrációt kezdettől fogva úgy tervezték és valósították meg, hogy biztosítsa az abszolút gazdasági liberalizmus rendszerének fenntarthatóságát. Ezt az alapvető választást a Maastrichti Szerződés (1992) megerősítette, és minden más alternatív perspektívát megtiltott. Ahogy azt Giscard d'Estaing megfogalmazta: „A szocializmus ezentúl illegális”. E konstrukció tehát már természeténél fogva antidemokratikus volt. Megsemmisíti ugyanis a választott nemzeti parlamentek hatalmát, hiszen azok döntései meg kell hogy feleljenek ama irányelveknek, amelyeket az európai álkormány által meghatározott nemzetek feletti hatalom leszögezett. A brüsszeli intézmények „demokráciadeficitje”, amelyen keresztül a neoliberális diktatúra megvalósul, mindig is tudatos volt, és ma is az. Az európai projektum kezdeményezői – Jean Monet és a többiek – soha nem kedvelték a választásokon alapuló demokráciát. Éppen ezért azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy csökkentsék a „veszélyét” annak, hogy valamely nemzet a magántulajdon és a tőke diktatúrája által kijelölt útvonalakon kívüli pályára állhasson. Fokozatosan kibontakozott egy olyan valóság, amelyet én a *kiterjesztett*, finanszírozott és globalizált *monopóliumok*¹ kapitalizmusának nevezek. 1975-től kezdődően az Európai Unió ezen monopóliumok abszolút gazdasági hatalmának eszközévé vált. Ezáltal megteremtődtek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy hatékonyságukat a párhuzamosan gyakorolt abszolút politikai hatalommal egészítsék ki. Ennek következtében, egy ál-„konszenzuális” ideológia javára, sikerült megsemmisíteni a fejlett választási demokrácia lényegét képező konzervatív jobboldal / progresszív baloldal kontrasztját.

E konszenzus alapját az európai közvélemény azon meggyőződése képezi, miszerint az egyéni szabadságjogokat és az emberi jogokat az európai országok többségében – az egykori kelet-európai országokat is ideértve – sokkal inkább tiszteltetben tartják, mint bárhol máshol a világon. Ez természetesen igaz, és az érintett nemzetek becsületére válik. Mindamelllett a kiterjesztett monopóliumok kettős gazdasági és politikai diktatúrája felszámolja e szabadságjogok hatóságát. Ezt elsősorban

azzal éri el, hogy a szabadságjogokat megfosztja ama képességüktől, hogy olyan társadalmi jövőképet hordozzanak, amely áthágja a tőkefelhalmozás kizárólagos logikája által megszabott korlátokat.

Az európai egységet egyébként azzal a csábító érveléssel népszerűsítették, hogy ez a feltétele annak, hogy az Egyesült Államokkal egyenlő, s egyben attól független gazdasági hatalom felemelkedhessen. Ugyanakkor azonban az európai alkotmány ötvözte az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozást – az Egyesült Államoknak alárendelt szövetségesi minőségben. A legújabb atlanti gazdasági integrációs projektum mindenképpen eloszlat(hat)ja eme propaganda hazugságait: az európai piacot ugyanis az erősebb – vagyis az Egyesült Államok – döntéseinek rendeli alá. Isten veled független Európa!

2. Azt azonban mindenképpen látni kell, hogy az európai alkotmány által előírt abszolút liberális gazdasági rendszer *nem életképes*. Elsősorban azért nem, mert létezésének egyetlen és kizárólagos oka/értelme, hogy a kedvezményezett oligarchák javára a gazdagság és a hatalom mindinkább növekvő koncentrációját biztosítsa. Még akkor is, ha ennek ára a tömegekre kényszerített állandó megszorítások, a társadalmi vívmányok visszaszorítása, vagy pedig a gazdasági stagnálás. Összességében véve a megszorítások ördögi spirálja Európa számára csak a deficit és az eladósodás folyamatos növekedését produkálja (és semmiképpen nem azok csökkenését, ahogy azt a minden tudományos megalapozottságot nélkülöző konvencionális gazdasági elmélet állítja). Kivételek (jelenleg Németországé) csakis azért létezhetnek, mert a többiek arra ítéltettek, hogy elszenvedjék sorsukat. A felhozott érv („Németország példáját kell követni”) elfogadhatatlan: a modell jellegénél fogva nem általánosítható.

Mindamellet a kiterjesztett monopóliumok és az azokat kiszolgáló oligarchia által gyakorolt abszolút hatalom nem teszi lehetővé, hogy a „közvélemény” magát a rendszert megkérdőjelezze. Ez az abszolút hatalom ugyanis eltökélt abban, hogy minden lehetséges eszközzel a végsőig védelmezze kiváltságait; vagyis a gazdagság korlátlan koncentrációja egyedüli kedvezményezettjeinek számító oligarchiák privilégiumait.

3. A 2014. májusi európai választások világosan kifejezték, hogy az állampolgárok többsége elutasítja ezt az „Európát” (miközben nem feltétlenül van tudatában annak, hogy „Európa” nem lehet más). Amennyiben szem előtt tartjuk, hogy a választásra jogosultak több mint fele tartózkodott (Kelet-Európában az arány meghaladta a 70%-ot), a nyíltan „Európa-ellenes” szélsőjobbboldali pártok 20%-nyi szavazatot szereztek, az „Európa-fóbiás” pártok Nagy-Britanniában és Franciaországban győztek, 6%-nyian pedig a Brüsszelt kritizáló radikális baloldali pártokra szavaztak, akkor ez a következtetés nyomatékos megerősítést nyer. Kétségtelen azonban az is, hogy e következtetés

ellensúlyaként ott van az a tény, hogy a szavazatukat leadó választók többsége még mindig az (vagy egy) „európai projektumban” gondolkodik/reménykedik/hisz. Ennek okait előbb már említettem („Európa kezekszik a szabadságokról és az emberi jogokról”). Arról nem is szólva, hogy – kimagasló naivitással – még mindig azt gondolják, hogy egy „másik Európa” (a népek, a munkavállalók, a nemzetek Európája) is lehetséges/elképzelhető. Pedig a vasbetonba öntött európai konstrukciót már eleve úgy tervezték meg, hogy belekódolták minden esetleges reform lehetetlenségét.

A szélsőjobb oldali bizalmatlansági szavazatok olyan veszélyeket hordoznak magukban, amelyeket nem szabad alábecsülni. A múltbeli fasizmusokhoz hasonlóan a mai szóvivők sem említik soha egy szóval sem a monopóliumok túlzott gazdasági hatalmát. A „nemzet” általuk hangoztatott állítólagos „védelme” rendkívül megtévesztő szólam: a végső cél az Európai Unió érintett országaiban a hatalomgyakorlás túlmenően, nem más, mint a parlamentáris jobboldal és/vagy a szociál-liberálisok által adminisztrált Unió jelenlegi rendszerének átcsúsztatása egy olyan új rendszerbe, amelyet egy kemény jobboldal igazgat majd. Nem véletlen, hogy a szociális helyzet fokozatos leromlásának/eróziójának valódi okairól (egészen pontosan a monopóliumok hatalmáról) zajló vitákat mindinkább más területekre (mindenekelőtt a bűnbakképzésre jól felhasználható bevándorlásra) helyezik át.

Ellenben ha az „Európa-ellenes” szélsőjobb oldalnak ez a kétes sikere az, ami, ennek felelőssége a (liberalizmust felkaroló szocialista pártoktól balra elhelyezkedő) radikális baloldalt terheli. Elsősorban azért, mert az Európai Unió irányába megfogalmazott kritikájából hiányzott a *merészség*, s a javaslatok kétértelműek voltak. Ezek mind-mind a „lehetséges reformok” illúzióját táplálták. Nem meglepő, hogy ennek a radikális baloldalnak nem sikerült hallatnia a szavát.

4. Könyvemnek „Az európai rendszer programozott összeroppanása” című fejezetében² vázoltam az Európai Unió leromlásának/eróziójának általános irányvonalait. Végeredményben egy kisebb német Európával számolhatunk majd (vagyis egy, talán Ukrajnáig terjedő, és a kelet-európai fegyverekkel kiegészült Németországgal). A skandináv országok és Hollandia mindenképpen odaláncolódnak ehhez az új márka-/eurózónához. A „Vichy-korszakát” (1940–1949) felidéző Franciaország csatlakozik a német Európához (ez a Párizsban uralkodó politikai erők választása), de lehet, hogy később megkísérti majd egy „gaulle-ista” megújulás. Az Egyesült Királyság a távolságtartást választja, és még erőteljesebben hangsúlyozza majd a Washington által irányított atlantizmusát. Oroszország elszigetelődik. Olaszország és Spanyolország tévovázik a Berlinnek való behódolás vagy a Londonhoz való közeledés között. Az 1930-as évek Európája, írtam két évvel ezelőtt. Ebbe az irányba haladunk!

- ¹ Monopoles généralisés; lásd a szerző A jelenkori kapitalizmus összeomlása című cikkét az *Eszmélet* 97. (2013. tavaszi) számában.
- ² Samir Amin: *L'implosion du capitalisme contemporain: automne du capitalisme, printemps des peuples?* Párizs, Delga, 2012. Aminnak ezt az írását (amely a Monthly Review 2012. szeptemberi számában közölt változat alapján készült) lásd az *Eszmélet* 97. (2013. tavaszi) számában. (A szerk.)

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: „Les élections européennes de Mai 2014. Nouvelles étape dans l'implosion du projet européen”. <http://www.forumdesalternatives.org/fr/les-elections-europeennes-de-mai-2014-nouvelles-etape-dans-limplosion-du-projet-europeen>.)

Ruanda: a genocídium gyökerei

Mehdi Ba, a *Jeune Afrique* című folyóirat szerkesztőjének interjúja
Jean-Pierre Chrétien és Marcel Kabanda történészekkel

Jean-Pierre Chrétien és Marcel Kabanda történészek egy 1994-ben megjelent, s nagy felkészültségről tanúskodó – ellenben nem hozzáférhetetlenül tudományos – könyvben módszeresen bontják le azt az elméletet, amely a ruandai genocídium ideológiai mátrixának tekinthető.

Egy olyan ásatag ideológiáról van szó, amely a régi bűvészkönyvekben lelhető fel; olyan, mint egy rég elhunyt ős padlásának eldugott zugában álló poros ládában megtalált szépiaszínű fénykép... Ám a faji antropológia ezen maradványa, amely a „Nílus forrásvidékének” feltárására, és az itt lakó népek evangelizálására vállalkozó európai szerencselovagok és misszionáriusok számára iránytűként szolgált, mindenekelőtt mérgezett örökséget jelent. Ugyanis olyan hosszan tartó megosztottságot vetett el a szívekben, amely a ruandai tuszik 1994 áprilisa és júliusa között lezajlott népirtásában csúcsosodott ki.¹

1995-ben a szerzők (Jean-François Dupaquier-vel és Joseph Ngarambével közösen) írtak már egy alapműnek számító szakkönyvet a média ruandai genocídiumban játszott szerepéről.² Ez alkalommal a gonosz(ság) ideológiai gyökeréig ástak le. A *Ruanda: rasszizmus és genocídium. A hamita ideológia*³ című munkájukban egy olyan alig ismert ideológia keletkezésének körülményeit, kriminális kilengéseit és tartósságát mesélik el, amely mégiscsak az afrikai kontinensen végbevitt genocídium mátrixának tekinthető. 2014 áprilisában erre a genocídiumra emlékeztek.

„Ez a faji séma ugyanabban a melegágyban csírázott ki, mint amelyik szembeállította egymással az árja és a sémi népeket”, állítják a szerzők könyvük bevezetőjében. Számukra „ezeknek a »tudományos« hagyományoknak a végterméke mind Délen, mind pedig Északon ugyanaz: az ember(ies)ség megtagadása, és egy kirekesztő, majd pedig egy népirtó politika”. Hódító „nílusi hamiták” szemben az őslakos bantukkal, tuszik a hutuk vagy kongóiak ellen. A hamita ideológiát megalapozó történeti elmélet sajnálatos módon továbbra is virágzik a bináris kultusz körül.

Jeune Afrique:

Melyek a hamita ideológia alapjai?

Jean-Pierre Chrétien:

Ez a XIX. században megjelenő, a tudományosság igényével fellépő ideológia mindenekelőtt két markánsan különböző kategóriára osztja a fekete lakosságot. A megkülönböztetés faji alapon történik; és pedig fiziológiai típusok, esztétikai benyomások, társadalomszervezési módok mentén. Az egyik kategóriát „fekete”-ként határozzák meg, miközben a másikat a feketék és a Közel-Keletről érkezett népesség keveredése eredményének tekintik. Az Afrikán kívül eső származás okán ez a második kategória felsőbbrendűnek minősül.

Jeune Afrique:

Ez az etnikai-faji mitológia más afrikai népekre is vonatkozott, így pl. a *peul*ökre vagy a *maszák*okra. Miért virágzott mégis a Nagy-tavak vidékén?

Marcel Kabanda:

A XIX. század végétől kezdődően Ruanda és Burundi egyfajta laboratóriumként szolgált az elmélet kipróbálásához. Az európaiak a bennszülött társadalmak ügyigazgatási eszközeként használták. A gyarmatosítók és a misszionáriusok a tuszikat az „álnégerék” kategóriába sorolták, és mint felsőbbrendű fajra tekintettek rájuk. Ebből kifolyólag az evangelizálási és közvetett irányítási stratégiájukban a tusziknak a közvetítő szerepet szánták. Úgy ítélték meg, hogy a királyi udvart alkotó tuszi arisztokraták eleve velük született vezetői/irányítói adottságokkal rendelkeznek. Majd ezt a megítélést széles körben kiterjesztették az összes tuszira, jóval túllépve a királyi udvar kereteit. Ami pedig a hutukat illeti, őket egyszerűen „feketéknek” (négereknek) minősítették, akik csak szolgálatra/szolgáskodásra alkalmasak. És ezzel ki is léptünk a fogalmak dimenziójából...

Jean-Pierre Chrétien:

Az elmélet mögött meghúzódó tézis az, hogy – Stanley⁴ kifejezésével élve – „az afrikai sötétségben” hétköznapi „négerék” nem lehettek képesek ilyen jól strukturált királyságokat létrehozni. Ez tehát csak egy felsőbbrendű faj műve lehetett; amely fajt a tuszi arisztokrata osztállyal azonosították. John Speke (1827–1864) brit felfedező elsőként hirdette a kontinens keleti partjairól érkező, múltbeli invázió tézisé. Ennek értelmében a tuszik „hamita fajúak”, míg a hutuk „bantu fajúak” lennének.

Jeune Afrique:

A későbbiekben azonban a gyarmatosító és az egyház szövetséget váltanak, és a hutukat részesítik előnyben. Hogyan fejlődik tovább a hamita ideológia?

Marcel Kabanda:

A pozíciók megváltoznak ugyan, de ennek nincs hatása magára az ideológiára. Ahogy az ország gyarmatosítása a hamita ideológiára támaszkodott, úgy a gyarmatosítás felszámolása (a dekolonizáció) is ebben a mentális keretben zajlik le. A tanult hutuk egy szűk körű csoportjában kikristályosodik az a gondolat, hogy Ruandában tulajdonképpen kettős gyarmatosítás történt: egyrészt az európaiak, másrészt pedig – és mindenekelőtt – a bantukat elnyomó hamiták gyarmatosították az országot. Ennek következtében elsőként a sokkal végzetesebbnek ítélt hamita gyarmatosító uralom felszámolását kezdik el követelni. Ez vezet majd el az 1959-es elhíresült „társadalmi forradalomhoz”, amelyet mind Belgium, mind pedig az egyház támogatott. Ennek eredményeképpen a hutuk újra birtokba veszik „saját” országukat.

Jeune Afrique:

Onnantól kezdve ez az ideológia egyrészt egy apartheid politika, másrészt pedig a tuszik ellen irányuló pogromok legitimációját szolgálja majd...

Marcel Kabanda:

Mindenekelőtt a hutu „kis embereknek” a „feudális” tusziktól való megszabadításáról volt szó. Ez utóbbiaknak, bármi legyen is a társadalmi helyzetük/státuszuk, állandó(suló) erőszakkal kellett szembenézniük: deportálások, zsarolások, fosztogatások... Egészen az 1963 végén, 1964 elején elkövetett nagyszabású tömeggyilkosságokig.

Jeune Afrique:

Az 1990-es évek elején a hamita ideológia rátelepszik a genocídium ideológiájára...

Jean-Pierre Chrétien:

Egy szélsőséges hutu vezető frakció befolyására a vitát kizárólagosan faji alapon tisztázták. Másképpen fogalmazva: tagadni kezdték annak a rendkívül összetett politikai játszmának a létezését, amelynek szereplői a (döntő többségében száműzetésbe kényszerült tuszik alkotó) lázadó Ruandai Hazafias Front (FPR vagy RPF), a mindenekelőtt hutukból álló belső ellenzék, illetve Habyarimana elnök kormánya. Az üzenet a következőképpen fogalmazódik át: „Ez egy, a hutuk és a tuszik között dúló harc”. Újra virágzásnak indul tehát a kívülről érkezett „feudálisokra” való utalás.

Jeune Afrique:

Ez az ideológia a genocídium óta is tartja még magát?

Marcel Kabanda:

Igen. Kongó keleti felében, a ruandai határzónában, ahol ruandai nyelvet beszélő kongóiak élnek, megtapasztaltuk a hamiták és bantu közötti konfliktus mítoszának fertőzőszerűen terjedő virágzását. Egyébként ez nem 1994-ben kezdődött. Észak-Kivu térségében már 1963-at követően kidolgoztak egy olyan hamis dokumentumot, amely a régió tuszik általi gyarmatosításának tervét tartalmazta. Harminc évvel később a ruandai hadsereg ismételt kongói beavatkozásait egy „tuszi-hima birodalom” létrehozását megcélzó elképzelés konkrét megvalósításaként értelmezték. Ebben a történetben Ruandát teljes mértékben Paul Kagame elnökkel, míg az elnököt magát a „betolakodó” tuszikkal azonosították.

Jeune Afrique:

Azt állítják, hogy egy másik, sokkal tarkább (heteroklit jellegű) pólus beépítette ezt az ideológiát az amerikai imperializmus és a cionizmus kritikájába.

Jean-Pierre Chrétien:

Ezúttal olyan, egymástól nagyon különböző csoportokkal van dolgunk, akiket elbűvölnek az összeesküvés-elmélet jellegű magyarázatok. Ezekben a csoportokban találunk nagyon is jobboldali beállítottságú embereket, mint pl. az eltökélten Amerika-ellenes francia szuverenistákat, illetve olyan európai és amerikai köröket is, amelyeket joggal nevezhetünk baloldalinak. Ami összeköti őket (vagy közös bennük) az nem más, mint a Washingtonból szítt geostratégiai összeesküvés elítélése. Ebben az értelmezési keretben a tuszik az angolszászok és Izrael eszközeiként jelennek meg. A cél a Közép-Afrika feletti uralom biztosítása. Ne feledjük, hogy a gyarmati irodalom a tuszikat „Afrika zsidói”-nak nevezte. Ez a hitvallás képezi pl. Pierre Péan könyvének⁵ vezérfonalát, amelyben a tuszi genocídium egy gigantikus méretű, csápjait egészen Szudánig kiterjesztő „kozmozopolita” összeesküvés epizódjaként jelenik meg.

Jeune Afrique:

Végeredményben arra a következtetésre jutottak, hogy sokkal inkább a vallásos jellegű hit, mintsem az érveléses történeti vita dimenziójában mozgunk.

Marcel Kabanda:

Egy egzotikus fantazmagóriával van dolgunk. Afrikában ugyanis a kortárs történelmet nem ugyanannak a kritériumrendszernek a fényénél értékelik, mint másutt. Tulajdonképpen magának a kontinensnek a megítélése, a róla alkotott kép jelenti az igazi problémát.

Jean-Pierre Chrétien:

A felállított teóriák és a valóság fényévekre vannak egymástól. Afrikában az etnikai-faji tényező lényegessé tétele számítások, választások, erőviszonyok, politikai stratégiák alapját képezi... Amennyiben nem lépünk túl ezen, akkor azt kockáztatjuk, hogy Afrika jövőbeni fejlődését illetően semmit nem fogunk érteni.

Jegyzetek

- ¹ Lásd még Pierre Boisselet: „Génocide rwandais: Pascal Simbikangwa face à l'Histoire” [Ruandai genocídium: Pascal Simbikangwa szemben a Történelemmel], <http://www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAWEB20140205093045/france-justice-genocide-rwandais-pascal-simbikangwagenocide-rwandais-pascal-simbikangwa-face-a-l-histoire.html>.
- ² Lásd Jean-Pierre Chrétien – Jean-François Dupaquier – Marcel Kabanda – Joseph Ngarambe: *Rwanda, les médias du genocide* [Ruanda, a genocídium médiái]. (Hommes et sociétés), Paris, Karthala, 1995, 397 o.; újabb kiadás: 2002. (A ford. megj.)
- ³ Jean-Pierre Chrétien – Marcel Kabanda: *Rwanda: racisme et génocide. L'idéologie hamitique*, Editions Belin, Paris, 2013, 384 o.
- ⁴ Sir Henry Morton Stanley (1841–1904). (A ford. megj.)
- ⁵ Pierre Péan: *Carnages – Les guerres secrètes des grandes puissances d'Afrique* [Vérfürdők – A nagyhatalmak titkos afrikai háborúi], Paris, Fayard, 2010, 560 o. (A ford. megj.)

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: www.jeuneafrique.com/Article/JA2770p092.xml0)

„Trópusi náciizmus” Ruandában?

Egy népiértés logikája

Az 1994-es ruandai mészárlás nem dühöngő „etnikai” közelharc, a viszszerő barbárság vagy a változhatatlan „afrikai természet” eredménye volt. A hatalmon levő rezsim és propagandagépezete által megszervezett és irányított, fékevesztett gyilkolásnak szomorú kiváltság jutott osztályrészül: teljes joggal került be a modern politikai genocídium kategóriájába.

1994. április 23-án a Vöröskereszt egyik küldötte a dél-ruandai Butare városából valóságos segélykiáltást tett közzé a *Radio France international* (RFI) hullámhosszán: „Miközben Európában csak Goražde a beszédtema, itt, Ruandában, az abszolút horror zajlik.” Három nappal később a *Libération* közölte egy cikkemet, amelynek a következő címet adtam: „Trópusi náciizmus”. Az összehasonlítás a levegőben volt, s később mások is átvették, különösen akkor, amikor egy hónap elteltével mind a média, mind a „nemzetközi közösség” elismerte a népiértés tényét. 1994. június 9-én a *Le Soir de Bruxelles* már arról cikkezett, hogy Ruandában „ugyanolyan hatékonyságú gyilkosok garázdálkodnak, mint amilyenek náci voltak”.

Az 1930-as évek német rasszizmusa és eme súlyos afrikai válság közötti analógia mögött kétségkívül egyfajta pedagógiai célzatú aggodalom húzódott meg. Elsődleges célja annak megértése volt, hogy Afrikát nem lehet a szigorúan vett történelmi gondolkodáson kívüli dimenzióban elhelyezni. Afrika geokulturális sajátosságai minden felszíni/felszínes egzotizmuson túlmenően, nem fedhetik el számunkra a Ruandában kialakult helyzet példázatosságát. Úgy tűnhet, hogy az afrikai konfliktusok az etnológiában jártas „szakértők” kompetenciájába hivatottak tartozni. E „szakembereknek” kell – úgymond – tudományosan számot adniuk a tradíciókról és a partikularizmusokról, sőt mi több, azokról az atavizmusokról is, amelyek megannyi készen kapott magyarázat gyanánt szolgálnak e távoli horizonton zajló történések megértéséhez. Európában a folytonosságok és a megszakítottságok dialektikájára való fogékonyság kellően éber ahhoz, hogy elkerüljük a csapdát, amelyet már Marc Bloch (1886–1944) is fölismert. Ez a csapda nem más, mint az eredetre fókuszáló, azt a középpontba helyező történelem ördögi

kísértése. Afrikában viszont a válaszok mindig sokkal egyszerűbbek; döntően kulturalista vagy egyenesen naturalista természetűek.

Nem is oly régen az egyik újságíró Afrikát bemutató cikkében – az egy évszázaddal korábbi írásokhoz hasonlóan – a kontinenst „levelestésztá” gyanánt: félig *evolucionista* (a fejlődés szakaszait taglaló), félig *diffuzionista* (minden kultúra valahonnan máshonnan került Afrikába) megközelítésben ábrázolta. Az így kialakult kép alapján a Ruandában lezajlott genocídium nem más, mint a „fegyveres arisztokrácia” és a *paláver** hagyománya mentén zajló évszázados küzdelem epizódja.¹ Az Észak által szakértett Afrika eszerint olyan elkülönülő, kevésbé konszolidált világ, amelynek nincs is saját történelme. „Képlékenysége” ilyenformán mintegy felkínálja, hogy sorsát a világrend alakít(has)sa.

E vita középpontjában Afrika azon *etnikainak* mondott konfliktusai is állhatnak, amelyek mintegy harminc éve kivétel nélkül a gyarmati időszak után keletkezett államok működéséhez kapcsolódtak. A ruandai tragédia ugyanis semmiképpen sem tekinthető a kontinens első véres válságának. Gondoljunk csak Szudánra, Libériára, Szomáliára, Angolára, Zaire-ra stb. Az etnicitást hivatkozási alapul vevő helyzetek sokféleségéből kiindulva tehát tulajdonképpen magáról az etnicizmusról mint szociokulturális jelenségről és hatalmi stratégiáról kellene elgondolkodni.² Ruanda, a szomszédos Burundihoz hasonlóan, sajátos történelmi sorsot élt át. Ezt mindenképpen ismerni kell ahhoz, hogy az 1994-es válság rendkívüli súlyosságát megértsük. E történelmi sors szoros összefüggésben van azoknak a folyamatoknak és hivatkozásoknak a modernségével, amelyek a XX. század egyik legjelentősebb genocídiumát eredményezték ebben a kis, „enk-lávé”-szerű, kelet-afrikai országban. Ráadásul a népiítés egy olyan ősi paraszti társadalomban következett be, amely a Nagy-tavak közötti hegyes vidéket már mintegy kétezer éve benépesíti.³ A náci „végső megoldás” példájára való hivatkozás relevanciáját mindenekelőtt a mézárálás végrehajtásának formája, az azt előkészítő és végigkísérő propaganda tartalma, végül pedig ama társadalmi-faji ideológia természete adja, amely Afrika e régiójára mintegy négy évtizede, ha nem egy egész évszázada, markánsan rányomta bélyegét.

Előzmények: Ruanda mint történelem nélküli ország?

1994. április 6-án este Ruanda elnöke, Juvénal Habyarimana tábornok, repülőgépen tért haza a (tanzániai) Dar-esz-Szalaam-ban megtartott

* Eredetileg: *palavra* (portugál): afrikai döntéshozatali, vitalezárási intézmény, falu-, klán- vagy törzsi gyűlés, fórum, amelynek célja a konszenzuserősítés és ezáltal a közösségi kohézió fenntartása. (A szerk.)

regionális konferenciáról. Vele volt Burundi elnöke, Cyprien Ntaryamira, valamint a két ország több prominens személyisége is, amikor a gépet leszállás közben Kigali repülőtere fölött lelőtték. A merényletért, három hónap leforgása alatt, több százezer lemészárolt áldozat „fizetett meg”. Az egymillió halotról szóló becslés realitásnak tűnik. Az általános kontextust legalább röviden mindenképpen szükséges felvázolni.⁴

1961, a függetlenné válás óta a több évszázadon keresztül a tuszi etnikumhoz tartozó arisztokrácia uralta királyság helyét átvette a hutu „etnikum” tagjai által irányított (Első) Köztársaság. 1973-ban katonai államcsíny nyomán kikiáltották a Második Köztársaságot. 1978-ban új alkotmányt léptettek életbe, amely kimondta, hogy minden ruandai személy születésétől fogva tagja az országot irányító *Nemzeti Forradalmi Mozgalom a Fejlődésért* (Mouvement révolutionnaire national pour le développement, MRND) elnevezésű pártnak. 1988-ban Habyarimana tábornokot a szavazatok 99,8%-val újra elnökké választották. A jelentős – magán és állami forrásokból származó – nemzetközi támogatást élvező Ruanda események nélküli országnak tűnt; egyfajta „trópusi Svájcnak”. Mindenfelől az ország dolgos parasztjairól, tisztességes közigazgatásáról és szertesugárzó kereszténységéről zengtek dicshimnuszokat. 1985-ben például az egyik katolikus ihletettséű brosúrában⁵ a következőket lehetett olvasni: „Figyeljék csak meg a vidéki [katolikus] plébániák rendkívüli társadalmi fontosságát [Ruandában], melyek a béke, a kiegyensúlyozottság és a derű paradicsomi helyei, s mérhetetlenül értékesek az élet kemény kihívásaival konfrontálódni kénytelen lakosok számára [...] Az új Ruandát mélyen meghatározza a legfőbb vezetők mértékletessége, a demokratikus opció melletti elhatározottságuk és keresztényi elkötelezettségük a politikában.”

Az 1980-as évek végén azonban a gazdasági és a politikai helyzet rosszabbá vált. A (legfőbb exportcikknek számító) kávé világpiaci ára drasztikusan csökkent; növekedett a korrupció; a hatalomra rátelepedett egy, az elnök családjához kötődő regionális és klánikus maffia, az ún. „kis ház” (*akazu*) csoportja; éhínség tört ki; fokozatosan erősödött az ország középső és déli részei (mind hutu, mind tuszi) elitjeinek ellenállása; 1986-ban pedig Kampalában egy olyan rezsim került hatalomra, amely véget vetett az Ugandát tíz éve romba döntő polgárháborúnak; 1988-tól Burundiban (amely Ruanda „ikertestvérének” tekinthető) elkezdődött az etnikai-politikai vita; a ruandai tuszi diaszpóra (mintegy 600 000 száműzött, főleg a szomszédos országokban) megszerveződött, s követelte az állampolgársághoz és a visszatéréshez való jogot. 1990. október 1-jén több ezer ruandai tuszi menekült kilépett az ugandai *Nemzeti Ellenállási Hadsereg*ből (NRA), amelyhez 1983-tól csatlakozott, és katonai támadást kísérelt meg Kigali ellen.⁶

Ezzel kezdetét vette a polgárháború, amelynek az 1993. augusztus 4-én, Arushában (Tanzánia) aláírt megállapodás vetett véget. Ezt egy-

részt az ország északi részében gyökeret vert tuszi gerillaerőket képviselő *Ruandai Hazafias Front* (FPR), másrészt pedig a korábbi egypárt, az MRND, illetve az 1991 júniusa óta elismert új demokratikus pártok tagjait tömörítő koalíciós kormány kötötte meg egymással. A rezsimet 1990 októbere óta folyamatosan támogató francia csapatok 1993 decemberében elhagyták Ruandát. Az ENSZ-misszió *Ruanda megsegítésére* (UNAMIR) kontingenseinek jutott a feladat, hogy felügyeljék az Arushában meghatározott átmeneti intézmények felállítását. A folyamat azonban egyre jobban elhúzódott, s Kigaliban eluralkodott az erőszak. Vélelmezhető, hogy Dar-esz-Szalaamban Habyarimana elnök megígérte: véget vet az obstrukciónak. A merényletet, amely az országba való visszatérésekor az életét kioltotta, ma is homály veszi körül. Ám mind a logisztikai adatok (a tüzelés jellege és a lövedékek kiindulási pontja), mind pedig a politikai körülmények (vagyis a megelőző hetekben összegyűjtött információk, illetve az esemény azonnali kihasználásának módja) az uralmon levő maffia politikai-katonai hálózatának felelősségére mutatnak. 1994. április 7-én egy katonai bizottság vette kézbe az ellenőrzést, majd másnap Théodore Sindikubwabo orvos vezetésével szélsőséges hutukból álló ideiglenes kormány alakult. A *Ruandai Hazafias Front* 600 fős kontingensét, amely 1993 decembere óta a nemzetközi ellenőrzés alatt álló Kigaliban állomásozott, váratlanul érte az esemény, és április 7-én délután védekező állást vett fel. Az elkövetkező napokban északról erősítések indultak megsegítésükre. Újra kitört tehát a polgárháború, amely úgy tűnt, július 18-án ér véget, amikor a Hazafias Front egységei elérték a zaire-i határon található Gisenyi városát, és Kigaliban kibővített koalíciós kormányt állítottak fel. A fővárost magát azonban csak július 4-én sikerült elfoglalni. Időközben nem is annyira a katonákat, mint inkább a civileket érintette a konfliktus. Ők ugyanis a kormányerők vonalai mögött túsul estek, s „etnikai”, illetve politikai „logika” mentén kegyetlenül lemészárolták őket. A vérfürdő által kiváltott hatalmas érzelmi megrázkódtatáson túlmenően ezt a „logikát” kell óhatatlanul alapos vizsgálat tárgyává tennünk.

Egy vidéki környezetben megtervezett/beprogramozott genocídium (1994. április–július)

A gyilkosságokra vonatkozó tanúvallomások sokasodtak:⁷ áprilistól júliusig a Kigaliban és az ország különböző pontjain még jelen levő külföldi (főleg humanitárius) megfigyelők elbeszélései; április közepétől a Hazafias Front egységeinek előnyomulását követő, és az ország keleti részén a tömegsirokat felfedező újságírók beszámolói; a környező országokban fellelt kevés túlélő által elmondott történetek; végül pedig a gyilkosokkal és azok áldozataival létesített, mondhatni, közvetlen kapcsolat a biztonságos „humanitárius” zónában, amelyet június 22.

és augusztus 21. között a *Türkiz hadművelet* keretében Franciaország hozott létre az ország délnyugati részében.

A mézszárlások kronológiája és földrajza már önmagában is sokat mondó, s azok összehangolt jellegét bizonyítja. Kigali utcáin már a merényletet követő félórán katonai ellenőrző pontokat állítottak fel. Április 7-én hajnalban, amikor a rádió bejelentette az eseményt, és az embereket arra szólította fel, hogy maradjanak otthonaikban, megkezdődtek a razziák és a gyilkosságok: valóságos *Szent Bertalan-éjszaka* mindazok – hutuk és tuszik – számára, akik az ellenzékiiséget és az arushai békemegállapodás logikáját képviselték. Az átmeneti kormány minisztereit, bírákat, papokat, újságírókat,⁸ az MDR, PL és PSD⁹ demokratikus aktivistáit előzetesen összeállított listákon precízen nyilvántartották, s most, többnyire családtagjaikkal együtt lemészárolták. A hatalom kemény magját képviselő elnöki gárda és az MRND milicistái teljesen ellenőrzésük alá vonták a fővárost, s már másnap elvágták a telefon-összeköttetést. Csak nagyon kevés ellenzékinek sikerült elmenekülni, illetve barátoknál, az UNAMIR által többé-kevésbé felügyelt szállodákban vagy vidéken elrejtőzni.

Április 7-én reggel a mézszárlások az ország több pontján egy időben kezdődtek el; északon Byumbában és Nyundóban, délnyugaton Cyanguguban, keleten Kibungo prefektúra területén, délen pedig Gikongoróban. Az ország szinte minden részén – de különösképpen a határterületeken – milicisták által felállított ellenőrző pontok létesültek, mintha már eleve meg akarták volna akadályozni, hogy a kiszemelt áldozatok külföldre menekülhessenek. Hamarosan világossá vált, hogy a gyilkosok elsődleges célpontja a tuszi kisebbség. Április közepétől a genocídium már általánosnak volt mondható. Az addig megkímélt településeken ugyanis katonák és milicisták jelentek meg, hogy elkezdjék, amit ők „munkának” neveztek. A túlzottan engedékenynek ítélt helyi polgármestereket szintén meggyilkolták. Az ideiglenes kormány tevékenysége világosan mutatja a tuszik és „büntársaik” lemészárlásának megtervezettségét. Jean Kambanda miniszterelnök és Jérôme Bicomumpaka külügyminiszter már áprilisban mind gyakrabban nyilatkoztak a „népi ellenállásról” és a „lakosság haragjáról”, egyszersmind bocsánatot kérve a hadsereg ritkán megmutatkozó „fegyelmetlensége” miatt... Április 16-án az ideiglenes kormány úgy döntött, hogy felmenti a „tétlenkedőnek” ítélt hivatalnokokat. Április 19-én Sindikubwabo elnök személyesen iktatta be Butare új prefektusát, akit azzal bíztak meg, hogy a déli régiót megtisztítsa. A beiktatással tulajdonképpen jelt adtak a mézszárlásokra. Az ország középső részén fekvő Gitaramában Callixte Nzabonimana ifjúsági miniszter hasonlóképpen cselekedett. Május 16-án az elnök Kibuyébe utazott, hogy az elvégzett „munkáért” megdicsérje a prefektust; vagyis azért, hogy április 15. és 25. között ebben a Kivu-tó parti városban hatékonyan megszervezte a mézszárlást.¹⁰

Az áldozatok és a hóhérok identitása azt mutatja, hogy a valós helyzet az ellentéte volt ama „barbár interetnikus közelharcnak”, amit a média több mint egy hónapon keresztül sugallt, mintegy öntudatlanul visszhangozva a Kigali által sulykolt propagandát. Az *Orvosok Határok Nélkül* szervezet tagjai¹¹ már idejekorán észrevették, hogy a mészárlások sokkal több halottat, mint sebesültet hagynak maguk után. Rájöttek, hogy nem annyira „összecsapásokról”, hanem inkább rurális környezetben zajló embervadászatról, *pogromokról* van szó. Az áldozatok döntően tuszik, mégpedig egész családok, férfiak, nők, gyermekek, idősek, betegek; illetve disszidens vagy egyszerűen csak segítőkész hutuk. A tuszikat ránézésre azonosították, mégpedig részben a fizikai „ideáltípusok” ismeretében (melyekre még visszatérünk), részben s főként a személyi igazolványok alapján, amelyek a gyarmati időszak gyakorlatát követve még mindig feltüntették az „etnikai” hovatartozást. Ez a több mint 90%-ban falusias jellegű ország, ahol a viszonylag nagy népsűrűség ellenére (átlagban 270 fő jut egy km²-re)¹² a lakóhelyek szétszórta (falvak nélküli „dombok”), valójában nagyon szoros felügyelet alatt állt. Egy olyan hierarchizált bürokrácia tartotta nyilván (és ellenőrzése alatt) a társadalmat, amely az elnöktől a prefektusokon és alprefektusokon, majd a polgármestereken keresztül egészen a szektor- vagy dombfelelősökig terjedt. Hiszen mindenkit a kigali hatalom nevezett ki.¹³ Ebben az értelemben a genocídium *decentralizált* jellegű volt. 1991 decemberétől Habyarimana elnök parancsára a ruandai vezérkarból alakult bizottság előkészítette „az ellenséges körök azonosítását”.¹⁴ Ebbe a kategóriába sorolták a tuszikat, az „elégedetlenkedő hutukat”, a „tuszi feleséggel rendelkező külföldieket”, a „régiónélusi-hamita népeit” és, hogy senki ki ne maradjon, „a szökésben levő bűnözőket”. Már csak az maradt hátra, hogy a programot országszerte végrehajtsák.

A megannyi helyi eset, amelyekre vonatkozóan tanúvallomásokkal rendelkezünk, mind-mind egyrészt a polgármesterek, másrészt pedig a technikai személyzet meghatározó szerepéről tanúskodik. Ezek a személyek tulajdonképpen a halálpolitika modernitásának *markerei*: mezőgazdasági oktatók és kereskedők, iskolaigazgatók, nővérek és orvosok, hitoktatók, sőt: papok... E helyi notabilitásokat a karrierizmus, az engedelmes megfelelni akarás vagy a tusziellenes rasszista szenvedély¹⁵ vezette odáig, hogy megszervezzék és irányítsák a milíciák tevékenységét. A milíciák tagjai pedig olyan fiatalok voltak, akiket 1992 óta egyrészt az MRND, másrészt pedig az új szélsőséges párt, a *Köztársaság Védelmének Koalíciója* (Coalition de défense de la république, CDR) képezett ki. Az *interahamwénak* („szolidárisaknak”, „együttlévőknek”) nevezett milicisták bozótívágó késekkel és szögös husángokkal¹⁶ járták a terepet. 1993 nyarán az elnöki gárda közreműködésével egyesek katonai kiképzést is kaptak. 1992 végétől az emberi jogvédő szervezetek már leleplezték és elítélték mind az elnöki klikkhez

tartozó „nulla hálózat” halálosztagait, mind pedig az ún. „fecske kártya” birtokosainak ténykedéseit. Ezekre ugyanis a kijárási tilalom nem vonatkozott, azt nyugodtan áthághatták.¹⁷ Az 1994-es áldozatokat tehát kilátástalan ellenállásra ítélték; arra, hogy kövekkel védekezzenek a szervezett bandákkal szemben, amelyek élvezték a hatósági személyek többé-kevésbé aktív cinkosságát. Ráadásul, azon a magas helyen meghatározott napon (jour J vagy D-Day), e bandák már gránátokkal és AK-47-es gépkarabélyokkal felfegyverkezve készen álltak.

A már idézett kibuyei orvos, Blam doktor tanúvallomása megrendítő formában illusztrálja a helyi politikai-közigazgatási és katonai apparátus részvételét a tuszik megtervezett genocídiumában. Április 12-én elvágták a telefon-összeköttetést. Az északról érkező milicisták által a vidékről a városba kergetett mintegy tízezer menekültet a labdarúgó-stadionba, a (katolikus) plébániára és a kórházba terelték össze. A tuszik lakásait kifosztották. Április 15-én két városnegyed lakosságának felét lemészárolták. Az egyik iskola osztálytermeit több száz, bozótvgó késsel legyilkolt nő és gyermek holtteste borította. Április 19-én és 20-án kézigránátok robbanása és géppuskatűz adta meg a jelet a labdarúgó-stadionban összezsúfolt ötezer személy lemészárlására. Az egyik orvos, aki történetesen „regionális” egészségügyi felelős, és egyben a milicisták vezetője is volt, német kollégájának elmagyarázta, hogy „az ellenzékieknek és a lázadókkal szimpatizálóknak erre a tömegére úgy kell tekinteni, mint akik veszélyeztetik a város lakosságát”. Néhány nap alatt Kibuye szinte minden tuszi lakosát, vagyis a helyiek mintegy 20%-át meggyilkolták. De csak tíz nap elteltével bízták meg a köztörvényes bűnözőket azzal, hogy a holttesteket tömegsírokba temessék. A csendőrök még a kórházba is bementek elmagyarázni, hogy a rádióban hallottak szerint „minden tuszit ki kell irtani, hogy a több évszázados uralomnak végérvényesen véget vessenek, s érte bosszút álljanak”. Április 22-én és 25-én valóban milicisták érkeztek a kórházba. Husángokkal meggyilkolták a személyzet egyharmadát és több tucat sérültet. Egy tuszi orvos családját bozótvgó késsel darabolták fel. A tisztogatás három hétig tartott: a város déli részén egy gazdag kereskedő sorompót állított fel, ahol az elkapott menekülőkkel megásatták saját sírjukat, majd kivégezték őket. Aztán május közepén, mintha mi sem történt volna, a kormányhivatalnokokat felkérték, hogy fáradjanak be a hivatalokba, és vegyék fel az ideiglenes kormány által kiutalt fizetésüket. Minden normálisnak tűnt. Kibuyében rend uralkodott. Amikor június végén, a *Türkiz hadművelet*ben részt vevő francia katonák megérkeztek a régióba, eleinte rendkívül meglepte őket az itt uralkodó nyugalom és az előzékeny fogadtatás. Később azonban megtalálták a túlélőket, akik hetekig üregekben bujkáltak, s valóságos emberi roncsoknak néztek ki.

Jogosultak vagyunk-e még „primitív” barbarizmusról beszélni? E nagyméretű tisztogatás legszembetűnőbb vonása módszeres és

szinte, mondhatni, bürokratikus jellege. A „munka” (*akazi*) jelszava a „megsemmisítés” (*gutsembatsemba*) volt. A tanúvallomásokban kísérteties módon ismétlődnek ugyanazok a történetek. A milicisták a feltételezett menedékhelyek (templomok, klinikák, iskolák) felé üzték áldozataikat, majd körbevették ezeket a helyeket, amelyek aztán valóságos vágóhídkká váltak. A katonák könnygázt és repeszgránátokat használtak, majd tüzet nyitottak, hogy minden ellenállást letörjenek. Csak ezután hatoltak be, hogy a megrémült és reményvesztett menekülteket kiűzzék a menedékhelyekről. A kijáratoknál bozótvgó késekkel, lándzsákkal és husángokkal felfegyverzett milicisták várták őket. Másnap reggel visszatértek ellenőrizni a hullahegyeket. Végeztek a még életben levő sebesültekkel, és kirabolták a halottakat. Néhány nap leforgása alatt több tízezer embert mászároltak le ily módon: a cyahindai plébánián mintegy 20 000, Karamában (Butare prefektúra) pedig 35–40 000 embert. 1994 májusában (Kigalitól keletre) Ntaramában, Nyamatában, Rukarában, Zazában szerteszét heverő holttestek ezreit lehetett látni; mellettük pedig ruhákat, fényképeket, személyazonossági igazolványokat (a rezsím sárga csillagait). A sérülésekből látszott, hogy a csapásokat fejre, nyakra, bokára, karokra mérték. Gyakran egész teherautónyi holttestet dobáltak a tömegsírokba. Egyesekkel megásatták saját sírjukat, míg másokat összekötözött kézzel élve dobtak a gödörbe. Végül sokakat elhurcoltak a határfolyókig, a mocsarak szélén lelőtték őket, majd holttestüket a folyóba lökték. Tetemek ezreit mutatták meg nekünk. Ezeket a Kagera folyó dobta ki, egészen a Viktória-tóig. Bizonyos esetekben lassú halállal járó haláltáborokat tartottak fenn. Ezekben az alkudozásokhoz felhasználható, „hasznos” tűszokat őrizték. Ilyen volt Kigaliban a *Szent család templom* – amit a milicisták cinkosának tekinthető egyik pap irányított –, Cyanguu labdarúgó-stadionja, vagy a „ruandai Vatikánnak” számító *kabgayi katolikus centrum* épületkomplexuma, mely a gyilkosok ellenőrzése alá került. A felszámolás fokozatosan zajlott: naponta vagy időközönként – a milicisták vagy a helyi közigazgatási hatóság kényekedve szerint – elvittek tíz vagy húsz embert, s kivégezték őket.¹⁸

A genocídium alapvetően kétféle megszállottságra derített fényt. Az egyik a *belső ellenség* megsemmisítésének szándéka, a másik pedig *ember voltuk tagadása*. A kegyetlenség odáig ment, hogy kisbákat fejeztek le az anyjuk szeme láttára;¹⁹ bozótvgó késekkel összevagdalt és megköttözött embereket hagytak lassú kínhalállal meghalni a mocsarakban; árvákat hagytak jajveszékelní szüleik holttestén; fiatal lányokat hurcoltak el, hogy nap mint nap megerőszakolják őket; férfiakat kényszerítették, hogy megöljék testvérüket vagy feleségüket. Mindez arról az ördögi szándékról tesz tanúbizonyságot, hogy az embereket testükben és lelkükben is megalázzák. A megsemmisítésre ítélték között legkeresettebbek az értelmiségiek voltak, férfiak és nők, hiszen az „érdemnek” mindenekelőtt vissza kellett szállnia a „jó fajra”. Butare

egyetemén a hallgatók egyharmadát lemészárolták. Legyilkolásuk előtt a tuszikat arra kényszerítették, hogy elismerjék: ők valójában nem is ruandaiak, embernek sem nevezhetők, csupán „patkányok”, „kígyók” és „csótányok”. Butarétól délre egy rendőr a letartóztatott tuszikkal azt énekelte: „Gyűlöljük Ruandát”. Másutt egy polgármester önkényesen szabadon engedett embereket. Mielőtt átlépdelt volna hullákon, nyilvánosan kellett hálálkodniuk neki. A genocídium túlélői valamiféle csoda folytán menekültek csak meg. Az őket ért trauma azonban máig föltáratlan; tanúvallomásaikban a hosszas hallgatások sokszor sokkal többet mondanak el, mint a szavak.

Faji gyűlöletre alapozott propaganda (1990–1994)

A dehumanizáció azonban nem kerülte el a hóhérokat sem. Ez első sorban azt a több tízezer tétlen fiataalt érintette, akiket gyilkosokká vagy a mészárlások cinkosaivá tettek. A kollektív bűnösséggel szembeni érzéketlenség, vagy a kifelé mutatott, színlelt nyugodt lelkiismeret a zaire-i menekültek körében természetesen kényelmes menekülési lehetőséget kínált a genocídium felelősei számára, akik elvegyültek a „népességben” (értelemszerűen a hutuk között). E „közösségi” logika azonban felveti a nép egyetértésének kérdését is, ami végeredményben lehetővé tette a decentralizált népiertást. Ahol annyi ember gyilkolta le honfitársát, sőt szomszédját, a helyi aktivisták odaadása, illetve a fentről jövő jelszavakat kísérlő s azok terjedését megkönnyítő helyi kezdeményezések sokkal komolyabb magyarázatokat követelnek, mint az „ősi vadság” feléledéséről szóló álnéprajzi szlogenek, vagy az „emberi gonoszság” ájtatos fölemlgetése. Az ősi afrikai társadalmat soha ilyen méretű erőszak nem tépázta még meg. A függetlenséget megelőzően hutuk és tuszik soha nem viselkedtek egymással szemben ilyen módon.

A ruandai genocídium – némelyek sugalmazásával szemben – semmilyen „tisztázással” nem járt e valójában félreismerett etnikai törésvonal sérelemrendszerével kapcsolatban.²⁰ A népiertás egy ideológiai opció beteljesülése, következetes és ügyes propaganda „sikere” volt. A ruandai genocídiumot a [tuszik és a hutuk közötti] „hagyományos” gyűlölettel magyarázni olyan, mintha Auschwitzot az „árjak és a sémik” közötti „interetnikus harcra” vezetnénk vissza. Túl sok amatőr „történész” foglalkozik Afrika történelmével, önkényesen ragadva ki ezt-azt a földrész múltjából, s azt anakronisztikus módon újraolvasva, lényegében bármit képesek „igazolni”. Mielőtt azonban ama összetett problémán gondolkodnánk, amely Ruandában az etnicitás modern meghatározásához elvezetett, fel kell tárnai az 1990-es években dühöngő propaganda valódi rasszista tartalmát, s felmérni hatását.

A rezsim által fokról fokra engedélyezett szólásszabadságot az elnöki klikk azonmód a maga javára fordította s eltorzította. Ez az ér-

dekcsoport ihlette és finanszírozta azokat az újságokat, illetve annak a rádióállomásnak az elindítását, amelyek célul tűzték ki, hogy a „hutu többséget” a belső és a külső „ellenségek” ellen mozgósítsák. Az 1991-től megjelenő mintegy harminc kisebb véleményújság közül legalább hat ehhez a mozgalomhoz volt köthető. Modelljük a kéthavonta megjelenő *Kangura* (Ébredés!) című lap volt. Ezt 1990 májusában hozta létre egy egykori autóbuszos vállalkozó, az *akazu* strómanja. A lap 1994. márciusig²¹ úgy tüntette föl magát, mint „azok hangja, akik arra töreksenek, hogy felébredjék és vezessék a nép többségét”. Hosszú oldalakon keresztül bélyegezte meg a „csótányoknak” és „cinkosainak” titulált embereket, vagyis a tuszikat és a demokrata hutukat. 1990 decemberében a lap azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy felhívást tett közzé „a hutu lelkiismerethez [...] a vérszomjas tuszik ellen”,²² amit a „hutuk tízparancsolata” követett. Ez utóbbi az apartheid rasszizmus valóságos kartája, amely megtiltotta a másik „etnikumhoz” tartozó személyekkel mind a szexuális, mind pedig az üzleti kapcsolatokat. Mint másutt, itt is a szex és a pénz állt a rasszista propaganda középpontjában. 1991 elején az egyik belga nemzetgyűlési képviselő az újság propagandáját „hitleristának” minősítette. A genfi székhelyű *Nemzetközi Jogász Bizottság* (Commission Internationale des Juristes, CIJ) elítélte „ezt a faji gyűlöletre való felhívást”. Az etnikai fundamentalizmust olyan „prófeciák” kísérték, amelyek kísérteties és szuggesztív módon idézték fel a vérfürdőket. Az ezeket illusztráló durván kezdetleges és erőszakos rajzok az 1930-as évek fasiszta sajtótermékeire hajaztak.

1993 áprilisában létrehozták az *Ezer Domb Szabad Rádiója és Televíziója* (Radio-télévision libre des mille collines, RTLM) nevű – úgymond – szabad rádióállomást, ahol a rasszista sajtó újságírói kaptak helyet. A háttérben pedig, a résztvényesek között, ott voltak az elnöki „ház” kiemelkedő tagjai. A vállalkozást egy történész, Ferdinand Nahimana kezdeményezte. Ő korábban a ruandai Információs Hivatal igazgatója volt, akit azért menesztettek állásából, mert felelős volt azért a hamis hírkampányért, amely 1992 márciusában Kigalitól délkeletre pogromokat robbantott ki. Az Ezer Domb Rádió egy évig, 1993. júliustól 1994. júliusig, működött. A sajtószabadsággal való visszaélés alapesetének tekinthető, melyet a félhivatalos totalitárius propaganda szolgálatába állítottak. A profi szakemberek²³ által működtetett rádiót interaktív, népi kommunikációs eszközként gondolták el, amely sokkal hatékonyabb, mint az írás e nagyrészt még mindig írástudatlan országban. A mézárások idején a moderátorok kvázi folyamatos párbeszédet folytattak az ellenőrző pontokat felügyelő milicistákkal: rasszista szlogenekkel, denunciaciókkal, éberségre való felhívásokkal, sőt viccekkel népszerűsítették a gyűlölködés valóságos breviáriumát, amelyet azonnal alkalmaztak is.

Az ily módon megjelenített etnikai fundamentalizmus ténylegesen rasszizmusnak nevezhető. Annak folyamatos hangsúlyozása, hogy

az egy nemzethez való tartozást felülírja a hutu és a tuszi identitás elsőbbsége, oda vezetett, hogy egyesek [„etnikai”] identitásuk eltitkolására vagy megváltoztatására irányuló erőfeszítéseiket, mint a „vérrel szemben elkövetett” ámulást bélyegezték meg. Az „etnikumokat” valós kulturális különbségek hiányában faji alapon kezelték. Ez tette lehetővé a kettős beszédet és a kódoltan gyilkos utalásokat: „többségi nép” (*rubanda nyamwinshi*), az „úttörők fiai” (*Bene Sebahinzi*) szemben a beszívárgott „csótányokkal” vagy a „feudálisokkal”. E diskurzus nem a békés együttélés módozatait kereste, hanem a diszkrimináció fenntartását; sőt mi több, azoknak a tuszi „kígyóknak” a végleges megsemmisítését szorgalmazta, akik folyamatosan arról gondolkodnak, hogy miképpen uralkodhatnának a hutuk felett vagy semmisíthetnék meg őket. A propaganda azt állította, hogy annak idején, 1962-ben „megtalálták” a tuszik tervét „a Nagy-tavak vidékének [tuszi] uralom alá vetésére”, illetve „Közép-Afrika gyarmatosítására”, s hogy ezt a tervet keltette életre az a „hima összeesküvés”, amelyet a ruandai és burundibeli „fajtestvéreivel” szövetkezett ugandai elnök, Museveni, machiavellista módon megszervezett.²⁴

Az eljárás nagyon hasonlít a más égisz alatt létrejött „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” keletkezéséhez. A megsemmisítési „munkát” tulajdonképpen az *önvédelem* érvrendszerével indokolták. 1994. május 10-én az Ezer Domb Rádió megjósolta, hogy „amikor a csótányok vezetői elküldik csapataikat Kigaliba, ezek egyetlen *inkotanyit* (bajkeverőt)²⁵ sem találhatnak majd a városban, aki fogad(hat)ná őket”. Július 2-án az egyik műsorvezető, Kantano Habimana pedig kertelés nélkül kijelentette: „Ezek az emberek Antikrisztusok, egy rendkívül alávaló emberfaj. Nem tudom, Isten miképpen segít majd nekünk, hogy kiirtsuk őket [...] Ez egy furcsa faj. De folytassuk a kiirtásukat, hogy unokáink többé ne is halljanak az *inkotanyik*ról. Gyertek, kedves barátaim, köszöntsük egymást! (ezt a részt énekelte). Az *inkotanyik* megsemmisültek. Gyertek, kedves barátaim, gratuláljunk egymásnak, Isten igazságos!”

Léon Mugesera professzor, az MRND egyik prominense tulajdonképpen már 1992 novemberében, a gisenyi prefektúra területén elmondott – és elhíresült – beszédében hasonló terminusokban profetizált:²⁶ „A sejtől idegen minden egyes elemet meg kell jelölni, s ezeknek minden további formalitások nélkül pusztulniuk kell. Legutóbb azt mondtam a Liberális Párt (PL) egyik állítólagos aktivistájának (egy tuszinak), hogy ’59-ben elkövettük azt a hibát [...], hogy sértetlenül hagyunk titeket elmenni az országból. Majd megkérdeztem tőle, hogy ismeri-e a falasák legújabb történetét, akik Etiópiából hazatértek Izraelbe [...], és tovább folytattam: »Süketnek és írástudatlannak kell lenned, de én megtanítom neked, hogy a ti országotok Etiópia, s rövid időn belül vissza is küldünk titeket oda, mégpedig a Nyabarongo (a Kagera mellékfolyója) útján, expressz utazással.« Íme. Ismétlem, hogy gyorsan munkához kell látnunk.”

1991 óta az effajta diskurzus, amelyet a rezsimhez kötődő szélsőséges sajtó átvett és közvetített, s amelynek jelszavai végigkísérték a településeken kiprovokált pogromok sorozatát, markánsan rányomta bélyegét az előre beharangozott genocídium időrendjére.

Sajátságos etnicizmus: egy társadalmi-faji törésvonal hivatalossá tétele (1959–1994)

A genocídium logikája nem egyik napról a másikra, s nem is négy év alatt született meg. Azt lehet mondani, hogy a népirtás tulajdonképpen a csúcspontja volt annak, amit *ruandai ideológiának* lehetne nevezni. Lényege egy nagyon régi társadalmi törésvonalnak tipikusan rasszista referenciák mentén történő etnicizálása. A gyarmati időszakban a régi hutu és tuszi kategóriákat, amelyek apai ágon voltak örökölhetők, és amelyek (nagyon sok árnyalattal) egyrészt a földműveléssel, másrészt az állattenyésztéssel álltak kapcsolatban, a népesség két, fajilag is különböző rétegével azonosították. Voltak a „bantu négek” és az Etiópiából jött „hamiták”. Mindennemű disztinkválás nélkül az előbbieket jobbágyoknak, míg az utóbbiakat arisztokratáknak tekintették. A tuszi kiváltságokat megalapozó közigazgatási számítások, a misszionáriusok etno-bibliái feltételezései, illetve a korabeli afrikanisták fajelméletei adják annak a „bio-etnicizmusnak” nevezhető hivatalos „tudománynak” az alapjait, ami illeszkedik mind a gobineau-i hagyományba,²⁷ mind pedig a XX. század elejének szellemiségébe. Egy belga közigazgatási hivatalnok 1948-ban még mindig azt írhatta az egyik ruandai hírlevélben, hogy: „A sémikhez és az indoeurópaiakhoz hasonlóan a kaukázusi fajhoz tartozó hamita népeknek eredetileg semmi közük nem volt a négekhez”.²⁸

Az 1959–1961-es társadalmi forradalom eltörölte ugyan a fennálló igazságtalanságot, de nem kérdőjelezte meg magát az ideológiát. Hosszú időn keresztül a szociális kereszténység, amely ezt a forradalmat meghihette, nagyon jól megfért a faji értelmezéssel, mintha ez Afrikában teljesen magától értetődő lenne.²⁹ Az etnikainak nevezett törésvonalat a személyazonossági igazolványokban megtartották. A toborzásoknál kvótarendszert vezettek be, amelybe „a kisebbséget” bezárták. Irritáló propaganda segítségével a lakosságban fenntartottak egy eredendő etnikai fundamentalizmust, amelyet mintegy megszentelt egyfajta keresztény populizmus. A katolikus egyház, a *Fehér Atyák*, a belga keresztényszocialisták és egy egész nem kormányzati szervezeti hálózat, mind-mind ehhez a politikai és konfesszionális mozgalomhoz kötődött, s töretlenül támogatja – tulajdonképpen máig támogatja – a rezsimet. Csupán azt kell még megérteni, hogy ettől az etnikai korporatizmustól miképpen jutottunk el egy valódi „trópusi náciizmus”-hoz.

A rendszer magját valójában egy strukturális társadalmi-faji zűrzavar alkotta. Valós kulturális vagy földrajzi törésvonal hiányában a

hutu jelleg kettős nyilvántartás szerint került értékelésre. Ez egyrészt a feltételezett „bennszülött” jelleget (ami ellentétben állt a tuszik „megszálló” karakterével), másrészt a születési számarányból következő többség már eleve adott „népi” természetét jelentette (hiszen a tuszikat *ad aeternum* globálisan, mint „feudálisak”-at határozták meg). Ugyanakkor az „etnikai” komponens lehetővé tette a szenvedélyek permanens felcsigázottságát, miközben a „szociális” komponensnek köszönhetően a szenvedélyeket igazolni s egy látszólag modernnek tűnő érvrendszer segítségével táplálni lehetett. Azt már láttuk, hogy az 1994-es genocídiumot előkészítő propaganda miképpen használta a kettős beszédet. Lehetővé tette, hogy a tuszi kisebbség permanens bűnbaktartalékként jelenjen meg; nehézségek esetén a hutu rezsim túszává vált. 1960. május 8-án a forradalom kivitelezőjének számító *Parmehutu* párt Nemzeti Bizottsága kijelentette: „Ruanda a hutuk (bantuk) országa, és mindazoké – fehérek vagy feketék, tuszik, európaiak, vagy máshonnan származók –, akiknek sikerül levetkőzniük feudál-gyarmati törekvéseiket”.³⁰ Innentől kezdve a tuszik gyakorlatilag idegenekké váltak saját hazájukban. 1994-ben egy hutu földműves, aki az *African Rights* szervezet vizsgálata keretében tanúskodott, spontán módon mesélte el a következőt: „Kérték a személyi igazolványomat, s azonnal azt feleltem nekik, hogy hutu vagyok, tehát ennek az országnak a teljes jogú állampolgára”.³¹ Ezt a kirekesztő logikát mészárlások és száműzöttek egymást követő hullámai tették ütemessé 1959 és 1961 között, 1964-ben és 1973-ban.

Sokatmondó, hogy az 1994-es propaganda szünet nélkül hivatkozott a rezsim születési referenciáira, az 1959-es forradalomban született hutu „öntudatosodásra”. A harminc éven keresztül fenntartott etnikai megszállottság, amely főképpen az iskolázott osztályban volt érzékelhető, egy szűk kulturális környezetben egyszerre volt képes számot adni a mindennemű frusztrációról, és jóhiszeműen megalapozni azokat a legszélsőségesebb diskurzusokat, amelyek kiváltképpen a „többség” jogait voltak hivatottak képviselni.³² Politikailag az etnicizmus lobogója lehetővé tette, hogy elhitteltelenségek minden ellenzéki séget, sőt mindennemű, a szó szoros értelmében vett, társadalmi elégedetlenedést is. Habyarimana diktátor rezsimje erre rá is játszott; 1990-től egyre inkább növekvő virulenciával, mind a Ruandai Hazafias Fronttal, mind pedig a belső ellenzékkel szemben.³³ A polgárháború megkönynyította a legnyíltabban szélsőséges áramlatok egyre erőteljesebb felemelkedését. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a faji katekizmus gyakorlatilag már rendelkezésre állt. A hutu úgy fősze-replőinek retorikájában a legmegdöbbentőbb az áldozatiságnak a szüntelen hangoztatása, mintha a „többségi népnek”, valamiféle morbid elidegenedés révén, eleve örökletesen félnie kellett volna a tuszi rosszindulattól. 1992-ben a *Kangura* arra szólította fel „a világ összes hutuját”, hogy „újra felfedezzék önmagukat” mint „a bantu csoport fon-

tos etnikuma”, és óvakodjanak az „árulóktól”, szemben „egy arrogáns és vérszomjas kisebbséggel, amely azért mozog közöttetek – írta az újság –, hogy felhígítson és megosszon titeket, uralkodjon rajtatok, és végül lemészároljon”. „A tuszik – tette hozzá a cikkíró – rendelkeznek egy szabadkőműves kóddal, amely lehetővé teszi számukra, hogy felismerjék egymást.”

Ahogy azt előbb már láttuk, a keresztény retorikához való folyamodás gyakorisága, amely révén elítélték ezt az „igazi ruandaiak” közé beférkőzött ördögi fajzatot, nagyon figyelemreméltó folytonosságot mutat azzal a modern faji kultúrával, amelyet [a gyarmatosítók] az országban meghonosítottak. Legfőképpen a Fehér Atyák voltak azok, akik több mint fél évszázadon keresztül kifejezésre juttatták annak a megigézésnek és irtózásnak egy nagyon sajátos keverékét, amely érzelmet a tuszik – ezek az egyetlen Isten létezésének gondolatát hordozó „afrikai zsidók”, ezek az „abesszin monofiziták” – bennük kiváltottak. Meggyőződésük szerint ezek a feudális tuszik az Egyenlítő alatt elfelejtették eredeti kultúrájukat, és teljes mértékben a nacionalizmus és a kommunizmus hatása alá kerültek.³⁴ Olyan ez, mintha a XX. század elejének antiszemita kliséit rávetítették volna egy keleti eredetűnek vélelmezett és „hamita-sémiként” beazonosított kelet-afrikai csoportra.

A ruandai válságot az ENSZ Biztonsági Tanácsa egyértelműen genocídiumnak minősítette, összhangban a Nürnberg óta kidolgozott elvekkel; legfőképpen pedig az ENSZ Közgyűlése által a népiptársról 1948. december 9-én elfogadott egyezményrel. Az 1994 júliusában szakértőnek kinevezett három afrikai jogász jelentése következtetésként a tuszik lemészárlásának szisztematikus és megtervezett jellegét állapította meg.³⁵ Véleményünk szerint a náci *végso megoldás* és a ruandai genocídium közötti részleges analógia elsősorban abban áll, hogy hasonlóak az ideológiai referenciák: mindkét esetben a társadalmat faji paraméterekre egyszerűsítették le, és a hivatkozott osztályozás (árják, sémik, hamiták, bantuk...) valójában ugyanannak, a XIX. század végén született, antropológiának a terméke. A holokauszt előtt a kortárs antiszemitizmus egyrészt gazdasági, másrészt biológiai érvrendszere ugyanazzal a banalitással keringett Európában, mint a hamita–bantu párosítás társadalmi-faji érvrendszere Ruandában 1994 előtt. Márpedig az azonos típusú rasszista megszállottság hasonló borzalmakhoz vezetett.

Elmondható, hogy a ruandai kérdésben már magát a módszertant illetően azonos típusú vitákkal találjuk szembe magunkat, mint amilyeneket a „náci kérdés” generált.³⁶ A Nagy-tavak vidékén beszélhetünk-e olyan kulturális vonásról, amely „bantu” megfelelője lehet a germán léleknek? Vagy pedig a mészárlások racionálisan megmagyarázhatók a válságidőszakok társadalmi frusztrációival, a demográfiával és az „élettelrel”, amelyek az 1930-as évek nagy depresszióját és a „strukturális kiigazításokkal” kezelt gazdasági zsákutcákat visszhangozzák?

Mindkét esetben a kulturalizmus és a szociologizmus vállalkozik arra, hogy mindent megmagyarázzon.

A történelmi események komplex forgataga/sodra, amely az eltérő belső vagy külső örökségből kiindulva, mintegy látszólag ellenállhatatlan módon (egyesek szerint „normálisan”), elvezetett az 1994 nyarán bekövetkezett genocídiumhoz, önmagában véve nem kínál semmiféle, a múltból következő, eleve kész választ. Ellenben az események rekonstruálása segít a helyzetek és az egymást követő felelőségek pontosításában, illetve a népi közgondolkodásban annyira megigéző, és a propaganda számára rendkívül hasznos ősi örökségek gépiesen ismételt felemlítésének a megkérdőjelezésében. Ebből a szempontból a történelmi elemzés elutasítása a szereplők diskurzusainak elsődleges olvasata javára tulajdonképpen egy misztifikáció (szándékos megtévesztés). Eszerint, 1938-ban távolságtartás nélkül kellett volna rögzíteni egy német munkanélküli frusztrációinak az elbeszélését, és mindazt a rosszat, amit a zsidók neki okoztak, anélkül hogy górcső alá került volna annak az ideológiának a konstrukciója és elterjedése, amely őt arra készítette, hogy az általa megélt helyzetet így értelmezze.³⁷ Úgy Afrikában, mint Európában a történész előre kidolgozott válaszokkal szembesül. Ezek fanatizmussal telített legendáriumok, amelyek alkalmasak mindent igazolni, és/vagy a nagy globális (erő) egyensúlyok hideg szakértői elemzései, amelyek képesek mindent banalizálni. Lényegük és céljuk, hogy helyettesítsék a rendkívüli helyzetek által generált kérdésfelvetéseket. Úgy az 1930-as évek Németországában, mint az 1990-es évek Ruandájában egy genocídium tragikus dimenziójának a tiszteletben tartása nem részletkérdés, és azonos típusú történelmi kérdésfelvetést idéz elő.

Jegyzetek

- ¹ Alexandre Adler: *Courrier international*. 1994. dec. 15.
- ² Lásd J.-P. Chrétien – G. Prunier (szerk.): *Les ethnies ont une histoire*. Párizs, Karthala, 1989, 439. Ezt az időszertű eszmefuttatást két írásomban fejtettem ki. J.-P. Chrétien: Il n'y a pas de guerre ethnique au Rwanda!. *L'Histoire* 180, 1994. szept., 70–73.; uő: Rwanda: le piège de l'ethnisme. *La Croix*, 1995. január 18.
- ³ A Nagy-tavak vidéke népességének összetett történetére, kettős, földművelő és állattenyésztő gazdálkodásra vonatkozó legidőszertűbb régészeti és nyelvészeti mérleget a *Journal of African History* (1, 1993, 1–64.) közli.
- ⁴ Később visszatérünk a ruandai rezsím természetére. Itt most csupán egy eseménytörténelmi keretet kínálunk.
- ⁵ B. Paternostre de la Mairie: *A la source du Nil, les mille collines du Rwanda*. Paris, Téqui, 1985, 31. A szerző hosszú időn keresztül a rezsím elkötelezett híve, vagyis Grégoire Kayibanda, a Ruandai Köztársaság első elnökének közeli tanácsadója volt.

- ⁶ G. Prunier: *Éléments pour une histoire du Front patriotique rwandais. Politique africaine*, 51, 1993. okt. 121–138.
- ⁷ A Franciaországban megjelent legpontosabb és legjózanabb riportokat a *Libération*, a *L'Humanité*, a *La Croix*, a *Le Figaro* és a *L'Événement du jeudi* közölte. A külföldi sajtót illetően mindenképpen meg kell említeni az angliai *Guardian*-t, a németországi *Spiegel*-t, valamint a belga *Le Soir de Bruxelles*-t és a *Libre Belgique*-t. Az első szisztematikus és átfogó vizsgálatot egy londoni emberjogi egyesület, az *African Rights*, végezte 1994 májusában és júniusában. Jelentését a következő címmel tette közzé: *Rwanda. Death, despair and defiance*, London, 1994. szeptember. Ez a változatos és egybehangzó tanúvallomások valóságos kincsesbányája. Lásd még Colette Braeckman, belga újságíró nő elbeszéléseit és elemzéseit: *Rwanda. Histoire d'un génocide*. Paris, Fayard, 1994. Hasonlóképpen: François-Xavier Verschave: *Complicité de génocide? La politique de la France au Rwanda*. Paris, La Découverte, 1994, 178.
- ⁸ Összesen mintegy 46 újságíró (ebből 20 hutu volt), vagyis a szakma felét meggyilkolták (a Reporters sans frontières adatai szerint).
- ⁹ Egészen pontosan a *Republikánus Demokrata Mozgalom* (Mouvement démocratique républicain, MDR), a *Liberális Párt* (Parti libéral, PL) és a *Szociáldemokrata Párt* (Parti social-démocrate, PSD). Ezek a rövidítések valójában regionális politikai szolidaritásokat takarnak, amelyeket különböző, az ország déli és központi részeiből származó vezető személyiségek testesítettek meg. Ők voltak azok, akik ellenszegültek annak, hogy az északnyugati régióban beágyazódott elnöki maffia rátegye a kezét az országra.
- ¹⁰ Lásd Wolfgang Blam, a kibuyei kórházban dolgozó német orvos tanúvallomását. Megjelentette H. Schürings (szerk.): *Ein Volk verlässt sein Land. Krieg und Völkermord in Ruanda*. Köln, ISP, 1994, 75–89.
- ¹¹ Rémy Brauman: *Devant le mal. Rwanda. Un génocide en direct*. Párizs, Arléa, 1994, 16.
- ¹² Lásd F. Imbs – F. Bart – A. Bart: *Le Rwanda: les données socio-géographiques*. *Hérodote* 72–73, 1994, 246–269.
- ¹³ Az európai nem kormányzati szervezetek (NGO-k) és a helyi hatóságok közötti testvérkapcsolatok jelentették egyikét azoknak a csaliknak, amelyek elkendőzték ezt a rendőrségi felügyeletet és irányítást.
- ¹⁴ Honvédelmi Minisztérium, Vezérkar, G2, Kigali, 1992. szeptember 21., 14 lap (a „titkos” jelzéssel ellátott jelentés terjesztésre került).
- ¹⁵ Ezek a reflexek már 1973-ban is működtek: lásd Claudine Vidal: *Situations ethniques au Rwanda*. In Jean-Loup Amselle – Elikia M'Bokolo (szerk.): *Au coeur de l'ethnie*. Párizs, La Découverte, 1985, 167–184.
- ¹⁶ Egyik-másik husángra a következő jelszót vették fel: *Nta mpongano* („nincs kegyelem”).
- ¹⁷ A személyiségi jogok és a szabadságjogok védelmének ruandai egyesülete, ADL, *Rapport sur les droits de l'homme au Rwanda, septembre 1991–septembre 1992*, Kigali, 1992. december, 353. Commission internationale d'enquête sur les violations des droits de l'homme au Rwanda depuis le 1er octobre 1990 (Párizs, FIDH stb.), *Rapport final*, 1993. március, 123.
- ¹⁸ Lásd *Rapport d'enquête sur les violations massives des Droits de l'homme commises au Rwanda à partir du 6 avril 1994, établi pour la ville de Kigali, première phase des travaux de la Commission d'enquête du CLADHO-Kanyarwanda*. Kigali, 1994. december 10. Tulajdonképpen a ruandai em-

beri jogvédő egyesületek és ligák kollektívájáról van szó, amelynek elnöke François-Xavier Nsanzuwera ügyész.

- ¹⁹ Az olvasót arra kérem, nézze el ezeknek a borzalmaknak a felsorolását. Ezeket azonban nagyon sok pontos és megbízható tanúvallomás igazolja. Amennyiben meg akarjuk érteni azt, amit Ruanda átélt, akkor ezeket a valós tényeket sajnos nem tekinthetjük részletkérdésnek.
- ²⁰ Lásd P. Erny: *Rwanda 1994*. Párizs, L'Harmattan, 1994, 256.
- ²¹ Összesen 59 szám jelent meg, ha nem számítjuk ide a néhány, „nemzetközinek” mondott magazint. 1994 szeptembere óta Gomában újra megjelenik! Gyakran előfutára volt a tulajdonképpeni értelemben vett politikának, ugyanúgy, mint a *Völkische Beobachter*, amely szintén előfutára volt annak a pártnak, amelynek végül sajtóorgánuma lett a zsidókkal szembeni gyűlöletkeltésben.
- ²² Ezt a névszócsoportot illetően a *ba-* (Ba-hutu stb.) előképző a kirundi nyelvben a többes szám jele. Lásd Jean-Pierre Chrétien: „Presse libre” et propagande raciste au Rwanda. Kangura et „les 10 commandements du Hutu”. *Politique africaine*, 1991. június, 109–120.
- ²³ Mindenekelőtt a főszerkesztő, Gaspard Gahigi, az országos rádió korábbi igazgatója és az AFP tudósítója, vagy Kantano Habimana egykori sportújságíró, akinek a csillogása még az ellenségeit is elbűvölte. Lásd Reporters sans frontières. *Rwanda: médias de la haine ou presse démocratique. Rapport de mission, 16–24 septembre 1994*. (Készítette R. Ménard, J.-F. Dupaquier és J.-P. Chrétien) Párizs, 120 o.; valamint a több szerző által jegyzett *Les médias de la haine* című tanulmánykötetet, Párizs, La Découverte, 1995. április. Rendelkezünk a rádió adásainak egy átfogó felvételgyűjteményével.
- ²⁴ Museveni a banyankole etnikum hima alcsoportjából származik. Őt azonban mindenekelőtt egy olyan, etnicizmusselless és nemzeties ideológia jellemzi, amely az ugandai polgárháború végső szakaszát ihlette meg. Az elhíresült „tervet” egyes francia szolgálatok nagyon komolyan vették, és összekapcsolták a „fekete khmerek” ábrázolásával, amelyet a Ruandai Hazafias Frontra alkalmaztak.
- ²⁵ Ez a kifejezés a Hazafias Front gerilláit jelölte, ellenben – ugyanúgy, mint a „csótány” – e kontextusban minden tuszira vonatkozott.
- ²⁶ A beszéd Kibayában hangzott el, 1992. november 22-én. A fordítás a kinyarwanda nyelvből készült. A jelenleg kanadai száműzetésben élő nyelvész ellen a befogadó ország igazságszolgáltatása vádat emelt. Az 1991–1993-as pogromokra vonatkozóan lásd a már említett emberi jogvédő ligák jelentéseit.
(A beszédet követően Ruandában letartóztatási parancsot adtak ki ellene. Ekkor menekült Kanadába, ahol 1993-ban és 1994-ben a québeci *Lava/ Egyetemen* is tanított. Hosszas jogi eljárás után, 2012 januárjában, Kanada kiutasította, és visszatoloncolták Ruandába, ahol bíróság elé állították. A per most is folyamatban van. [A ford.])
- ²⁷ Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816–1882) az emberi fajok egyenlőtlenségét valló rasszista elmélet atyja. (A ford.)
- ²⁸ M. Piron: Les migrations hamitiques. *Servir* (Bulletin des anciens élèves du groupe scolaire d'Astrida) 6, 1948, 280–283. Lásd Jean-Pierre Chrétien: Hutu et Tutsi au Rwanda et au Burundi. In Jean-Loup Amselle – Eliakia M'Bokolo (szerk.): *Au cœur de l'ethnie, i. m.* 129–165. Egy nyelvészeti fogalomra alapozott bantu faji modell kikristályosodását illetően lásd Jean-Pierre Chrétien:

Les Bantous, de la philologie allemande à l'authenticité africaine. Un mythe racial contemporain. *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 8, 1985. október–december, 43–66.

- ²⁹ Érdemes lenne külön tanulmányban vizsgálni azt a döbbenetes eltévelyedést, amely a *Kereszténydemokrata Internacionálét* végeredményben elvezette odáig, hogy valóságos cinkosságot vállalt a genocídium népszerűsítőivel.
- ³⁰ Idézi F. Nkundabagenzi: *Rwanda politique*. Bruxelles, Dossiers du CRISP, 1962, 35–36. Lásd még Jean-Pierre Chrétien – Joseph Gahama: Les options d'une indépendance sous tutelle au Rwanda et au Burundi: nationalismes ou révolutions internes. In C.-R. Ageron – M. Michel (szerk.): *L'Ère des décolonisations*. Paris, Karthala, 1995, 222–238.
- ³¹ Az *African Rights* felmérése, i. m. 306. (1994. június 11-én Gitaramában készült interjú).
- ³² Lásd Claudine Vidal: *Sociologie des passions*. Párizs, Karthala, 1991, 19–44. Ez a fantazmagória a rezsim vesztét okozta. Ez mozgósította ugyanis azt a kétségbeesett tuszi diaszpórát, amely elvesztette a békés hazatérés lehetőségébe vetett reményét.
- ³³ Lásd Jean-Pierre Chrétien: La crise politique rwandaise. *Genève-Afrique*, 2, 1992, 121–140.
- ³⁴ Lásd A. Pagès: *Un royaume hamite au centre de l'Afrique*. Brüsszel, 1933, 8.; L. Classe (Ruanda későbbi püspöke) 1902-ben már beszélt azokról a „batuszokról, akikben van valami mind az árja, mind pedig a sémi típusból” (sic!) (*Missions d'Afrique des Pères blancs*, 1902. szeptember, 385.) 1959-es nagyböjti pásztorlevelében André Perraudin, 1955 óta Kabgayi püspöke, szociális alapon tárgyalta „a ruandaiak közötti faji különbségeket”. Napjainkban a ruandai genocídiumra vonatkozó aktuális „revizionizmus” legaktívabb képviselői alattomos módon mindig arra a társadalmi-faji modellre hivatkoznak, amely mégiscsak a megszárlásokhoz vezetett. Ezek a képviselők döntően a régi rezsim nosztalgiját ápoló bizonyos katolikus körök vonzáskörében lelhetők fel.
- ³⁵ Az ENSZ Genfi Hivatala: *A független szakértői bizottság végső jelentése, amelyet a Biztonsági Tanácsnak a nemzetközi humanitárius jog ruandai súlyos megsértésére vonatkozó 935-ös (1994) határozatával összhangban mutattak be*, 1994. november 25, 29 o.
- ³⁶ Lásd Pierre Aycoberry: *La question nazie, Les interprétations du national-socialisme, 1922–1975*. Párizs, Le Seuil, 1979, 317.
- ³⁷ A történelemnek és az episztémológiai relativizmusnak a terepen művelt társadalomtudományok elsőbbsége nevében történő elutasításának példája a következő szerzőnél található meg: A. Guichaoua: Un lourd passé, un présent dramatique, un avenir des plus sombres. In uő. (szerk.): *Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993–1994)*. Lille, USTL, 1995, 19.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: Jean-Pierre Chrétien: Un „nazisme tropical” au Rwanda? Image ou logique d'un génocide. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, n°48, 1995. október–december, 131–142.

www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/xxs_0294-759_1995_num_48_1_4430)

Neomarxista ellenzékiek társadalomfilozófiai nézetei a „hosszú hatvanas években” (1963–1974)

Egy bádogos okfejtése:

„– *Maga szereti a kommunizmust?*

– *Én szeretem a kommunizmust, de nem úgy, ahogy ezek csinálják. Én olvastam Marxnak a könyvét, az nagyon szép volna, de ezek nagyon eltérnek tőle!*”

Széles körben ismertek azok az anekdoták, miszerint Marx a nevében fellépő francia szocialisták tevékenységét látva azt mondta magáról, hogy nem „marxista” vagy terjedelmes életművében számtalan helyen elutasítja az adott társadalmi valóságtól minden köteléket elvágó utópisták szemléletét. Azonban sem Marx vagy bármely társadalomra gyakorolt hatása, sem az ő életműve vagy annak bármely értelmezője nem tehetett és nem tehet semmit az ellen, hogy a marxizmus történetét újabb és újabb generációk írják, akik más-más történeti szituációban válnak az eszme követőivé.² Ettől még felállíthatók különböző kritériumrendszerek, amelyek szerint rendet lehet vágni a marxizmus(ok) dzsungelében. A marxizmus, mint ideológia – vagyis a társadalmi konfliktusok kihordására szolgáló eszmei instrumentum legyen az bármely osztályok vagy egyének eszköze – nagyban különbözik azoktól a marxizmusoktól, amelyek többé-kevésbé hűek próbálnak maradni Marx eredeti intencióihoz, a folyamatszerűségében megragadott társadalmi totalitási igényhez és az önmagát megszüntető osztály/filozófia gondolatához.³

Lukács György a Budapesti Iskola patrónusa és mentora ezt a következőképpen fogalmazta meg az első világháborút követő forradalmi fellendülés időszakában:

„Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden

egyes téziséit, anélkül hogy akár egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hitet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik.⁴ A helyzetet nehezíti, hogy a marxizmus első évtizedeiben ezeknek a „szent könyveknek” csak kisebb hányada volt közismert: bizonyos kulcsszövegek (például: A német ideológia, Gazdasági-filozófiai kéziratok, A hegeli államjog kritikája, A tőke piszkozatai és előtanulmányai) a szerző halála után nagyjából fél évszázaddal kerültek csak napvilágra és a „teljes”⁵ életműsorozat jelenleg is feldolgozás alatt áll. Részben ennek tudható be, hogy a korai marxizmusok inkább tételrendszereket állítottak fel, a módszert ugyanis önhibájukon kívül nem ismerhették a maga teljességében, de Marxhoz híven a részmarxizmusok viszonyát az egészhez nem filológiai, sokkal inkább történeti metszetben látom megmagyarázhatónak.

Heller Ágnes rövid marxizmustörténeti vázlatában öt főbb korszakot különböztet meg: „a) A marxizmus kialakulása Marxnál, a 48-as forradalmak és az I. Internacionálé korszaka, b) A II. Internacionálé, illetve a szociáldemokrácia klasszikusainak marxizmusa, c) a marxi forradalmiság reneszánsza a XX. század elején kb. a szovjet társadalom végső berendezéséig (Lenin és a leninizmus, Luxemburg, Jaurès, Gramsci, Lukács Geschichte und Klassenbewusstsein, bizonyos szempontból Pannekoek és Otto Bauer, hogy példáinkat különböző nemzetek mozgalmából merítsük), d) a személyi kultusz korszaka és pozitivistá-manipulatív marxizmusa, e) az előbbivel szembeforduló irányzatok, különösen az utolsó tíz esztendőben [a cikk 1967-ben íródott – V. D.], kísérletek a marxizmus második reneszánszára. Azt állítjuk, hogy háromszor jelent meg az »ígéret« s ugyanakkor a posztulátum egy marxi etikára: magánál Marxnál, majd a XX. századi forradalmi megújulás periódusában, végül pedig napjainkban.”⁶ Figyelemre méltó, hogy Heller az autentikus marxi cselekvéseméletet három radikálisan különböző történeti szituációban és az utolsó két alkalommal a tekintélyes, hagyományosan ortodoxnak tekintett marxizmusokkal szembehelyezkedő irányzatokban véli megtalálni. Az érvelésének azonban van egy másik oldala is, mert kontinuos elem nem csupán a reneszánsztörekvésekben van, valamiképp a sztálinizmus és a klasszikus szociáldemokrácia is rokonok, strukturális hasonlóságot mutatnak fel: megfordítják a marxizmus módszerében inherens valóság szemléletet és a „gyakorlat filozófiáját” (Antonio Gramsci) kontemplatív világnézeté, absztrakt kollektívizmussá változtatják. A marxista megújulás ezzel szemben mint a proletariátus önfelszabadítási kísérletét kifejező elmélet kívánt érvényre jutni Kelet-Európában, azon belül Magyarországon is.

A második világháborút megelőző válságmenedzselési technikákból (New Deal az USA-ban, korporatív-kapalista etatizmus Németországban, az első öt éves terv sztálinista tervezdasága a Szovjetunióban) és magukból a világháborúk gazdasági átalakulásából kinövő állam-monopolista kapitalizmus – nem lévén hatásos proletár ellenzéke, amely megakadályozhatta volna – a szovjetizált marxista ortodoxia világméretű stabilizálódását hozta magával. A szociáldemokrácia eközben első világháborús összeomlását követően egy fél évszázad alatt eljutott eredeti osztályálláspontjának elméleti feladásáig, így az új, szovjet típusú ortodoxiát már kívülről kritizálta a jóléti kapitalizmus talajáról. A bipoláris rendben tehát meggyökeresedett az az állapot, hogy „a munkásképviselet szembekerült a munkásosztállyal”.⁷ Eközben jeles polgári tudósok az 1930-as években kiadott, addig nem hozzáférhető Marx szövegek alapján megalkották a fiatal Marx mint humanista filozófus képét, hogy bizonyítsák az addigi Marx-olvasatok tarthatatlanságát. Ez a problematika a marxista szerzők érdeklődését világszerte, tömeges méretekben csak két évtizeddel később ragadta meg, amely összefüggésbe hozható a szovjet tömb felszínre kerülő súlyos társadalmi problémáival. A bérmunkások lázadásai az őket elnyomó munkásképviselet ellen a gyakorlatban⁸ és a sztálinizmus bírálata a szovjet párt 20. kongresszusán eszmeileg is megalapozta a hivatalos marxizmus hitelvesztését és egyben új perspektívát nyitott a marxizmus reneszánszáinak felíveléséhez. Magyarországon az 1945 előtti marxizmus jóval kisebb szerepet játszott a társadalom életében, mint az 1945 utáni.⁹ A szovjet megszállás háttére előtt zajló társadalmi polarizálódás – amit Bibó István a demokrácia válságaként diagnosztizált – alakította ki a megerősödő és pár év alatt hivatalos államideológiai státuszt elérő marxizmus pártos és sematikus karakterét. Lukács György 1956 nyarán joggal festett sötét képet a marxizmus akkori megítéléséről: „mi a marxizmus helyzete ma Magyarországon? [...] Azt merném állítani: nem volt még a marxizmus az ország közvéleményében olyan rossz helyzetben, mint most, merném állítani, ma rosszabb a marxizmus helyzete Magyarországon, mint a Horthy-korszakban volt. [...] Engedjék meg, hogy egy valószínűleg sokuk által ismert anekdotával illusztráljam a dolgot: egy egyetemi hallgató vizsgázott marxizmus–leninizmusból. Tehetséges ember volt, kitűnően sikerült a vizsgája, [...] és amikor kint a folyosón kollégái gratuláltak legyintett a kezével, és azt mondta: Mi ez a Marx? Ez csupa hülyeség, csak Heidegger és Huxleyt érdemes olvasni. Ezt értük el egy bizonyos fajta marxista neveléssel, amelyről azt lehetne mondani, hogy rossz párhuzama volt azoknak a hibáknak, amelyek a mi ipari fejlődésünkben történtek. [...] Itt most nem az egyes filozófusokat vádolom, hanem a rendszert, amely ezeket a filozófusokat előállította.”¹⁰

Az államszocialista fordulat és a szovjetizált marxista tanrendszer meghonosodása a marxista társadalomelemzést csaknem ellehetetlenítette, de 1956-tal fordulat állt be ezen a téren is: a Petőfi-körben kifejtett bírálatoknak az október végén kitörő forradalom adott nyomatékot. Mint minden forradalom az 1956-os is kaotikus és szétartó volt, de már a kezdetektől egyértelműen jelentkezett kommunista irányzata is, amely a filozófiát a gyakorlatba kívánta oltani. Wiktor Woroszyński lengyel újságíró október 31-én találkozott Heller Ágnessel: „Szóval magyarázom meg magának a forradalmunkat. Gyerünk. Leülünk a nagy, üres, sötét aulában. [...] Elmondja, milyen jelszavakkal – forradalmi, szocialista jelszavakkal – mentek ki az utcára, s hogy jelszavaikra az ártatlanok legyilkolása volt a válasz. Beszámolnak napról napra a forradalom és a sztálinista ellenforradalom lefolyásáról, s megint csak meggyőződöm róla, hogy nem tévedtünk Varsóban, amikor megláttuk a magyar mozgalomban nemes, hozzánk közel álló tartalmát. [...] Beszélgetőpartnereim optimisták: megállapítják, hogy a káoszról és szétszórtságából már kirajzolódnak – nagy körvonalakban – a társadalmi mozgalom és a forradalmárok együttélésének új formái.”¹¹ Az új formák, a munkástanácsok a szovjet invázió után jutottak vezető szerephez, de ekkorra a helyzet logikája már túllépett a filozófusokon és a különféle pártalapítási elképzeléseken. „Az állam fölülről építkezik. A parlamentáris demokráciákban is: az állampolgárok négy-öt évenként voksolnak valamely pártra, politikusokra, akiket általában csak névről ismernek, s az egymást váltó vezetők elkülönült kasztként gyakorolják a hatalmat az ország fölött. A forradalmak sajátossága, hogy a nép bele akar szólni saját ügyeinek intézésébe. Kisebb része fegyverrel, a többség új hatalmi formák segítségével. [...] A munkástanácsok abban különböztek az arctalan, parttalan utcától, az esetlegesen összeverődött fegyveres csoportoktól, hogy meghatározott közeget, közösséget képviseltek, ahol az emberek jól ismerték egymást. [...] Az üzemek, intézmények, hivatalok dolgozói számára társaik személyisége nyitott lap volt. Az önkormányzati rendszer többek között abban is különbözik a parlamentáristól, hogy az állampolgárok nem politikai platformokat, hanem embereket választanak, akikben megbíznak, akiknek hitelük van. [...] A munkástanács dönt minden, a munkahely termelésével, igazgatásával, gazdálkodásával kapcsolatos kérdésekről. Felveszi, illetve elbocsátja a dolgozókat, kidolgozza a gyár termelési tervét, dönt a bérrendezésről, a beruházásokról, a nyereségrészesedésről, a szociális, kulturális juttatásokról. Ha ez megvalósul, valóra válik a sokat hazudott álom: a munkás gazdája lesz a gyárnak.”¹² Ez az álom sokakat megihletett, komoly hatása volt a nyugati marxizmusra is, de a forradalom leverésével és a Kádár-rezsim fokozatos megszilárdulásával az álmok birodalmában maradt, bár az öngazdatiság szellemét már csak súlyos represszió árán lehetett visszazárni a palackba.¹³ „A forradalom elbukása kétségtelen történelmi cezúrát jelent. Hogy

azonban a filozófiai életben is itt van a választóvonal, nem egészen biztos. A marxista filozófia viszonylag nehézkesen lendült meg 1956 előtt, az események mögött kullogott – főképp, ha a társadalmi problémák elméleti kidolgozását tekintjük s nem csupán a filozófusok kijelentéseit, rövid állásfoglalásait. Viszont lendületét nem fékezték le a történelmi események, a szovjet beavatkozás és a retorzió.”¹⁴ Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy egy olyan új generáció lépett fiatal felnőttkorába, amely a Rákosi-rendszer alatt még túl fiatal vagy politikailag inaktív volt, így nem csalódtak a szocialista eszményekben, sőt a marxista reneszánsz ígérete erősen befolyásolta gondolkodásukat. Másrészt a nemzetközi marxista környezet is ösztönzőleg hatott, például a hatvanas években erőteljes kapcsolatokat építettek ki a magyar marxisták francia elvtársaikkal: sorra adták ki a francia szerzőket magyarul, cikkeik megjelentek a magyar folyóiratokban, Roger Garaudy előadott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, de Heller Ágnes kulcsműve, *A mindennapi élet* első oldalain is Henri Lefebvre neve merül fel vagy megemlíthető, hogy Serge Mallet és André Gorz új osztályelméletei inspirálják Kis Jánost és Bence Györgyöt: több cikkben, illetve később közösen írt fő művükben is hivatkoznak rájuk. Érdekes volna mélyebben is megvizsgálni a kapcsolódási pontokat, többek között az olasz, a nyugatnémet, lengyel, szovjet vagy jugoszláv újbaldallal, de ez önálló munkát érdemelne.

Lukács György – miután az ellene intézett támadások alábbhagytak – megkötötte a maga kompromisszumát, és így elképzelései a marxista esztétika és etika kidolgozásáról a magyarországi marxista reneszánsz programjává válhattak. Az esztétika és a filozófia mellett a szociológia és a gazdaságelmélet, valamint kisebb részben az irodalom- és filmtudomány váltak ellenzéki marxisták által művelt diszciplínákká. Ez egyébként egyezett a nemzetközi neomarxista trendekkel is,¹⁵ de a kádári konszolidáció befejeződésével az MSZMP maga is utat engedett a marxizmuson belüli vitáknak, követve a Szovjetunió Kommunista Pártjának 22. kongresszusán elhangzott, a nemzetközi kommunista mozgalomban nagy vitát kiváltó hruscsovista téziseket a társadalmi öngazgatásról, a termelés felett gyakorolt népi ellenőrzésről és a fogyasztási színvonal általános emeléséről.

A viszonylagos – és hosszú évek brutális megtorlásával kiküzdött – társadalmi béke az ideológiai kérdések pragmatikus kezelésének kedvezett, amely réseket nyitott a kritikai szellemiség beszűremkedésének, amennyiben a szerzők zárójelbe tették a közvetlen konfliktust kiprovokáló tabutémákat. Ez a legjobban a desztalinizálás konkrét tartalma körüli vitákban mutatható ki: az államszocializmus apologétái és következetlen kritikusan a „személyi kultusz” kifejezéssel illették a sztálini éveket. Ez a szóhasználat a szisztéma lényegétől idegennek minősítette a terrort, törvénytelenégekről és hibákról beszélt, de a mélyebb történelmi okokat nem kívánta firtatni. Ezt a nyelvezetet az

„antidogmatikus” marxizmusért küzdő szerzők is kénytelenek voltak elfogadni, mert a rendszer a „viták igen, irányzatok nem” elvét követte és a kompromisszum felmondása a liberalizálás adta szűk mozgásteret is felszámolta volna. A sztálini rendszert történelmi alapjaiban megkérdőjelező bírálóat a nemzetközi tekintélye miatt kivételes helyzetben lévő Lukács György tollából születhetett meg. „A »személyi kultusz« kifejezéssel kezdem. Természetesen ostobaságnak tartom, ha egy világtörténelmileg ennyire fontos korszak tartalmát és problematikáját egy ember individuális alkotásából vezetik le. [...] Már legelső, még szinte merőben közvetlen reagálásom a 20. kongresszusra túlment a személyen és a szervezetre irányult: arra az apparátusra, amely létrehozta a »személyi kultuszt«, és aztán szakadatlan bővített újratermelésként rögzítette. Sztálint akkoriban egy olyan piramis csúcsának képzeltem el, amely – lefelé egyre szélesülve – csupa »kis sztálinokból« állt, akik fentről nézve tárgyai, lefelé irányulva pedig létrehívói és biztosítékai a »személyi kultusznak«. Egy ilyen apparátus zavartalan működése nélkül a »személyi kultusz« szubjektív vágyálom patológiai tárgya maradt volna, sohasem lett volna képes szert tenni arra a társadalmi hatékonyságra, amelyet évtizedeken keresztül kifejtett.”¹⁶ Az idősebb filozófus „pragmatikus bolsevizmusa”¹⁷ ellenére tisztán látta a marxista reneszánsz előtt álló problémákat, de ez nem oldotta meg a rendszerrel szemben felállítandó alternatívák kivitelezhetőségének kérdését, mivel Lukács érinthetetlenége is viszonylagos apolitikusságán alapult. A marxizmus „terjedelmi” (Márkus György) felfogása szorosan kapcsolódott ahhoz a tényhez, hogy az állampárt a társadalmi szubjektivitás abszolút monopóliumára tartott igényt. A passzív, kontemplatív, világnézeti jellegű marxizmus – amely bizonyos rögzített alapelvekből levezethetőnek és elégségesen magyarázhatónak tartotta az egész világot – nem csupán azért volt problematikus, mert ellentétes volt a marxi társadalomkritika alapelveivel, hanem azért, mert az uralkodó elit legitimációs ideológiája volt. Ahhoz, hogy a rendszer marxista nézőpontból bírálhatóvá váljon, de ugyanakkor ez a bíráló ne egy elfojtott kritika, hanem a szélesebb tömegekhez eljutó üzenet legyen, szükségesnek mutatkozott a hatalommal való direkt szembeszegülés kerülése, amely mérsékelten ugyan, de egyfajta intézményi beágyazottságot biztosított az irányzat némely képviselőinek. Marx később felfedezett, fiatalkori művei kiváló alapot szolgáltatottak egy ilyen kritikai nyelvezet kimunkálásához. A marxizmus reneszánszának hívei nem pusztán filozófiai érdeklődésből beszéltek az úgynevezett „humanista marxizmus” terminusaiban: a relatív társadalmi béke megőrzése végett, amely garantálta a diskurzus fenntarthatóságát, nem vállalták a nyílt konfrontációt.¹⁸

A radikális társadalomkritika a mindennapi élet jelenségeiből indult ki, az emberek közötti közvetlen társadalmi viszonyokat elemezte: a család, a nemek közötti kapcsolatok, a lakóhely, a munka és az ezekhez kötődő mindennapi érintkezési formák tüzetes vizsgálatától eljutottak a tervező és végrehajtó apparátusok tevékenységének elemzéséig. Alapvetően két fő ága volt a mindennapi élet kritikai megközelítésének: egy szociológiai és egy filozófiai. Hegedűs András volt miniszterelnök és a kritikai szociológia patrónusa a következőképp fogalmazta meg az elérni kívánt célt: „a szociológia feladata, hogy a társadalom elidegenedési folyamatát tudományos módszerességgel feltárja (leírja, elemezze), okát keresse, és hogy lehetőségeihez mérten igyekezzék hozzájárulni megszüntetéséhez, de legalábbis intenzitásának csökkentéséhez. Ennek értelmében a szociológiának nem az a társadalmi megbízatása, hogy előmozdítsa a termelés és az államgépezet zavartalan működését (optimalizálását), hanem hogy álljon a társadalmi viszonyok humanizálásának szolgálatába.”¹⁹ Ez a megközelítés szembekerült a politikai vezetés érdekeivel, akik a szociológiai kutatások megindulását eredetileg azért támogatták, hogy a gazdaságirányítás reformjához és a tervezés hatékonyabbá tételéhez szükséges információkhoz jussanak a társadalom tényleges állapotáról vagyis az optimalizálás jegyében inkább leíró, mint értékelő típusú tanulmányokra volt szükségük. Persze a társadalom strukturális felépítését és a tényleges társadalmi viszonyok jellegét kutató szociológusok, mint Hegedűs András, Márkus Mária, Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Ferge Zsuzsa, Kemény István és sokan mások, ha akarták volna se tudják véka alá rejteni a rendszer számára kellemetlen tényeket. Abból ugyanis, hogy a munkás nem tekintette társadalminak az állami tulajdont és csak az egyéni haszonmaximalizáció mozgatta nehéz lett volna levonni azt a következtetést, hogy a bérmunkarendszer megszűnt. Ugyanígy lehetetlenség azt állítani, hogy az árutermelést felszámolták, amikor a termelési folyamatra semmiféle intézményes befolyása nincs a termelőknek és ugyanúgy árupiacokon pénzért jutnak termékekhez, mint a hagyományos kapitalizmusban, és ezen nem változtat, hogy ezek a piacok államilag rögzített árakkal és óriási áruhiányokkal küszködnek vagy épp árubőség van és a termékek ára szabadabban mozoghat. A kritikai szociológia azonban többet állított: az elkülönült államszervezet bürokratikus apparátusaiban jelölte meg a tervgazdaság fő haszonélvezőit és az előnyeiket közvetlenül a társadalmi berendezkedés jellegéből vezette le. Épp ezért a szociológiai kritika központi fogalma a hierarchikus munkamegosztás: nem egyszerűen a technikai szükségszerűség követelményei hozzák létre a munkamegosztást, hanem annak társadalmilag beágyazott okai vannak. Az ilyen és ehhez hasonló éles megfogalmazások miatt nem lehetett a

hatvanas években szociológiaelméleti könyvet vagy tanulmányt kiadni jókora vörös farok nélkül. A politikai vezetés nem engedhette meg, hogy a valós társadalmi folyamatok elemzésével a nyilvánosság elé tárják a rendszerben újratermelődő kapitalista sajátosságokat, épp ezért olyan metafizikai műfogásokhoz folyamodtak, mint az állami tulajdon szocialistává nyilvánítása a pártellenőrzés miatt (párt=proletár) vagy a tulajdon fogalmának jogi formáira való leszűkítése, munkamegosztás és tulajdon mesterséges szembeállítás. ²⁰ Az a társadalmi akarat, amely közvetlen érdekracionalizálás végett létrehozta a szociológiai kutatás intézményes feltételeit – névleg az MSZMP – erősebbnek bizonyult kihívóinál: a radikális szociológia marginalizálódott amint rájött a politikai vezetés, hogy több kárt okoz a társadalomkutatás valóságfeltáró funkciója, mint amennyi hozadéka van az erősebb empirikus háttérrel rendelkező döntéshozatalnak. ²¹

A filozófiai megközelítések is bírálták a bürokráciát, de sokkal elvontabb etikai alapon, ezért első látásra nem is tűnt olyan veszélyesnek az ideológiai zsandárok szemében, mint a direkt politikai, szervezett-szociológiai kritika. „A bürokratikus magatartású ember minden tette előre elkészített síneken halad, s ezek a sínek számára megváltoztathatatlanok. Beszél, anélkül hogy tudná, mit beszél, ítél, anélkül hogy tudná, kik felett és hogyan ítél. Hiányzik belőle a tudatos individualitás. A pusztá átlag megtestesítőjévé válik, az ember szomorú karikatúrájává. Hiányzik belőle a különös megragadási képessége. Erkölcsi fogalmi sémákon alapulnak, és egyetlen normája saját magatartása.” A rengeteg általánosítás és politikailag sokszor inkonkrét megfogalmazás mögött nagyon egyértelmű, a jelenre vonatkozó társadalomkritika bontakozott ki. „Azokban a társadalmakban, amelyekben az autonómia viszonylag szűk, a bürokratizmus az emberek magatartásában szinte járványként harapódzik el. S minél inkább vannak meg a viszonylagos autonómia gazdasági és politikai feltételei, annál kevésbé bürokratikus az emberek magatartása.” ²² A filozófia volt az a terület, amely a társadalmi irányítás általános ideológiamentesítésével a leginkább kiüresedett, mivel korábban az egyik legideologikusabb diszciplína volt, így a hatvanas évek közepére a marxista reneszánsz képviselői számára szabad terület nyílt nézeteik népszerűsítésére főképp ellenzéki irányítású vagy befolyású szaklapokban (*Valóság*, *Kortárs*, *Új Írás*). A lehetőséget ki is használták, de az elidegenedés és antropológiavita ²³ tanulságait levonva a fiatal Marx felől igyekeztek visszahódítani az idősebbet azzal, hogy filológiai úton kimutatták a marxi rendszer gondolati egységét. ²⁴ „Ha elszakítjuk egymástól Marx történelmi determinizmusát és az ember lényegéről vallott filozófiai-»antropológiai« felfogását – ez utóbbi probléma-komplexumot a maga teljességében talán a leghelyesebb lenne Lukács György nyomán, a társadalmi lét marxi ontológiájának nevezni –, akkor megoldhatatlan antinómiákhoz jutunk, amelyeknek egy-egy oldalát különben a polgári Marx-bírálat állandóan

reprodukálja és felhasználja. Így egyesek [...] a kommunizmus marxi elméletét az ember »igazi« természetéből fakadó antropológiai-morális követelményként, vagy – rosszabb és gyakoribb esetben – eschatológiai hitként, transzcendens célként értelmezik. Ezzel szemben – és nem kevésbé gyakran – hangzik fel az a vád is, hogy Marx radikálisan feloldotta az embert a történelemben, a történelmet pedig [...] egymásból szükségszerűen következő események, történelmi korok, gazdasági-társadalmi formációk láncolatává változtatta át, relativizálva minden értéket, s így lehetetlenné téve mindenféle sajátosan erkölcsi s nem pragmatikus alapokon nyugvó ítéletet és megítélést. Valójában Marxnál e két, merev ellentétte átváltoztatott és épp ezért tartalmában teljesen eltorzított mozzanat dialektikus egységet alkot – feladatunk épp ennek az egységnek a feltárása.²⁵ A marxi életmű egységessége nem volt magánvalóan fontos: a marxi elmélet egészének visszahódítása a társadalomkritika számára nem determinisztikus, ember- és egyénközpontú, praxisorientált alapon támadás volt a rendszer legitimációs ideológiája ellen és tartalmazta a létrehozandó marxista etika alapvetését, a lét és tudat egységén alapuló valóságfelfogást és cselekvéseméletet. „Marx elméletének középpontjában az a gondolat áll, hogy az emberiség maga teremtette önmagát és mindenkor maga is teremti újjá magát. Az emberek beleszületnek egy adott világba, ahol is a »világ« az emberiség korábbi generációi által teremtett objektívációk összessége, illetve struktúrája. [...] A világ teremti meg az emberi cselekvés objektív lehetőségeit, azokat az alternatívamezőket, melyekben az emberek saját sorsukat és társadalmuk további fejlődésének, illetve visszafejlődésének útját megválasztják. Ezek a választások [...] nem a már eleve adott történelmi menetet megvalósítók, hanem történelmet teremtek. A későbbi generációk mozgásterülete, cselekvési lehetőségei tehát az előbbi generációk tetteitől, választásaitól, objektívációitól függnék. A történelem menetét sosem játsszák le előre; így nincs a történelemnek célja, de vannak objektív lehetőségei, melyek kihasználásától, illetve ki nem használásától függ a történelem eredménye.”²⁶ Ezt nevezi Heller Ágnes az emberi cselekvés relatív autonómiájának,²⁷ amely „még nem a szabadság, csak annak feltétele. A szabadság feltétele, hogy különböző lehetőségek között választhassak. De a szabadság abban nyilvánul meg, amit választok. A szabadság feltétele, hogy egyéniségem nyomhassa rá bélyegét cselekvésemre. De a szabadság abban nyilvánul meg, hogy képes-e ezzel ténylegesen uralkodni az eseményeken.”²⁸ Tehát csak az önmagát és a világot egyszerre, vagyis a társadalmat a maga totalításában megváltoztató ember igazán szabad, ami nem lehetséges a mindennapi szokásrendszerek gyökeres átalakítása nélkül. Az autonómia fogalmának része, hogy az emberek közvetlen és tágabb környezete is alakíthatóvá váljon és társadalmi viszonyaik ne mint velük szemben ellenségesen fellépő dologi viszonyok jelenje-

nek meg a számukra. „A tagadás csak folyamatossá válva, a tagadó változtatás folytonossá tétele útján lehet valóban radikális. Csak így törheti át (alapjaiban is) a fennálló viszonyok kereteit és így vezethet el oda, hogy visszahatva a cselekvőre, feloldja annak (a meglevőbe való) beleágyazottságát. Az említett folyamatossá tétel útján lehetővé válik az olyan visszahatás, amely most már a cselekvőt is fokozatosan átforgatja. Forradalmi mozgalom esetén éppen ezek a kérdések kapcsolódnak a régi ballasztjától való megszabadulás, a »nevelők nevelésének« Marx által oly élesen felvetett problémájához.”²⁹ Az önnevelés és a társadalmi viszonyok átalakíthatósága azonban nem jelent minden korláttól mentes voluntarizmust, csak a létező világhoz való tudatos és aktív viszonyulást, amely a szabad döntések konstruktív kivitelének az alapja. Az egyének „tehát az eddigi termelés és érintkezés által létrehozott feltételeket gyakorlatilag szervesen feltételekként kezelik, nem képzelik azonban, hogy az eddigi nemzedékek terve vagy rendeltetése az volt, hogy nekik anyagot szolgáltatssanak, és nem hiszik, hogy ezek a feltételek az őket teremtő egyének számára szervesen voltak.”³⁰ A teleologikus történelem semmi, az önmagát a történelemben megalkotó szabad ember, aki maga rendezheti be világát, amely ezáltal a sajátja lesz: minden. „A viszonylagos autonómia – az individuum számára – kettőt jelent. Egyrészt lehetőséget s egyúttal posztulátumot, hogy cselekvőleg alakítsa saját és – közvetve vagy közvetlenül [azaz kapitalista vagy kommunista módon – V. D.] – integrációja, az egész emberiség sorsát. Másrészt lehetőséget és egyúttal posztulátumot, hogy számot vessen mindazzal, ami szükségszerű, azokkal a tényekkel, melyek »éppígyiségének« felismerése nélkül minden cselekvő magatartás üres moralitássá vagy termékelen álmodozássá fajul.” A marxista etika ebben az értelemben megírhatatlan, mert a maga történelmét alkotó ember írja, de nem szavakkal, hanem tettekkel.³¹ „Mikor az erkölcs önálló szféraként jelenik meg, akkor elidegenedett erkölcsről van szó. Akkor követelményei mereven állnak szemben a partikularitással, s a morál éppen úgy eltapossa az egyént (még ha gyakran önként vállalja is), mint a jog vagy az állam. [...] A marxi etika maga is praxis: csak akkor létezik, ha valamilyen módon vagy formában meg tud valósulni. Egy – bár marxi alapon kidolgozott – etika, mely egy manipulált világgal állítja szembe – passzív – önmagát, legfeljebb a »szerencsétlen tudat« korszerű kifejeződése lehet. A marxi etika csak annak a mozgalomnak erkölcsi tudatosítása lehet, mely önmagát (s ezzel az emberiséget) humanizálja. S ezért a marxi etika kidolgozása nem egyszerűen a marxi szövegek jó megértésétől vagy alkalmazásától függ, hanem egy olyan mozgalom kibontakozásától, melynek ez az etika az etikája. Akik ma a marxi etikán dolgoznak, [...] azoknak csak egyetlen perspektívájuk lehet: a forradalmi mozgalom, az emberek, a tömegek aktivitásának, méghozzá önmagukat humanizáló, világot átalakító aktivitásának és a marxi elméletnek újra-

találkozása.”³² A marxista reneszánsz ezzel visszajutott a marxi eszme legbelső magvához az önkormányzatiság mint osztálytársadalmi rendezőelv gondolatához.³³ „A társadalom egészétől – le egészen gazdasági szerkezetéig – függ, hogy mennyire ad lehetőséget pozitív értéktartalmú közösségek kialakítására, s hogy kik számára – pusztán reprezentatív individuumból álló közösségek számára – vagy pedig (legalábbis elvileg) a társadalom minden tagja számára. Mikor szocialista perspektíváról beszélünk, akkor egy olyan társadalmat hiposztázálunk, melyben a társadalom szerkezete ezt az elvi lehetőséget mindenki számára megadja. Olyan társadalmat, mely individuumból szerveződött pozitív értéktartalmú közösségeken, illetve pozitív értéktartalmú közösségeket szervező individuumból áll. S ha azt kérdezik: mi a teendő számunkra hic et nunc, akkor azt válaszoljuk: olyan közösségek szervezése, illetve vállalása, melyeknek célja annak a társadalmi folyamatnak a beindítása, illetve meggyorsítása, mely egy ilyen társadalom megszületését, illetve kibontakozását lehetővé teszi.”³⁴ Itt is megjelenik a pusztán negatív társadalomkritikai szempont, mert a szövegből egyértelműen kitűnik, hogy a korabeli államszocializmus nem olyan társadalom volt, amely „pozitív értéktartalmú közösségeken” és az azokat szervező individuumból állt. Ugyanakkor előrevetíti a hetvenes évek kommunamozgalmának útkeresését és az üzemi demokráciáért folytatott küzdelmet mint az emberek életének mindennapi újratermelését radikálisan megújító társadalmi viszonyok kikísérletezését, valamint a termelők közvetlen befolyását a termelés feltételeire felelt.

A forradalmi szubjektum kérdése

Kik azok az emberek, akiknek „az önmagukat humanizáló, világot átalakító aktivitása” kialakítja a fogyasztási, termelési, kulturális közösségek kívánt hálózatát? A magyarországi marxisták alapvetően három helyen keresték a forradalom alanyát: a kommunista pártban, a munkahelyeken és a családokban. A kérdés először metsző élességgel a hatvanas évek második felében vetődött fel, ebből a szempontból épp az 1968-as év a fordulópont. 1968 az új gazdasági mechanizmus bevezetésének és a csehszlovákiai bevonulásnak az éve. Mindkettő óriási csalódást jelentett, de a legközvetlenebb sokk mégis a szovjet katonai intervenció volt: a magyar marxisták számára 1968 annak a tapasztalata, hogy az államszocializmus bármely békés átalakítására tett komoly, mélyreható kísérlet fegyveres ellenállásba fog ütközni. Ehhez képest az a tény, hogy a gazdaságirányítás reformja nem hozta magával a parancsuralmi gazdaság és a totalitárius hatalmi struktúra felbontását másodlagosnak tekinthető, de nem elhanyagolható. Miért hittek az ellenzéki marxisták a rendszer reformálhatóságában,

ha egy forradalmi elmélet rekonstrukcióján dolgoztak? A kérdés nyilván összetett választ igényel, itt csak egy szembeszökő tényre hívnám fel a figyelmet: a hatvanas években nemcsak a marxizmus reneszánszának képviselői tanultak meg a hatalom nyelvén beszélni, de a liberalizálódó pártelit (legalábbis annak egy része) is látszólag magáévá tette a szocialista megújulás nemzetközi programjának legfontosabb alapelveit. Mindkét csoport alkotó marxizmusról és szocialista demokráciáról beszélt és a relatív társadalmi béke időszakában a fogalmak mögött rejtőző tartalmi különbségek nem voltak jól kivehetőek. A sztálini rendszer felülről lefelé történő liberalizálása és alulról felfelé építkező demokratizálása egybemosódott, legalábbis a szavak szintjén. A határvonalak elmosódása miatt számos marxista – sokszor öntudatlanul – szubjektumbehelyettesítést folytatott: amikor proletariátusról, forradalmi tömegekről beszéltek, pártot értettek rajta.³⁵ A szubjektumbehelyettesítés politikájának volt tudatos változata is, amelyet elsősorban az idősebb korosztály képviselt, de nem kizárólagosan. Ismeretes a neoleninista és maoista bürokrataellenesség felemás volta, amely csupán a régi kádereket kritizálta és nem a bürokráciát, mint osztályt. „Ezeket a hatvanas években végzett magyar értelmiségieket etikai indítékok vezérelték pályájukon. Küldetés- vagy hivatástudatuk volt. A társadalmat egy felvilágosult, ésszerű, humanista és határozottan szocialista jövő felé akarták vezetni. Az egyetemeken, ahová jártak, befolyásuk alá vonták a KISZ-t, mert elégedetlenek voltak a régi gárdával [...] sokan azért léptek be a pártba, mert meg akarták változtatni, magukhoz akarták ragadni a hatalmat, s egy megreformált párt segítségével akarták megváltoztatni a társadalmat.”³⁶ Lukács György a klasszikus leninista álláspontot eleveníti fel: „mindenki, aki hajlandó a dolgot végiggondolni, beláthatja, hogy – mint már említettük – a szocialista tartalmú demokratizálódásra irányuló mozgalom ma, Lenin-nel szólva, csak »kívülről« irányítva, nem pedig spontánul léphet be az érdekeltek tudatába. Sőt azt is hangsúlyoztuk már korábban, hogy a dolgozó tömegek széles körben elterjedt apátiáját is csak céltudatos munkával lehet szocialista demokratikus tevékenységgé fejleszteni. A marxisták szemében már e kevés, de alapvető tény nyomán is világos, hogy itt olyan aktivitásról van szó, amelynek szükségképpen csak a kommunista párt lehet természetes mozgató és vezető ereje.”³⁷ Ebben a koncepcióban a megújuló forradalmi avantgárdnak jut az a szerep, hogy a bürokratikus tervgazdaságot humanizálja, társadalmi ellenőrzés alá vesse: „amikor a gazdasági erők fejlesztésével sikerül biztosítani a lakosság elsőrendű szükségleteinek a kielégítését, gyökeresen új helyzet teremthető, létrejönnek a társadalmi feltételek ahhoz, hogy a lenini párt hatalmi pártból a társadalmi szakigazgatás hatalma fölötti társadalmi uralom megteremtéséért harcoló párt legyen.”³⁸ Ez a program bár alárendelt elemként tartalmazta az önkormányzás motívumát, a totális öngazgatás koncepcióját vagy utópia-

ként elutasította vagy a beláthatatlanul távoli jövőbe tolt ki. Erre a jelenségre az egyéni motivációkon túl Magyarország társadalmi viszonyai adnak magyarázatot. 1956 után Kádár jóléti kompromisszuma a hivatalos politika szintjére emelte a társadalom által a Rákosi-korszak alatt kifejlesztett védekező mechanizmusokat:³⁹ az állam az elismerésért – vagyis a kollektív tiltakozásról való lemondásért – cserébe nem terrorizálta a magánszférájukba visszahúzódókat. Ezzel a politikával minimalizálni tudta a rendszerrel szembeni ellenséges fellépést, az egyéni tiltakozásra pedig megvoltak a megfelelő rendészeti eszközei. A hatvanas években nem a politikai hatalom, hanem elsősorban a mindennapi életben jelentkező társadalmi apátia az ellenzéki marxista kritika fő célpontja. 1968 után ebből a szempontból gyökeres változás állt be: a forradalmi mozgalom hiánya és a társadalmi berendezkedés jellege közti kapcsolat teljesen világossá vált. A politikai tabuk ledöntése nélkül nem lehetséges semmiféle ellenállás. Az újabb generáció (főképp a lukácsisták második generációja, az úgynevezett „Lukács-óvoda”), ha nem kívánt rezignált történetfilozófiai pesszimizmusba temetkezni újítania kellett: előtérbe került a radikális szükségletek problematikája és a nyugatról importált új munkásosztály-koncepció. A radikális szükségletek marxi koncepciója – szemben a korabeli magyar társadalmi gyakorlattal – az egyéni érdekelttség fogalmát osztársadalmi perspektívába állítja: a radikális szükségletek kielégítése elé a rendszer saját lényegéből fakadó korlátokat állít, ezért az ilyen típusú szükségletek egy új társadalmi rendszert anticipálnak. A cél: fridsider és gulyásleves helyett szabadság. „Mindenekelőtt: a probléma a bérharc szempontjából van felvetve, az osztályharc olyan formája szempontjából, mely csak a kapitalista társadalmon belül értelmezhető. [...] Azok a viszonyok, melyek között tehát »bérmunka« és »tőke« harca folyik, fetisizisztikus viszonyok, melyek között az »érdek« kategóriájának használata (mint tudjuk: ez objektív kategória) reális, és az »osztályérdek« fogalma A német ideológiában megadott értelmében racionálisan értelmezhető. [...] A munkásosztály ebben a vonatkozásban redukálódik a tőkéhez való közvetlen viszonyára: arra a viszonyra, melyben tőke és bérmunka »egyazon viszony két oldala«, tehát »kölcsönhatás-meghatározás« (Reflexionsbestimmung). Itt nincs szó – és nem is lehet szó – arról a munkásosztályról, mely meghaladja a kapitalizmust, nincs és nem is lehet szó az »érdekké« nem redukálható radikális szükségletekről. [...] A bérharc, mely – mint láttuk – »belül marad« a kapitalista szisztémán, az »érdekek rendszerén«, minőségileg más, mint az egész bérrendszer megszüntetéséért folyó harc, mely a munkásosztály »történelmi hivatása«, s melynek motívuma nem az érdek, hanem a radikális szükségletek.⁴⁰ Melyek ezek a konkrét radikális szükségletek? A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején számtalan válasz született erre a kérdésre: az ember teljes szabadság iránti szüksége, értelmes közösségi létre való szüksége, az etni-

kai diszkrimináció megszüntetésére irányuló szükséglet, a környezet megóvásának szükséglete, a kreativitás kibontakoztatására való szükséglet, a termelési folyamat személyre szabásának és irányításának szükséglete, a teljes tanszabadság szükséglete, az önálló identitás, a személyiség autonóm kimunkálásának szükséglete, az egyetemes világkultúra létrehozása, az emberiség, mint kulturális-történelmi egység megteremtése.⁴¹ Látható, hogy a válaszok többsége nem a munkásosztály abszolút elnyomorodásának tézisére lett szabva, hanem számot vetnek a termelésszervezet átalakulásával. Az abszolút értéktöbblet termeléséről a relatív értéktöbblet termelésére való évszázados történelmi átmenet végét a magyarországi neomarxisták többsége adotttnak veszi. Következésképpen a felsoroltak többsége nem közvetlenül anyagi szükséglet: az új munkásosztály-koncepció szerint a relatív értéktöbblet termelésének előrehaladtával az alapvető, közvetlenül biológiai létszükségletek radikális volta megszűnik és a hangsúly a mai elnevezés szerinti immateriális értékekre helyeződik. „A tőke modern termelési folyamatának vizsgálata arra a felismerésre vezet az új munkásosztály elméletét, hogy az egyéni tömegfogyasztás növekedésével párhuzamos, sőt azt túlszárnyaló profitnövekedés elérésére és az egyéni fogyasztáson túlmutató szükségletek elfojtására mozgósított termelési technika magán a termelési folyamaton belül is olyan szükségleteket fejleszt ki a munkásosztályban, amelyek túlmutatnak a személyes fogyasztáson. Az ellentmondás megoldása a tőkés gazdasági rendszeren belül tehát – érvelnek az elmélet kidolgozói – csak magasabb szintű újratermelődését jelenti. Az ilyen fogyasztási színvonalat elérő országok iparának legfejlettebb szektoraiban alkalmazott modern technológia ugyanis már nem abban az értelemben »konfiskálja« a munkás »szabad szellemi tevékenységét«, hogy munkáját »megszabadítja a tartalomtól«, hanem éppen nagyon is tartalmas munkájának szab – a tőke értékesülésének megfelelő, de mind a technikai, mind pedig a szélesebb társadalmi racionalitás szempontjából – értelmetlen irányt és korlátokat. Ez az ellentmondás pedig találkozik a szabadidő, a fogyasztás szférájában mutatkozó ellentmondásokkal, s így tovább erősíti a radikális társadalmi cselekvéshez szükséges felismerések motivációját.”⁴² Ebben jelentkezett a magyar adaptáció gyengesége: a tervutasításos gazdaságirányítással együtt járó hiánygazdaság még a legközvetlenebb anyagi szükségletek viszonylagos telitődését sem tudta elérni.⁴³ Ez viszont nem tette zárójelbe az üzemszervezet tekintélyelvűségét, amely semmiféle beleszólást nem engedett a dolgozóknak a közvetlen termelőfolyamat alakításába. A munka, a társadalmi újratermelés kulcseleme nem kerülhet meg, így az új osztálykoncepció fő alanya a munkás mint proletár, mint autonómiára törekvő termelő. „Marx szerint tehát a munkásság tudatára jut annak, hogy személyiségének fejlődési szükséglete és a munkamegosztásnak való alávetettség »véletlene« között ellentmon-

dás feszül. És ezért: »...a proletároknak, hogy személyileg érvényre jussanak, saját eddigi létezési feltételüket, a munkát – amely egyúttal az egész eddigi társadalom létezési feltétele – kell megszüntetniük. Ennélfogva szöges ellentétben is állanak azzal a formával, amelyben a társadalom egyénei eddig magukat összességükben kifejezték, az állammal, és meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák.« Fontos megjegyeznünk, hogy ebben a passzusban a »kell« szó kétszer és hangsúlyozottan szerepel. A szükségesség azonban nem az »objektív ökonómiai természettörvények« szükségessége, hanem a szubjektív cselekvés, a kollektív tett, a praxis szükségessége. Hogy a radikális szükségletek valamiféle formában a munkából erednek – ez a gondolat mindvégig dominál Marxnál. Vagy úgy, hogy a többletmunka (mint önmaguknak végzett többletmunka) válik szükségletté, vagy úgy, hogy a nagyobb szabad idő teszi lehetségessé ezek kialakítását (és a szükségletet a még több szabad időre), vagy úgy, hogy a nagyipari termelésben létrejött univerzalitás szükséglete kielégítetlen a kapitalizmuson belül.⁴⁴ Magyarországon ez az elmélet munkásmozgalom híján (szöges ellentétben például a korabeli Lengyelországgal) nem válhatott anyagi hatalommá. A magyarországi munkásosztály előtt nyitva álltak az egyéni érvénysülés kapui a feketegazdaságban végzett túlmunka által, amely a kollektív cselekvés legnagyobb buktatójává vált a hetvenes és a nyolcvanas években. A munkásautonómia gondolata ennek ellenére egészen a rendszerváltás lezárulásáig politikai kérdés maradt. Részben a hetvenes évek politikai disszidenseinek útkeresésére reagálva került bevezetésre 1979-ben egyfajta korlátozott üzemi demokrácia, amely igyekezett a termelői demokráciát beépíteni a pártállam hatalmi mechanizmusába. Persze ami alulról szerveződve süket fülekre talált, az még inkább igaz a felülről bevezetett intézkedések fogadtatására.

Az utak elválnak: az „Überhaupt” avagy lehetséges-e kritikai gazdaságtan?

A hatalom merevsége és az ellene szervezkedő mozgalmak gyengesége egyfajta politikai gettóba zárta a marxista értelmiséget. A magyar néphadsereg 1968-as csehszlovákiai bevonulása után, az ottani reformkommunistákkal szolidaritást vállaló Korcsulai Nyilatkozat⁴⁵ megtételének ürügyén koncentrált támadás indult a magyarországi folyóiratokban társadalomontológisták névvel illetett lukácsisták ellen. „Az ideológiai visszaesés már 1968 őszén megmutatkozott. A párt állást foglalt a filozófiában és szociológiában észlelt »pluralizálási és relativizálási« tendenciák ellen. Ezt személycserék (és súlyos személyeskedések) kísérték. Hegedűs Andrást eltávolították a Szociológiai Kutató Csoport igazgatói állásából, többeket kizártak a pártból. [...]

Mivel a szociológusok és a filozófusok között többen nyíltan felléptek Moszkva csehszlovákiai politikája ellen s körükben keletkeztek a legjelentősebb mozgolódások, a párt 1969 nyarán kiadta a politikai stratégia és a társadalomtudományok összhangját követelő »Tudomány-politikai irányelveket«. Az Akadémia 1970. február elején megtartott közgyűlése elkezdte az Irányelvek végrehajtását.⁴⁶ Lukács György 1971. június 4-i halálával elhárult az utolsó akadály is a lázadó értelmiségiek megrendszabályozása elől. A resztalinizáció végső momentuma az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközössége által 1973. május 8-án kibocsátott állásfoglalás⁴⁷ volt, amely kitiltotta a főbb ellenzéki marxistákat a tudományos életből. Hegedűs András és Márkus Mária munkái, valamint a Heller–Vajda-féle családforma-tanulmány után az 1970–1972 között írt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című Márkus–Bence–Kis-kézirat vált a reformellenes határozat harmadik pillérévé, ezzel ugyanis a szociológiai és filozófiai kritika elméletei mellé egy harmadik terület is felzárkózott: a kritikai gazdaságtan. A mű egyik közismert beceneve „Überhaupt”, amely a könyv hatodik fejezetének címéből származik, valamint utalás Immanuel Kantra (Lehetséges-e a priori szintetikus ítéletek?) és Eduard Bernsteinre (Hogyan lehetséges tudományos szocializmus?): lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan? Ez egyben a munka „transzcendentális fő kérdése” is, amely abból a felismerésből táplálkozott, hogy a marxista gazdaságelmélet és az arra alapozott politika százéves fejlődése zsákutcába torkollott. Az Engels–Kautsky-féle ortodox szociáldemokrácia a kapitalizmus objektív ellentmondásaiból gazdasági összeomlásra következtetett, ami a radikális szükségletek koncepcióját háttérbe szorította és az abszolút elnyomorodás tételének kialakulásához, valamint a politikai párt és az ideológia fetiszizálásához vezetett. Az ideológiai tisztaság követelménye elidegenítette a marxistákat a valóságos szükségletektől és metafizikává változtatta a gazdasági elemzést, majd az 1930-as években a szovjet típusú tervgazdaság kialakulása közvetlen ideológiai manipuláció eszközévé alakította a marxista gazdaságelméletet. Ezért a reformközgazdászok a tervutasításos gazdaság működési zavarait a polgári közgazdaságtan eszközrendszerével próbálták orvosolni: minél több piaci elem beépítésével hatékonyabbá tenni a rendszert. Az árak, a bérek vagy a vállalatirányítás liberalizálásáért folytatott küzdelem egy technokrata ideológia jegyében zajlott, amely nem foglalt állást a marxista gazdaságtan alapkérdéseiben, csupán az optimalizálásra hivatkozva próbálta racionálisabbá tenni a fennálló viszonyokat. Ezzel „a hetvenes évek elejére az a gyakorlat alakult ki, hogy mintegy intézményesen is kettéválasztották a közgazdasági szakmát, és így lehetővé tették, hogy a saját játszótérén mindenki létezzen, és békésen egymás mellett élhessenek a polgárd-oktatók, akik tovább művelhették a marxista közgazdaságtant, meg a közgazdászok, akik foglalkozhattak a realitásokkal. Csak egy játékszabályt kellett

betartani: nem szabad átkiabálni a kerítésen.⁴⁸ A kerítéstörők lendületével megírt könyv másik ismert ragadványneve az „anti-tőke”, amely kettős értelmű. Politikai szempontból a „Tőke, a munkaértékelmélet a gazdasági reform konzervatív ellenzékének ideológiai fegyvertárába tartozott. És mi [Bence György és Kis János – V. D.] a reformerek számára akartuk elhódítani a kritikai gazdaságtan fegyvereit, abban a nem titkolt reményben, hogy így magukat a marxizmustól eltávolodó reformista közgazdászokat is vissza lehet hódítani a kritikai gazdaságtan számára.”⁴⁹ A mából visszatekintve megállapítható, hogy ez az elképzelés teljes kudarcot vallott, amit a hetvenes évek végén maguk a szerzők is felismertek: technokrata értelmiségiek, vállalatvezetők és a hatalom csúcsától távol eső pártbürokraták, akik a reform támogatói voltak megelégedtek a piacsocializmus ideológiájával, mert a létező rendszer racionalizálása elegendő volt fogyasztási, hatalmi és presztízsbeli igényeik kielégítéséhez. A könyv politikai tanulsága, hogy a korábban elemzett radikális szükségletek koncepcióját csak a munkásosztály, a kisebbségek, nincstelenek és egyéb marginális elemek törekvéseivel lehet értelmesen összekötni. „Szabad egyének társulása csak olyan történelmi cselekvésből jöhet létre, melynek mozgatórugója az autonómia és a közösségi együttműködés utáni vágyakozás.”⁵⁰ Ennél volt egy mélyebben fekvő elméleti oka is a tőkeellenes beállítottságnak, amely a könyv címében megfogalmazódó „radikális kételyből” táplálkozott és magyarázatot ad az írás máig tartó, szinte legendás népszerűségére. Marx filozófiai szándéka és gazdasági elképzelései közötti feltételezett szakadékról van szó, amely szerint A tőkéből kiolvasható gazdasági rendszer nem teljesíti az emberi emancipáció céljait. Lássuk hogyan rekonstruálják a marxi gazdaságot a szerzők. „Az egyesült termelők közvetlenül meghatározzák szükségleteiket és közlik a központi igazgatási szervvel, hogy mit és miből mennyit kell termelni. Az igazgatási szerv számba veszi a kapacitásokat, felméri, hogy a különböző termelési egységek mennyi és milyen fajta munka, illetve eszköz (élő és holt munka) felhasználásával tudják előállítani a szükséges termékeket, s kialakítja a közvetlen üzemegységekig lebontott népgazdasági tervet. Az egyes termékek gyártására azokat az egységeket választja ki, amelyek a legkisebb ráfordítások árán termelik meg azokat. Először például azt a cipőgyárat állítja munkába, amelyik a legolcsóbban készíti a kívánt cipőfajtat. Ha az nem tud eleget tenni a társadalom összes megrendelésének, akkor sorjában bekapcsolja a termelésbe a kevésbé produktív üzemeket, egészen addig, amíg a teljes kívánt mennyiség el nem készül. A fennmaradó kapacitásokat vagy leállítja, vagy másfajta termékek gyártásába vonja be. [...] Az egyesült termelők nemcsak közvetlenül adott szükségleteiket veszik számba, hanem a szükségletek további gazdagodása és a népesség várható szaporodása stb. által megkívánt technikai bővítés és fejlesztés méreteit is, a központi igazgatási szerv pedig kiszámítja,

mennyi és milyen munkát kell a társadalomnak a »szükségesen« túl végeznie, hogy a bővített újratermelés zavartalanul végbemehessen. Marx mai olvasóinak – a szocialista gazdaság elméletének újabb története, s a gyakorlati megvalósítási kísérletek ismeretében – könnyen támad az az érzése, hogy ezek *A tőkéből* és közvetlen előmunkálataiból kivethető elképzelések, a centralizált naturálgazdaság elméletét anticipálják.⁵¹ A „gyakorlati megvalósítási kísérletek” csupán töredéke próbálkozott az államilag szervezett naturális gazdálkodással: ideáltípusa a polgárháborús szovjet köztársaság (1918–1921), amely a hadigazdálkodást elméleti rangra emelte, de a szerzők az erőforrások összemérhetőségén alapuló gazdaságként fogják fel a fentebb rekonstruált rendszert. A munkaérték-elméletnek megfelelően ez a központosított munkaidő számításán alapuló tervgazdaság volna. Hogy valóban ez az elképzelés szerepel-e Marx gazdasági munkáiban az több, mint kétséges, a szocialista gazdaság leírásakor idézett szöveghelyek csupán általános gazdaságelméleti megállapításokat tartalmaznak vagy az árutermelés leírását adják, de ha figyelembe vesszük a marxi szövegek kiegészítésére használt elemeket, akkor máris tisztábbá válik a kép. A szocialista gazdaság elméletének újabb története első sorban az 1930-as években lezajlott kalkulációs vitát, illetve a szocialista ricardiánusok elméleteinek feldolgozását jelenti (Hayek, Lange, Sraffa). Marx és a szocialista gazdaság elméletének újabb története egybemosódik. Hogy kiszámítható-e az értéknagyság és rajta keresztül az árak, közvetlenül a munkaidőt alapul véve, vagy piac nélküli gazdaságban kiszámítható-e egyáltalán az érték érdekes szakmai problémák, de teljesen eltérnek az alapproblémától, nevezetesen az árutermelés kérdésétől. Az előállított termékek árjellege meghatározza a termelés és a felhasználás módját: az árut eleve cserére termelik, a termelőtől független, idegen cél határozza meg a termék sorsát, jelen esetben egy feltételezett központi igazgatási szerv által kijelölt cél. Ha alkalmazzuk erre a szerzők megszorítását, miszerint a termelők valamilyen egyesülése határozza meg a termelés általános alapját a társadalom összesített szükségletei révén, akkor valamiféle hibrid rendszert kapunk, ahol kérdéssé válik, hogy ki valójában a gazdálkodás szubjektuma, a termelők vagy az igazgatási szervek? A „szocialista gazdaságot ilyenformán közvetlen munkaidő-gazdaságként vagy központosított munkaidő-gazdaságként” jellemzik a szerzők, de hozzáteszik, hogy „a szocialista gazdaság igazgatási szervei [...] közvetlenül a társadalom rendelkezésére álló munkaidővel gazdálkodnak”.⁵² Bár „a termelői demokrácia szervezete előfeltételnek bizonyul ahhoz, hogy egyáltalán meg lehessen teremteni a közvetlen termelők ellenőrzését és uralmát a társadalmi-gazdasági fejlődés fő tendenciái felett”,⁵³ de a könyvben szereplő modell leírása alapvetően az államszocialista rendszerek történetéből jól ismert központosított tervgazdaságnak felel meg. Ha a Marxnak tulajdonított elméleti rendszer kritikáját⁵⁴ összeza-

sonlítjuk Márkus György egy későbbi könyvével, ahol a szovjet típusú gazdaságot elemzi,⁵⁵ azt találjuk, hogy a marxí elmélet és a szovjet gazdasági valóság leírása egymásba csúszik, valójában az utóbbi bele van bújtatva az előbbibe. Az egyetlen gyárként működő gazdaság, a kívülről jövő politikai erőszak gazdaságszabályozó szerepe,⁵⁶ a társadalmi érdekek álhomogenizációja, a munkavállalási és letelepedési szabadság hiánya, az áruhiány a fogyasztói javak piacán, az elszigetelt fogyasztói piacok kialakulása, a társadalmi differenciálódás prekapitalisztikus jellegű, csoportprivilegiumok alakját öltő megmerevedése, a mindent átható korrupció olyan jellemzők, amelyek a kiteljesedett árutermelést központilag meghatározott gazdasági terv útján irányító és a piaci mechanizmusokat csak töredékes formában megengedő rendszert feltételeznek: a szovjet típusú tervgazdasági rendszereket, Marx vélt elméletének „gyakorlati megvalósítási kísérleteit”. „Úgy gondoltuk, bölcsen járunk el, ha az egész argumentációt a tiszta elmélet síkján folytatjuk, illetve csak a kapitalizmus gazdaságtörténetére hivatkozunk. Az egész könyvben egyetlen szó sem esett arról, hogy a világ nem ér véget az Elbánál, és hogy 17-ben Szentpétervárott történt valami. Ez nemcsak óvatosság volt, inkább valami merész célzásnak képzeltük a hallgatásunkat. Azt akartuk jelezni, hogy a szocializmus marxí eszméje egészen másra vonatkozik, mint amit Kelet-Európában szocializmusnak neveznek. De akkor miért igyekeztünk az egész vállalkozást a gazdasági reformtörekvésekkel összefüggésbe hozni? És miért a *Tőkéből* kielemezhető szocialista gazdasági modellt vetettük alá szőrszálhasogató bírálatnak ahelyett, hogy a szovjet típusú gazdasági rendszer bírálatával próbálkoztunk volna? Nyilván azért, mert sem az egyik, sem a másik irányban nem gondoltuk végig álláspontunkat. Könyvünkben voltaképpen a hagyományos érveket használtuk, csak mi a feje tetejére állított Marxszal szemben.”⁵⁷ Ez a feje tetejére állított Marx-kép tartalmazza az államszocializmus még kezdetleges, nyíltan fel nem vállalt kritikáját és ezért kell feltételeznie a szerzőknek, hogy naturalizmus lappang a marxí értékelméletben és a gazdasági rendszerek tipológiájában. A dologi és a társadalmi kategorikus elválasztását bele kell olvasni Marxba, hogy a „racionális számításra alapuló általános könyvvitel”, a „termelők egyesült értelme” felcserélhetővé váljon a szovjet típusú gazdaság tervhivatalával. Ha a szocializmusra való átmenetet statikusan értelmezve a forradalom feladata nem az értéktörvény letörése, mint az értéket konstituáló társadalmi viszonyok, az áruviszonyok felszámolása, hanem az értéktörvény kiteljesítése, „fetisiztikus burkából való kiszabadítása”, hogy a gazdaságban a dologi-természeti viszonyokat a maguk absztrakt tisztaságában lehessen kezelni, akkor valóban szükség van egy szocialista szakigazgatói apparátusra, amely elvégzi (helyesen: elvégezteti a munkásokkal) a termelés „tisztán dologi-technikai” feladatait és mellette egy önkormányzó politikai szervezetre, amely a szükségletek

összegzését, vagyis a termelés „tisztán társadalmi” feladatait végzi. A szükségletek meghatározása és a technikai megvalósítás elválasztása megkettőzi a célkitűzés mozzanatát a társadalmi folyamatokban és megerősíti a kérdésfeltevést: kié legyen a gazdasági szubjektivitás, ki döntsön az értéktöbbletről? A kérdés megválaszolásához összegezni kell a tervgazdasággal szemben felvázolt alternatívát: az államilag ellenőrzött piacgazdaság és a termelői demokrácia együttes megteremtését mint „a technikai-gazdasági értelemben vett optimalizáció és racionalizáció, illetve az elidegenedés felszámolásának értelmében vett társadalmi humanizáció követelményeinek összeegyeztetését”.⁵⁸

A két elv szöges ellentétben áll egymással, mert a piac és a profit uralma kapitalizmust feltételez, amely a gazdasági szubjektum szerepét a tőkefunkció képviselőire osztja, míg a „termelői demokrácia” koncepciója egy szükségletelvű, részvételre alapozott, humanista társadalom felé tapogatózik. Általánosságban elmondhatjuk, hogy egy árutermelésen alapuló gazdaság, amelynek szükségszerűségét nem kérdőjelezzük meg a szerzők, egész biztosan nem a termelők saját életfeltételeik feletti hatalmán alapul. Fel is tesszük a kérdést: „ha lemondunk arról, hogy a szocializmust a maga belső gazdasági szerkezetében tökéletesen új világnak tekintsük, beszélhetünk-e még egy olyan szocialista társadalomról és egy olyan szocialista mozgalomról, melyet a marxi radikalizmussal szembe lehet állítani a kapitalizmussal, illetve a kapitalizmus belső megreformálásának kísérleteivel? [...] Van-e egyáltalán értelme az elidegenedés visszavételéről beszélni, ha megszüntethetetlennek tartjuk az eldologiasodást? Nem kell-e elkerülhetetlenül arra az eredményre jutnunk, hogy a kapitalizmus és szocializmus között csak fokozati különbség lehet: a mindenképpen elidegenedett gazdasági intézményrendszer működésének negatív következményeit különböző mértékben képesek enyhíteni, a gazdaságon kívüli szférákban a demokrácia más, új típusú formáját lehet megvalósítani, igazságosabban lehet elosztani az értéktöbbletet?”⁵⁹ Ez a radikális szociáldemokrata álláspont vált a marxista tradíció elhagyásának előszobájává. A kettős értelemben – a szükségletelmélet⁶⁰ és a társadalmi fejlődés értelmében – is statikus Marx-kép jelentős szerepet játszott az államszocializmus ellenzékének demarxizálásában, és ez vált a rendszerváltás utáni társadalomtudomány legelfogadottabb Marx-értelmezésévé. „Miközben a kritikai gazdaságtan maradandó elemét kerestük [Bence és Kis – V. D.], egyáltalán nem vettük észre azt, ami a leginkább érdekes, valóban folytatható lehet. Nem vettük észre, hogy Marx dinamikus elméletet is ad, és hogy a gazdasági rendszer fejlődését összeköti az osztályok mozgásával...”⁶¹ Ennek a kidolgozása azonban már a nyolcvanas évek új generációjára várt. Marxista ellenzékiként nehéz volt megmaradni Magyarországon. Számos szerző az emigrációt választotta, míg mások otthon maradván választás elé kényszerültek: vagy behódolnak, vagy a marginális értelmiség útját járják. A hazai ellenzéki marxisták alapvető-

en két csoportra bomlottak: az egyik csoport félellezéki, teljesen apolitikus magatartást vett fel és őrizte az elmélet tisztaságát maximálisan tiszteletben tartva a rendszer játékszabályait, míg a harciasabbak az úgynevezett legális marxizmus híveivé váltak és az alapvető emberi jogok betartását kérték számon a rendszeren: ők a későbbi demokratikus ellenzék megalapítói voltak. Hamarosan kiderült, hogy a polgári jogok tiszteletben tartásának kiharcolásához még a jelentősen revideált marxizmus is teher. „Teljesen problematikusvá vált marxizmusunk politikai tartalma, a nagy tradícióhoz való viszonyunk. Amíg csak üres volt politikailag, addig azt gondolhattuk, hogy kellően alapos elemzés után majd sikerül tartalommal megtöltenünk. Most viszont találtunk egy nagyon is tartalmas politikai álláspontot, ám ebben a tartalomban nincs semmi, amit sajátosan marxistának tekinthetnénk.”⁶² Már az „Überhaupt” is megfogalmazza a demokratikus szabadságjogok szükségességét, de még alapvetően kritikus a polgári demokráciával szemben. „Az egyes állampolgár demokratikus szabadságjogaiként megfogalmazott legális biztosítékok önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy megteremtsék akárcsak jogi kereteit is egy valóban demokratikus társadalom működésének. [...] A modern ipari társadalmakban már a technikai fejlődés maga után vonja az oktatási, tömegkommunikációs és szervezési eszközök nagymérvű koncentrációját, ami egyben állami vagy magánmonopóliumok tárgyává teszi ezeket az eszközöket. Ez a fejlődés egyrészt megnyitja az utat a közérdekű információk széles körű elterjedése előtt, s ennyiben megteremti a közproblémák demokratikus megvitatásának technikai lehetőségét. Másrészt viszont azt eredményezi, hogy az elszigetelt egyén képtelen ellenőrizni a szüntelenül felé áramló információk tartalmát. A tömegkommunikáció és az organizáció eszközeinek centralizált és monopolisztikus szervezetével szemben a véleménynyilvánítás vagy a gyülekezés szabadságának joga nem elegendő biztosíték a társadalmi folyamatok valóban demokratikus befolyásolására. S ezért a jogok, egymagukban a manipuláció eszközévé válnak, vagy pedig a fennálló hatalmi rendszer megrendülésének pillanatában, azoknak az értelmiségi csoportoknak lesznek korporatív előjogaivá, amelyek hivatásszerűen működtetik ezeket az eszközöket. Az egyes állampolgár »szabadságjogainak« fokozódó formalitása a modern technikai-társadalmi fejlődés visszafordíthatatlannak tűnő tendenciáiból ered.”⁶³ A javasolt megoldás az egyének mindennapjaiban közvetlenül adott, elsődleges társadalmi integrációkon alapuló kollektív szabadságjogok kidolgozása. Ezt a szándékot nyolcvanas évek végén a munkástanács mozgalom részben valóra váltotta, de rendkívül alacsony társadalmi támogatottsággal rendelkezett ezen jogok kiharcolásához. A munkahelyi öngazgatás képviselői az 1989-es rendszerváltás során az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalási folyamatában kiharcolták a termelői öngazgatás alkotmányba foglalását, amit később az MDF-SZDSZ paktum törölt el.⁶⁴

- ¹ Móríc Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919*. Budapest, Noran Kiadó, 2006, 82.
- ² „Tudományos elméletek nem az emberek fejében lévő tiszta és pártatlan elméletekből emelkednek ki. Ezek az elméletek a gyakorlatot szolgálják és azért hozzák létre őket, hogy megtisztítsák az utat az emberek alapvető feladatai előtt. Ezek [...] változtatják az alakjukat, ha a környezet, a társadalom vagy a szükségletek változnak. Ezen okokból kifolyólag ugyanaz a doktrína különböző színezetet kaphat az idő múlásával. Micsoda óriási különbség van az i. sz. első századok, a középkor, a reformáció különböző protestáns egyházainak és a XIX. századi szabadgondolkodó burzsoázia kereszténysége között. Ugyanez igaz a marxizmusra is.” Pannekoek, Anton: *Marxism as action*. <http://www.marxists.org/archive/pannekoek/1915/marxism-action.htm> A magyar szöveg a saját fordításom.
- ³ A munkásosztályról, amelynek osztályérdeke a kapitalizmus és ezzel saját létalapjának felszámolása, kimerítően értekezik Heller Ágnes világhíressé vált tanulmánya: Heller Ágnes: *A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében*, <http://tek.bke.hu/fordulat/heller.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 21.).
- ⁴ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó, 1971, 210–211.
- ⁵ Egy Amszterdamban működő nemzetközi kutatócsoport (IMES: Internationale Marx–Engels Stiftung) kiadja a MEGA 2-t (Marx–Engels Gesamtausgabe), amely 114 kötetes kommentált, jegyzetelt, magyarázott kiadás. Ez tartalmazza az összes ismert Marx- és Engels-művet és -kéziratot, beleértve a levelezésüket is. A szerkesztők a megjelenő írásokat eredeti – sokszor értelmetlenül töredékes – formájukban kívánják hagyni, jelezve ezzel a projekt befejezetlenségét. Ez egy vérbeli marxista szerkesztési elv, mert azt sugallja, hogy biológiai és módszertani befejezettsége ellenére a marxi életmű tovább íródik a kapitalizmus történetével párhuzamosan addig, amíg a tőke rendszerre létezik. Jemnitz János szerk.: *Munkásmozgalmi évkönyv 2007*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2006, 388–390.
- ⁶ Heller Ágnes: *Érték és történelem – tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1969, 108–109.
- ⁷ Debord, Guy: *A spektakulum társadalma*. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 2006, 62. Az eredeti szövegben szereplő szó (representation) többértelmű. Más variáció: „ekkor került a munkásosztály reprezentációja radikális ellentétbe a tulajdonképpeni munkásosztállyal.” Konok Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? – *Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 299. Vagy: „ez volt az a momentum, amikor a munkásosztály képzete a munkásosztállyal radikális ellentétben merült föl.” Tamás Gáspár Miklós: Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus. *Eszmélet*, 75. szám, 113–114.
- ⁸ Sztálin halálától számítva egy évtizednyi idő alatt az államszocialista országok többségében voltak nyílt, agresszív proletárlázadások: 1953 NDK, 1953 Csehszlovákia, 1956 Lengyelország, 1956 Magyarország, 1956 Szovjetunió, 1962 Szovjetunió.
- ⁹ Bár ettől még komoly szindikalista, tanácskommunista, freudomarxista hagyománya van az országnak a két háború közötti időszakból is. Példaként említhetnénk József Attila költészetét, amely igen jól feldolgozott vagy a szak-

- szervezetek újító jellegű gazdaságszervező szerepét a tanácsköztársaság idején, amely alig került terítékre a történeti irodalomban.
- ¹⁰ Bácskai Vera et al szerk.: *A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján II. Filozófusvita*. Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989, 67–74.
- ¹¹ Wiktor Woroszyłski: *Magyarországi napló, 1956*. Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os intézet, 1994, 25.
- ¹² Gyurkó László: *Bakancsos forradalom*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001, 304–305.
- ¹³ Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. KJK, Budapest, 1988, 66–76.
- ¹⁴ Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz – marxista filozófia Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979, 97.
- ¹⁵ Lefebvre, Henri: *Probleme des Marxismus, heute*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1968, 131.
- ¹⁶ A *Nuovi Argumenti* körkérdésére készült Lukács-írás először olasz fordításban jelent meg a *Nuovi Argumenti* 1962. július-októberi kettős számában. Az ún. Carrocci-levél magyar fordítását Vörös T. Károly adta közre a *Világosság* 1973. januári számában.
- ¹⁷ Lukács ambivalens magatartásának kimerítő elemzését adja londoni emigrációban élő egykori tanítványa: Mészáros István: *Beyond capital – towards a theory of transition*. London, Merlin Press, 1995, 385–422.
- ¹⁸ Rózsa Erzsébet: A virágnyelv mint hungaricum a hetvenes évek filozófiájában. In Boros Gábor szerk.: *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest, L'Harmattan, 2010, 73–85.
- ¹⁹ Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, 1965/3.
- ²⁰ Tőkei Ferenc termelési módokkal foglalkozó kutatásaival kimutatta, hogy „Marx a tulajdont éppenséggel nem a termelési viszonyok egyik elemének, hanem átfogó kategóriájának, a termelési mód meghatározójának, totalitással tevőjének fogta fel”. Tőkei Ferenc: *Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2007, 304. „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki.” *MEM* 3. k. 33.
- ²¹ Vajda Mihály: Legyen-e kritikai szociológia? *Társadalmi Szemle*, 1969/2.
- ²² Heller Ágnes: *A szándéktól a következményig*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1970, 201–202.
- ²³ Lehmann Miklós: *Az elidegenedés- és az antropológia-vita politikai összefüggései*, <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 21.).
- ²⁴ A főbb marxi művek összehasonlítását és egybevetését a marxi kritikai intenciókkal elvégezte: Mészáros István: *Marx's theory of alienation*. London, Merlin Press, 1970, 217–241.
- ²⁵ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia” – az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 5–6. Márkus ezt a nézetét *Entfremdung und Verdinglichung bei Marx und Lukács* című művében részletesen felülvizsgálja.
- ²⁶ Heller Ágnes: Üdvözléstan-e a marxizmus? *Új Írás*, 1968/11. 104. „Nagyon kényelmes lenne persze világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel vennénk fel a harcot, hogy az esélyek csálhatatlanul kedvezők.” *MEM* 33. k. 202.
- ²⁷ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 47–48.

- ²⁸ Heller Ágnes: *A szándéktól...* i. m. 97.
- ²⁹ Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970, 91.
- ³⁰ *MEM* 3. k. 66.
- ³¹ Lukács György nem csupán idős kora és betegsége miatt volt képtelen „megírni” a marxista etikát. Az ontológiai kísérlet erőtlensége és kuszasága is más fényben jelenik meg ezen kijelentések fényében.
- ³² Heller Ágnes: *Érték és történelem...* i. m. 113–116.
- ³³ Az úgy a közösség önkormányzatával kezdődik. [...] Ha egy ember uralkodik magán, ezen elv szerint nem uralkodik magán; hiszen ő mégiscsak önmaga és senki más. [...] A választás jellege nem az elnevezéstől függ, hanem a választók gazdasági alapzatától, gazdasági összefüggéseitől. [...] Kollektív tulajdon esetén eltűnik az úgynevezett népakarat, hogy helyet adjon a szövetkezet valódi akaratának.” *MEM* 18. k. 604.
- ³⁴ Heller Ágnes: *Érték és történelem...* i. m. 75.
- ³⁵ Konrád György és Szelényi Iván szerint a túlságosan elvont filozófiai kritika könnyen felhasználható a párt reformellenes harcában és így objektíve integrálódna a rendszerbe a szándékuk szerint azzal ellentétes törekvések. A kritika a párt „teleologikus kritikájából immanens apologetikájának fegyverét kovácsolja meg”. Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz: esszé*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989, 297–300.
- ³⁶ Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 58.
- ³⁷ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető Kiadó, 1988, 192.
- ³⁸ Hegedűs András: A bürokratizmus, mint a szakigazgatás szociálpatológiája. *Kortárs*, 1968/6., 852–853.
- ³⁹ A jelenség remek leírását adja: Pittaway, Mark: Visszavonulás a kollektív tiltakozástól – Háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon. *Eszmélet*, 77. szám, 26–49.
- ⁴⁰ Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2002, 52–53.
- ⁴¹ Heller Ágnes: A szabadság fogalmáról. *Valóság*, 1968/11., Kis János: Rejtett forradalom. *Új Írás*, 1969/3., Bence György: Marcuse és az újbaldali diákmozgalom. *Új Írás*, 1968/9., Heller Ágnes: Egyén és közösség. In Heller Ágnes: *Érték és történelem – tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1969, 55–75., Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1992, 220–293., Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970/10.
- ⁴² Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 284.
- ⁴³ Két dolgot persze érdemes szem előtt tartani: 1. Minden szükséglet – még a legközvetlenebbül biológiai kötődésű is – társadalmi szükséglet, mivel az ember nem Robinsonként, hanem társadalmi egyénként elégti ki őket. 2. Minden árutermelésen alapuló társadalomban, csupán a szükségletek viszonylagos telítettségéről beszélhetünk, mert a termelési viszonyok a hiányt mesterségesen mindig újra előállítják.
- ⁴⁴ Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*, i. m. 79–80.
- ⁴⁵ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Dokumentumok*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995, 13.
- ⁴⁶ Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz...* i. m. 161.

- ⁴⁷ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus...* i. m. 47–59.
- ⁴⁸ Interjú Kis Jánossal in Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus...* i. m. 104.
- ⁴⁹ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Dialogues Européens, Párizs, 1983, 239.
- ⁵⁰ Kis János: Felvilágosítók szépunkája – Márkus Györgyről, a „Kultúra és modernitás” ürügyén. *Holmi*, 1992/12, 1906.
- ⁵¹ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 84–85.
- ⁵² Uo. 90. és 93.
- ⁵³ Uo. 350.
- ⁵⁴ Uo. 110–111., 133–138., 157–158., 301–302., 322–327., 350–352.
- ⁵⁵ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 19–201.
- ⁵⁶ Az egyetlen gyárként működő gazdaság elvét az ortodox marxizmus klaszszikusai Kautsky és Lenin dolgozták ki. Marx ugyan említést tesz *A tőkében* ilyesmiről, de ez egy metafora a tőkés üzemszervezet hatékonysági kritériumainak a munkásosztály szervezettségére gyakorolt hatásának érzékeltetésére. A politikai erőszak gazdasági szerepe a Kommunista kiáltványban merül fel, mint a forradalmi szituációban alkalmazható taktikai elem a burzsoázia gazdasági dominanciájának letörésére, például reakciós emigránsok földjének, termelőeszközeinek elkobzása és nem mint általános gazdasági elv.
- ⁵⁷ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú...* i. m. 240.
- ⁵⁸ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 302.
- ⁵⁹ Uo. 171. és 218.
- ⁶⁰ A szerzők feltételezték, hogy Marx az 1860-as évek angol munkásosztályának szükségletstruktúráját vette alapul *A tőke* végleges formába öntésénél és ezért tekintette egyszerűnek a szükségletek közvetlen számbavételét, valamint ezért maradt meg az abszolút elnyomóródás koncepciójánál. Uo. 149. és 246.
- A tőke* első kötetéből ezzel szemben egyértelműen kitűnik, hogy a relatív értéktöbblet termelése Marx szerint forradalmasítja az egész tőkés termelési módot és a relatív elnyomóródás domináns pozícióba kerül az abszolút elnyomóródáshoz képest. Lásd: *MEM* 23. k. 473–482.
- ⁶¹ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú...* i. m. 240.
- ⁶² Uo. 244.
- ⁶³ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 341–342.
- ⁶⁴ Nagy Éva Katalin: Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. *Eszmélet*, 2011/3, 123–124.

Az elidegenedés koncepciójának újragondolása

I. Bevezetés

Az elidegenedés kérdése a XX. század egyik legfontosabb és legszélesebb körben megvitatott témája volt, ahol Marx elmélete kulcsszerepet kapott a diskurzusban. Ám ez a koncepció – bár hajlamosak lennénk másként gondolni – nem lineáris módon fejlődött, és az elidegenedésre vonatkozó marxi reflexiókat tartalmazó korábban ismeretlen szövegek kiadása mindig jelentős mérföldkő volt az elmélet alakulásának és terjedésének útján.

Az évszázadok során e terminus jelentése többször változott. A teológiai diskurzusban az ember és Isten közötti távolságot jelentette, a társadalmi szerződésről szóló elképzelésekben viszont azt, hogy az egyén elveszítette természetes, eredeti szabadságát. Az elidegenedés első szisztematikus filozófiai leírása G. W. F. Hegel munkája, aki *A szellem fenomenológiája* (1807) című könyvében az *Entäusserung* és az *Entfremdung* terminusokat használta arra a jelenségre, amelynek során az objektivitás birodalmában a Szellem mássá válik, mint ön maga. Ez a problémakör azután jellemzően középpontban maradt a hegelianus baloldal írásaiban, és Ludwig Feuerbach vallási elidegenedésről szóló elmélete – vagyis hogy az ember saját lényegét egy elképzelt istenségbe vetíti ki (*A kereszténység lényege*, 1841) – fontos eleme volt a koncepció fejlődésének. Ám ezt követően az elidegenedés eltűnt a filozófia horizontjáról, és a XIX. század második felének egyik jelentős gondolkodója sem tulajdonított neki nagyobb figyelmet. Maga Marx is csupán ritkán használta ezt a terminust azon munkáiban, amelyek még életében megjelentek, és a fogalom teljes mértékben hiányzott a Második Internacionálé (1889–1914) marxizmusából.

Persze ez alatt az idő alatt is sok gondolkodó alakított ki olyan koncepciókat, amelyek utóbb kapcsolatba kerültek az elidegenedéssel. *A társadalmi munkamegosztásról* (1893) és *Az öngyilkosság* (1897) című munkáiban Émile Durkheim bevezette az „anómia” fogalmát, amely olyan jelenségek összefoglaló neve, ahol a szociális kohéziót garantáló normák a társadalmi munkamegosztás jelentős kiterjedése során válságba kerülnek. A termelési mód nagy változásaihoz társuló

társadalmi trendek adják a német szociológiai iskola gondolkodásának alapját is: *A pénz filozófiájában* (1900) Georg Simmel nagy figyelmet szentelt a társadalmi intézmények dominanciájának az egyének felett, és az emberi kapcsolatok egyre növekvő elszemélytelenedésének; Max Weber pedig *Gazdaság és társadalom* (1922) című művében hosszan elemezte a társadalom „bürokratizálódásának” jelenségét, az emberi kapcsolatokban eluralkodó „ésszerűséget”, amit a kapitalizmus lényegének tekintett. Ám ezek a szerzők mindnyájan úgy gondolták, hogy megállíthatatlan tendenciákat írnak le. Észrevételeiket gyakorta a fennálló társadalmi és politikai rend javításának vágya árnyalta, de semmi esetre sem az a törekvés, hogy ezt a rendet egy másikkal váltsák fel.

II. Az elidegenedés újrafelfedezése

Az elidegenedéselmélet újrafelfedezése Lukács Györgynek köszönhető, aki a *Történelem és osztálytudat* (1923) című munkájában Marx *A tőkéjének* (1867) bizonyos részeire – mindenekelőtt az áru fétisjellegéről (*Der Fetischcharakter der Ware*) szólókra – hivatkozott, és bevezette az „eldologiasodás” terminusát (*Verdinglichung*) annak a jelenségnek a leírására, amelynek keretében a munkatevékenység valamiféle független, objektív létezőként kerül szembe az emberi lényekkel, és autonóm, külső törvények szerint uralkodik el rajtuk. A lényegét tekintve azonban Lukács elmélete még a hegeli teóriához hasonlított, hiszen az eldologiasodást valamiféle strukturális adottságnak tekintette. Jóval később, mikor a lukácsi szöveg francia fordításának¹ megjelenését követően a diákok és baloldali aktivisták figyelmének fókuszába került, Lukács úgy döntött, hogy az új kiadásban egy hosszú, önkritikus előszót illeszt a szöveg elé (1967), amelyben kifejtette, hogy a *Történelem és osztálytudat* Hegelt követve tesz egyenlőségi jelet az elidegenedés és az eldologiasodás közé.²

Az 1920-as évek során egy másik szerző, Iszaak Iljics Rubin is erre a kérdésre összpontosított, mikor az *Esszék Marx értékelméléről* (1928) című munkájában azt írta, hogy az árufetisizmus elmélete volt „Marx teljes gazdaságtani rendszerének, és különösen értékelmélétének a magja”.³ Az orosz szerző véleménye szerint a társadalmi kapcsolatok eldologiasodása „az árutermelő-kapitalista gazdaság valóságos ténye”.⁴ Ez „a termelési viszonyok »anyagiasulása« nem csupán valamiféle »misztifikáció« vagy illúzió. Ez a mai társadalom gazdasági struktúrájának egyik jellemzője [...] A fetisizmus nem csupán a társadalmi tudat, hanem a társadalmi létezés egyik jelensége is.”⁵

Minden éleslátása ellenére – jövőbelátása kétségtelen, ha belegondolunk, hogy milyen időszakban írt – Rubin munkássága nemigen járult

hozzá az elidegenedés elméletének ismertségéhez; Nyugaton csupán az 1972-es angol fordítás (majd az angolról készülő más fordítások) megjelenése után fedezték fel.

A korszakos pillanat, amely végül forradalmasította az elidegenedés-elmélet terjedését, 1932-ben jött el, mikor megjelent a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, a fiatal Marx addig kiadatlan írása. A könyvecske hamarosan a XX. század egyik legtöbb nyelvre lefordított, legszélesebb körben terjesztett és megvitatott filozófiai munkája lett, és feltárta, hogy Marx – amikor gazdasági elképzelései formálódtak, és a maga számára felfedezte a politikai gazdaságtant – milyen központi szerepet tulajdonított az elidegenedés elméletének.⁶ Hiszen az elidegenedett munka (*entfremdete Arbeit*)⁷ kategóriájával Marx nem csupán kiterjesztette az elidegenedés problematikáját a filozófiai, vallási és politikai szféráról az anyagi termelés területére, de azt is megmutatta, hogy a gazdasági szféra megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy más területeken megérthessük és meghaladhassuk ezt az elidegenedést. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* oldalain az elidegenedés olyan jelenséggé mutatkozik, amelyben a munka terméke „valamiféle idegen, a teremtőtől független hatalomként” áll szemben a munkával. Marx számára „A munkásnak a maga termékében való külsővé-idegenné válása nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárgyá, külső egzisztenciává válik, hanem, hogy rajta kívül, tőle függetlenül, idegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.”⁸

Ezen általános meghatározás mellett Marx négyféle módozatát különböztette meg annak, ahogy a munkás a burzsoá társadalomban elidegenedik:

miközben gazdasági elképzelései formálódtak, és a maga számára felfedezte a politikai gazdaságtant

1. a munkája termékétől, amely „rajta hatalommal bíró, idegen tárggyá válik”;

2. munka aktusában, amelyet úgy érzékel, mint „amit saját maga ellen fordított”, vagy „amely nem övé”;⁹

3. az ember „nembeli jellegétől”, amely „neki idegen lényeggé” válik;

4. a más emberi lényektől, valamint „a másik ember munkájától és munkájának termékétől”.¹⁰

Hegellel ellentétben Marx számára az elidegenedés nem volt egybevágó az eltárgyasulással mint olyannal, hanem sokkal inkább a gazdaság egy adott formájának sajátos jelensége: a bér munkáé, amelynek folyamán a munka terméke saját termelőjével szemben álló tárggyá válik. E két álláspont között óriási politikai távolság van. Míg Hegel szemében az elidegenedés a munka ontológiai megnyilvánulása, Marx a termelés egy adott, kapitalista korszakára vonatkoztatja, és úgy látja, hogy meghaladható, „a társadalomnak a magántulajdontól

való emancipációja” által.¹¹ Hasonló megjegyzéseket tett, mikor James Mill *Elements of Political Economy* című könyvét jegyeztette ki:

„Munkám szabad életnyilvánítás lenne, ezért az élet élvezete. A magántulajdon előfeltétele mellett munkám élet külsővé-idegenné válása, mert azért dolgozom, hogy éljek, hogy megszerezsem magamnak az élet eszközét. Munkám nem élet. A munkában ezért igenlve lenne az én egyéniségem sajátossága, mert az én egyéni életem igenlve lenne. A munka tehát igazi, tevékeny tulajdon lenne. A magántulajdon előfeltétele mellett az én egyéniségem addig a pontig külsővé-idegenné vált, hogy ez a tevékenység számomra gyűlöletes, gyötrődés és éppenséggel csak a látszata egy tevékenységnek, ezért egy csak kényszerű tevékenység is, és csak egy külsőleges véletlen szükség, nem egy belső szükségszerű szükség által van rám kiróva.”¹²

Vagyis Marx még ezekben a töredékes, sokszor kétségekkel teli korai írásaiban is mindig történelmi, és nem természeti jelenséggként értelmezte az elidegenedést.

III. Az elidegenedés nem marxista értelmezései

Mindazonáltal sok időnek kellett eltelnie, hogy gyökeret verhessen az elidegenedés egy történelmi alapú, nem ontológiai jellegű koncepciója. A XX. század elején a legtöbb a témával foglalkozó szerző az emberi lét univerzális jelenségeként tekintett az elidegenedésre. Martin Heidegger például a *Lét és idő* című könyvében (1927) tisztán filozófiai szempontból közelítette meg. Elidegenedés-fenomenológiájában a „hanyatlás” (*Verfallen*) kategóriáját használta; a jelenvaló-létnek az a tendenciája, hogy beleveessen az őt körülvevő világ hiteltelenségébe és konformizmusába. Heidegger számára „a világra hanyatlás az együtt-való-létezőbe beolvadást jelenti, amennyiben ez utóbbit a felszínes fecsegés, a kíváncsiskodás és a homályosság vezérelti” – nos, mindez meglehetősen távol esik a gyári munkások helyzetétől, ami Marx elméleti megfontolásainak homlokterében állt. Sőt, Heidegger ezt a „hanyatlást” nem tekinti valamiféle „rossz, megvetendő tényleges tulajdonságnak, amelyen netán az emberi kultúra egy magasabb fokra hágva túlléphet”, hanem sokkal inkább ontológiai jellemzőnek, „a világban-levés *létformájának*”.¹³

Heideggerrel ellentétben Herbert Marcuse behatóan ismerte Marx munkásságát, az elidegenedést mégis a tárgyiasulással mint olyannal azonosította, nem pedig annak a kapitalista termelési viszonyok közötti megnyilvánulásával. Egy 1933-ban megjelent esszéjében úgy érvel, hogy „a munka terheessége”¹⁴ nem tulajdonítható pusztán „a munkateljesítmény specifikus körülményeinek, a munka társadalmi-technikai strukturálásának”,¹⁵ hanem alapvető jellemzője.

„A munka során a dolgozó mindig »a dologtól függ«: akár egy gép mellett áll, tervrajzokat készít, szervezeti kérdésekkel foglalkozik, tudományos problémákat kutat, embereket irányít, stb. Tevékenységében átengedi magát a dolog irányításának, aláveti magát és engedelmeskedik a törvényeinek, még akkor is, ha domináns szerepe van tárgya felett [...] Soha sem »önmagától függ« [...] hanem »mástól, mint önmagától« – még akkor is, ha saját akaratából felvállalt élete szükségleteit elégíti ki. Az emberi létezés eme külsődlegessé válása és elidegenedése [...] alapvető és kiküszöbölhetetlen.”¹⁶

Marcuse számára „a munkatevékenység veleszületett negatív vonást” hordoz, ami „az ember lét legalapvetőbb lényege”.¹⁷ Az elidegenedés kritikája ezáltal általában véve a technológia és a munka kritikájává szélesedik, amelynek meghaladása csakis a játék keretei között képzelhető el, amikor az emberek elérhetik azt a szabadságot, amelyet a termelő tevékenység megtagadott tőlük. „A labda egyetlen pöccintésével a játékos végtelenül nagyobb mértékben tapasztalja a szabadság diadalát az eldologiasodás felett, mint a technikai munka akár legtökéletesebb elvégzésében.”¹⁸

Az *Eros and Civilization* (Érosz és civilizáció) című könyvében (1955) Marcuse szembeötlő távolságot tart a marxi koncepciótól, mikor azt állítja, hogy az ember felszabadulása csakis a munka eltörlésével, illetve a libidónak és a játéknak a társadalmi kapcsolatokban való megerősítésével érhető el. Egy az egyben elvetette annak minden lehetőségét, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló társadalom meghaladhatná az elidegenedést. Véleménye szerint általában véve a munka, és nem specifikusan a bér munka „egy olyan apparátusnak végzett munka, amelyet ők [a népesség túlnyomó többsége] nem kontrollálhatnak, ami olyan tőlük független hatalomként jelenik meg, amelynek az egyének, ha élni akarnak, alá kell hogy vessék magukat. Ez pedig annál idegenebbé válik, minél specializáltabb lesz a társadalmi munkamegosztás [...] A munka [...] az elidegenedésben a kielégülés hiányát és az élvezet princípiumának tagadását jelenti.”¹⁹

Az a központi fontosságú norma, ami ellen az embereknek lázadniuk kellene, a társadalom által rájuk erőltetett „teljesítmény elve”. Hiszen Marcuse szerint „a szexualitás és a civilizáció közötti konfliktus e dominancia fejlődésével mélyül el. A teljesítményelv igájában a testet és az elmét az elidegenedett munka szerszámaivá teszik; ilyen szerszámokként pedig csupán akkor funkcionálhatnak, ha lemondanak arról a libidós szubjektum-objektum szabadságról, amely eredendően maga az emberi organizmus, és a vágyai [...] Az ember [...] az elidegenedett teljesítmény eszközeként létezik.”²⁰

Igy még ha igazságosan és racionálisan is szervezik meg az anyagi termelést, „az sosem lehet a szabadság és az elégedettség világa [...] Csak a munkán kívül eső szféra az, amely szabadságot és kielégülést nyújthat”.²¹ Marcuse alternatívája szerint meg kell haladni a Marx szí-

vének oly kedves prométheuszi mítoszt, és közeledni a dionüszoszi perspektívához: „az érosz felszabadításhoz”.²² Freuddal szemben, aki a *Rossz közérzet a kultúrában* (1929) című kötetében úgy vélekedett, hogy egy nem represszív társadalomszervezet az emberi kapcsolatokban elért kulturális szint veszedelmes hanyatlását hozná, Marcuse meg volt győződve arról, hogy ha az ösztönök felszabadítására egy technológiailag fejlett „szabad társadalomban”,²³ az emberiség szolgálatában kerül sor, akkor ez nem csupán haladást jelent, de „új, tartós munkaviszonyokat” is kialakít.²⁴ Ám arról, hogy miként fog kialakulni ez az új társadalom, Marcuse csak meglehetősen ködös és utópisztikus jósolatokkal szolgált. Végül általában a technológia dominanciáját kritizálta, vagyis elidegenedéskritikája immár nem a kapitalista termelési mód ellen irányult, és a társadalmi változásokkal kapcsolatban annyira pesszimista lett, hogy a munkásosztályt is azon rétegek közé sorolta, amelyek a rendszert védik.

A frankfurti iskola két vezéralakja, Max Horkheimer és Theodor Adorno szintén kialakították a maguk teóriáját a tömegmédia által megkövetelt invazív társadalmi kontroll és manipuláció szülte elidegenedésről. A *felvilágosodás dialektikájában* (1944) úgy érveltek, hogy „a technológiai racionalitás maga az uralom racionalitása. Nem más ez, mint az önmagától elidegenedett társadalom kényszerítő természete.”²⁵ Vagyis a mai kapitalizmusban még a szabadidőt – a munkától megszabadított időt – is magukba olvasztották a konszenzust újratermelő mechanizmusok.

A II. világháborút követően az elidegenedés koncepciója utat talált a pszichoanalízisbe is. Alkalmazói Freud azon elképzeléséből indultak ki, hogy az ember rákényszerül a természet és a kultúra közötti választásra, és ezért, hogy a civilizáció biztosítékait élvezhesse, szükségszerűen el kell fojtani ösztöneit.²⁶ Akadtak pszichológusok, akik összekötötték az elidegenedést és azokat a pszichózisokat, amelyeket egyesekben a választási kényszer okozott. Ezzel az elidegenedés teljes, terjedelmes problematikáját egyetlen, pusztán szubjektív jelenségre degradálták.

A pszichoanalízis szempontjából az elidegenedést legalaposabban Erich Fromm vizsgálta. Legtöbb kollégájával ellentétben ő soha nem választotta el az elidegenedés megnyilvánulásait a kapitalizmus történeti kontextusától; a *The Sane Society* (1955; magyarul: *Utak egy egészséges társadalom felé*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010) és a *Marx's Concept of Man* (Marx emberképe, 1961) című könyveiben a koncepció segítségével igyekezett hidat verni a pszichoanalízis és a marxizmus közé. Ám még Fromm is mindig a szubjektivitásra tette a fő hangsúlyt; koncepciója szerint az elidegenedés „olyan tapasztalási mód, amelyben az individuum önmagát idegenként tapasztalja meg”²⁷ – és így továbbra is túlságosan szűkre, az egyénre fókuszál. Sőt, a marxi elidegenedéselmélet leírásában Fromm kizárólag a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* koncepciójára alapoz, és így alapjában

véve nem látja meg, hogy az elidegenedett munka gondolata milyen specifikus és központi szerepet kap Marx egész gondolkodásában. Ez a hiátus megakadályozta Frommot, hogy komolyabb figyelmet fordítson az objektív elidegenedésre (a munkás elidegenedésére saját munkájának termékétől a munkafolyamatban), és így olyan álláspontokat védelmezett, amelyek a mögöttes struktúrák figyelmen kívül hagyása miatt látszanak kétesnek.

„Marx úgy vélte, hogy a munkásosztály a leginkább elidegenedett osztály [...] Nem látta előre, hogy az elidegenedés milyen óriási mértékben válik az emberek túlnyomó többségének végzetévé [...] Hogy tovább ne menjünk, a hivatalnok, a bolti eladó, az ügyintéző ma jóval inkább elidegenedettek, mint a szakképzett fizikai munkás. Az utóbbi tevékenysége még mindig függ olyan bizonyos személyes minőségektől, mint gyakorlottság, megbízhatóság stb., és nem kényszerül »személyiségét«, mosolyát, véleményét a piacra dobni.”²⁸

Az egyik legfontosabb nem marxista elidegenedésmélet Jean-Paul Sartre-hoz és a francia egzisztencialistákhoz kapcsolódik. Az 1940-es években a háború borzalmai és az azokból fakadó *crise de conscience* következtében az elidegenedés jelensége – részben Alexandre Kojève újhegelianizmusának hatására²⁹ – gyakorta visszaköszönő referenciává vált mind a filozófiában, mind a szépirodalomban. Ám a koncepció ezúttal is sokkal általánosabb volt, mint Marxnál, a társadalomban élő ember egyfajta diffúz elégedetlenségével azonosították, az emberi individualitás és a tapasztalatok világa közötti szakadásként, lebírhatatlan *condition humaine*-ként tekintettek rá. Az egzisztencialista filozófusok nem tulajdonítottak semmiféle társadalmi gyökeret az elidegenedésnek, és úgy látták, hogy az elkerülhetetlen velejárója minden „fakticitásnak” (kétségtelen, hogy ezekben a véleményekben nagy szerepe volt a szovjet kísérlet bukásának is), és az emberi különбözőségnek. 1955-ben Jean Hippolyte ezt így fogalmazta meg az irányzat egyik legjelentősebb munkájában:

„[Az elidegenedés], úgy tűnik, nem redukálható pusztán az embernek a kapitalizmusban való elidegenedésére, ahogy azt Marx értette. Ez utóbbi csak egyik vonatkozása az emberi öntudat sokkal egyetemesebb problémájának, amely képtelen magát elszigetelt *cogitó*ként felfogni, és csupán egy saját maga által konstruált világban tudja felismerni magát, a többi létezőben, akiket elismer, illetve időnként elutasít. De a Másikban való önfelismerésnek ez a formája, ez a tárgyiasítás, többé-kevésbé mindig elidegenedés, *önazonosság vesztese és egyidejű önfelismerés*. Így a tárgyiasulás és az elidegenedés nem elválaszthatóak, egységük pedig egyszerűen a magában a történelmi folyamatban jelentkező dialektikus feszültség kifejeződése.”³⁰

Marx az emberi alávetettségnek egy kritikáját fejlesztette ki, amely ellenséges álláspontra helyezkedett a kapitalista termelési módokkal szemben. Az egzisztencialisták ellenkező irányú csapást követtek, és

igyekeztek Marx munkásságának azon részeit koncepciójukba integrálni, amelyeket hasznosnak láttak egy minden specifikus történeti kritikától megfosztott, pusztán filozófiai jellegű diskurzus számára.³¹

IV. A fiatal Marx elidegenedésről szóló írásai körüli vita

Az elidegenedésről kibontakozott franciaországi vitában gyakran hivatkoztak Marx elméletére. Ám többnyire csupán a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* téziseire koncentráltak; még *A tőke* azon fejezetei sem kerültek fókuszba, amelyekre Lukács támaszkodott az eldologiasodás elméletének kidolgozásakor. Sőt, az 1844-es *Kéziratok* kontextusából néhány mondatot kiragadtak, és olyan szenzációs idézetekként lobogtattak, amelyek állítólag egy „új Marx” létét igazolták, akit átítatott a filozófia, viszont mentes attól a közgazdasági determinizmustól, amelyet a kritikusok (néha anélkül, hogy olvasták volna) *A tőkének* tulajdonítottak. Továbbra is az 1844-es szövegre alapozva a francia egzisztencialisták messze a legnagyobb hangsúlyt az önelidegenedésre (*Selbstentfremdung*) tették, vagyis a munkás elidegenedésére az emberi nemtől, a többi embertől – azaz egy olyan jelenségre, amit Marx is tárgyalt fiatalkori íásaiban, de mindig az objektív elidegenedéshez kötve.

Ugyanez a szembetűnő hiba jellemzi a II. világháború utáni politikaelmélet kulcsfigurájának, Hannah Arendtnek vonatkozó munkásságát. A *The Human Condition* című 1958-as írásában ő is a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* köré szervezve ábrázolja Marx elidegenedéskoncepcióját, és még az abban Marx által említettek közül is egyetlen típust emel ki: a szubjektív elidegenedés kategóriáját. Ennek alapján állítja, hogy „a kisajátítás és az emberalkotta világ elidegenedése egybevágóak; és a modern kor, a játékban résztvevők szándékától alaposan eltérve, azzal kezdődött, hogy a népesség bizonyos rétegeit elidegenítette a világtól. [...] A világ-elidegenedés jelzi a modern kor kezdetét, és nem az önelidegenedés, ahogy azt Marx gondolta.”³²

Annak bizonyítékaul, hogy nemigen ismeri Marx érettebb kori munkásságát, Arendt nem *A tőke* sokutcatnyi idevágó, fontos mondatából idéz, és nem is a nagy művet előkészítő számos kéziratból, hanem egy igen korai Marx-írásból, az 1842-ben írott *Viták a falopási törvényről* című cikkből, azt igazolandó, hogy Marx számára „nem volt teljesen ismeretlen, hogy milyen hatásai vannak a világtól való elidegenedésnek a kapitalista társadalomban”. Arendt mindebből arra a meglepő következtetésre jutott, hogy „az efféle alkalmi megfontolások csekély szerepet kaptak az életműben, amely határozottan megmaradt a kor extrém szubjektivizmusában”.³³ Hogy Marx mikor és hogyan állította előtérbe az „önelidegenedést” a kapitalista társadalom elemzése során,

olyan titok, amelyről Arendt soha, egyetlen írásában sem lebbentette fel a fátylat.

Az 1960-as években a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elidegenedéskonceptiója vált a vita legfontosabb tárgyává a marxista életmű értelmezése során. Sokan állították, hogy éles határvonal húzódik a „fiatal Marx” és az „érett Marx” között – ezt a szándékolt, mesterséges szembeállítást azok is elfogadták, akik a korai, filozófiai munkákat kedvelték, és azok is, akik szemében csakis *A tőke* írója volt a hiteles Marx (így Louis Althusser és az orosz tudósok). Míg az előbbiek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elidegenedésmélettét a marxista társadalomkritika leglényegesebb elemévé emelték, az utóbbiak nemegyszer kifejezett „elidegenedésfóbiában” szenvedtek, és előbb a koncepció relevanciáját igyekeztek kisebbiteni,³⁴ vagy amikor ez a stratégia már nem volt járható út, az egész elidegenedéstémát úgy írták le, mint „ifjonti ballépést, hegelianus maradványt”,³⁵ amelyen utóbb maga Marx is túllépett. Az első táborba tartozók nem törődtek azzal, hogy az 1844-es kéziratokat egy olyan huszonhat éves fiatalember írta, aki éppen csak belekezdett komolyabb tanulmányaiba; eközben a másik tábor hívei továbbra sem fogadták el a marxista elidegenedésmélet fontosságát, még akkor sem, amikor újabb és újabb szövegek jelentek meg, jelezve a nem szűnő érdeklődést, és rámutatva, hogy ez a teória milyen jelentőséget kapott Marx munkásságának különböző szakaszaiban.

Azt tagadni – ahogy pedig sokan tették –, hogy a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* az elidegenedés elmélete Marx gondolkodásának súlyponti eleme, nyilvánvalóan helytelen, és valójában munkásságának nemismeretéről árulkodik.³⁶ Ugyanakkor, amikor Marx az elidegenedésről megjelentetett írások következtében ismét a világ filozófiai irodalmának leggyakrabban vitatott és hivatkozott szerzőjévé vált, a tézist és a körülötte folyó vitákat a Szovjetunióban övező csend világosan megmutatta, hogy Marx írásai ott milyen instrumentális szerepet kaptak. Azt, hogy az elidegenedés létezhet a Szovjetunióban vagy szatellit államaiban, egy az egyben elutasították, és ezért bármilyen, a témával foglalkozó szöveget komoly gyanakvással kezeltek. Ahogy Henri Lefebvre megjegyezte: „a szovjet társadalomban márpedig az *elidegenedés kérdése nem kerülhet többé napirendre*. A hatalom felsőbb parancsára, az Állam nevében, ennek a koncepciónak pusztulnia kell!”³⁷ Ezért aztán az 1970-es években a „szocialista tábor” szerzői közül csak igen kevesen szenteltek bármiféle figyelmet ennek a problémának.

Egy sor ismert nyugati szerző szintén alulértékelt a jelenség összetettségét. Lucien Goldmann például úgy vélte, hogy az elidegenedés akár az adott társadalmi-gazdasági körülmények között is meghaladható, és *Recherches dialectiques* (Dialektikus kutatások, 1959) című művében azt bizonygatta, hogy az elidegenedés pusztán

a tervgazdálkodás hatására eltűnik vagy legalábbis visszaszorítható: „Az eldologiasodás valójában olyan jelenség, amely szorosan kötődik a tervezés hiányához, a piaci termeléshez”; a keleti szovjet politika és a nyugati keynesiánus politikák eredményeként „az előbbieket esetében megszűnt, az utóbbiaknál pedig progresszíven csökkent az eldologiasodás”.³⁸

A történelem beigazolta, hogy ezek a jóslatok milyen tévesek voltak.

V. Az elidegenedés elméletének ellenállhatatlan vonzereje

Az 1960-as években valóságos divattá váltak az elidegenedés-elméletek, és világszerte könyvek és tanulmányok százai tárgyalták őket. Egyszerűen ez volt az elidegenedés aranykora. A legkülönbözőbb politikai irányultságú és szakterületű szerzők azonosították hatását az áruvá válásban, a túlzott specializálódásban, az erkölcsök lazulásában, a bürokratizálódásban, a konformizmusban, a konzumerizmusban, az én feloldódásában az új technológiák közepette vagy akár a személyes elszigetelődésben, az apátiában, a társadalmi vagy etnikai marginalizálódásban és a környezetszennyezésben.

Az elidegenedés koncepciója tökéletesen kifejezni látszott a kor szellemét, és valóban: a kapitalista társadalommal szembeni kritikája mind a szovjetellenes filozófiai marxizmus, mind a katolikus világ legdemokratikusabb és legprogresszívebb elemei számára afféle közös ponttá tette. Mindazonáltal az elmélet népszerűsége és lépten-nyomon való alkalmazása jókora terminológiai zűrzavart eredményezett.³⁹ Az elidegenedés néhány év leforgása alatt olyan üres formulává kopott, amely átfogta az emberi boldogtalanság teljes spektrumát – olyan egyetemessé, hogy ez önmagában is megváltoztathatatlanak állította be.⁴⁰

Guy Debord 1967-ben megjelent könyve, *A spektákulum társadalma*, amely kiadását követően pillanatok alatt a rendszer ellen lázadó diákok nemzedéki kiáltványa lett, az elidegenedés elméletét a nem anyagi termelés kritikájával kapcsolta össze. Horkheimer és Adorno azon téziseire alapozva, amelyek szerint a társadalmi renddel való konszenzus termelése kiterjed a szórakoztatóiparra és a szabadidőre is, Debord azt állította, hogy a munkán kívüli szférát többé nem lehet a termelő tevékenységtől különálló valamiként értelmezni:

„Míg a tőkefelhalmozás primitív szakaszában »a nemzetgazdaság a proletárt [...] csak mint munkást szemléli«, akinek elég megkapnia a feltétlen minimumot, hogy újratermelhesse a munkaerejét, és sohasem tekinti őt »munkán kívüli idejében mint embert«, addig az uralkodó osztály ezen elképzelései azonnal a fejük tetejére állnak, mihielyt az árutermelés a bőség olyan szintjére jut, ahol a munkástól már többlet-együttműködés kívántatik meg. Így munkásunk, akit a ter-

melés egész szerveződése és felügyeleti rendszere addig csakis teljes megvetésben részesített, hirtelen azt találja, hogy mihelyt a munkáját leadta, keresett udvariassággal, felnőttként kezelik – mint fogyasztót. Eljutottunk oda, hogy az áru humanizmusa áll ki a munkások »munkán kívüli idejéért és emberi mivoltáért«, s ez egyszerűen azért lehet így, mert mostantól a politikai gazdaságtannak, politikai gazdaságtan mivoltában, lehetősége és kötelessége uralkodni e szférák felett is.⁴¹

Debord szerint a gazdaság dominanciája a társadalmi lét felett kezdetben olyan folyamat volt, „amelynek révén a lét birtoklássá fokozódott le”, addig a „mostani szakasz [...] újabb elmozdulást tesz szükségessé, a *birtoklástól* a »*látszás*« felé”.⁴² Ezért állította Debord éppen a spektákulum világát vizsgálódása középpontjába: „A spektákulum társadalmi szerepe az elidegenedés konkrét előállítása”,⁴³ ez az a jelenség, amelyben „az árufetizmus elvének tökéletes beteljesülése” végbemegy.⁴⁴ Ilyen körülmények között az elidegenedés olyan mértékben erősítette meg magát, hogy végül izgalmas élménnyé vált az egyének számára, a nép olyan új ópiumává, amely fogyasztásra, a „létező feltételekkel való azonosulásra”⁴⁵ késztet, és arra, hogy tovább lépjenek saját vágyaiknál és valódi létüknél:

„A spektákulum a fejlődésnek az a foka, amikor az áru bevégzi a társadalmi lét teljes leigázását. [...] A modern gazdasági termelés diktatúrája egyszerre növekszik extenzív és intenzív módon. [...] A »második ipari forradalomnak« ebben a szakaszában, az elidegenedett termelés mellett, immár az elidegenedett fogyasztás halmazati kötelessége is terheli a tömegeket.”⁴⁶

Debord nyomdokain haladva Jean Baudrillard is a kései kapitalizmusban történt társadalmi változások kritikai értelmezésére használta az elidegenedés koncepcióját. 1970-ben megjelent *La Société de consommation* (A fogyasztás társadalma) című könyvében távolságot tart a termelést a fókuszba helyező marxista koncepciótól, és a fogyasztást tekinti a modern társadalom legfontosabb aspektusának. A „fogyasztás kora”, mikor a reklámok és a közvélemény-kutatások mesterséges igényeket és tömeges konszenzust generálnak, egyben az „elidegenedés kora” is volt.

„Az áru logikája általánossá vált, és ma már nem csupán a munkafolyamatokat és az anyagi termékeket határozza meg, de a teljes kultúrát, szexualitást, az emberi kapcsolatokat, ideértve még a fantáziát és az egyéni motivációkat is [...] Minden spektakularizálódott, vagy más szavakkal imidzseket, jeleket, fogyasztási modelleket ébreszt, provokál ki és igazgat.”⁴⁷

Baudrillard politikai tanulságai mindazonáltal meglehetősen zavarosak és pesszimisták voltak. A tömeges társadalmi erjedés láttán úgy gondolta, hogy „1968 lázadói [...] túlzott mértékben tárgyiasították a tárgyakat és fogyasztásukat, mikor diabolikus természetet tulajdonítottak nekik”. Véleménye szerint „az »elidegenedés« körüli összes hajci-

hő, az összes pop-art és anti-art gúnyolódás” pusztán „a játszma részét képező vádaskodás: a kritikai maskarádé, az az ellentörténet, amelytől maga a történet kerekké válik”.⁴⁸ Így, messzire jutva a marxizmustól, amely számára a munkásosztály a világ megváltoztatásának referenciapontja, Baudrillard egy messianisztikus felhívással zárta könyvét, amely éppoly általános volt, mint amilyen kérészéletű: „Várnunk kell tehát az erőszakos robbanásokra, a hirtelen földindulásokra, amelyek éppoly váratlanok és megjósolhatatlanok lesznek, mint 1968 májusa”.⁴⁹

VI. Az elidegenedéselmélet az amerikai szociológiában

Az 1950-es években az elidegenedés koncepciója az észak-amerikai szociológusok szótáraiban is megjelent, ám ők egészen másként közelítették meg tárgyukat, mint európai kortársaik. A mainstream szociológia egyéni emberi problémaként, és nem társadalmi viszonyként tekintett az elidegenedésre,⁵⁰ és a megoldását abban keresték, hogy az egyének miként tudnak alkalmazkodni a fennálló rendhez, nem pedig a társadalom megváltoztatásának kollektív aktuusaiban.⁵¹

Itt is hosszú időnek kellett bizonytalanságban elteltetnie, mielőtt kialakult egy világos, általánosan elfogadott meghatározás. Néhány szerző pozitív jelenséggént tekintett az elidegenedésre, a kreativitást kifejező olyan eszközként, amely általában véve hozzátartozik az emberként létezéshez.⁵² Az is általánosan elfogadott elképzelés volt, hogy az elidegenedés az egyén és a társadalom közötti szakadás eredménye.⁵³ Seymour Melman például a döntések megformálódása és végrehajtása közötti törésből vezette le az elidegenedést, és megállapította, hogy az egyaránt érinti a munkásokat és a menedzsereket.⁵⁴ Az *A Measure of Alienation* (Az elidegenedés felmérése, 1957) című tanulmányában, amely az elméletéről szóló vitát harangozta be az *American Sociological Review* hasábjain, Gwynn Nettler közvélemény-kutatással próbált definíciót adni. Ám szöges ellentétben a munka körülményeit célzó munkásmozgalmi gyökerű felmérésekkel, az ő kérdőívei láthatóan sokkal inkább a korabeli mcarthysta kánonból, mintsem a tudományos kutatás igényéből merítettek inspirációt.⁵⁵ Nettler az elidegenedést lényegében az amerikai társadalom konzervatív értékeinek elutasításával azonosította: „népszerűtlen averziók tartós fenntartása a családközpontúsággal, a tömegmédiával és a közízléssel, a jelenlegi eseményekkel, a népszerű ismeretterjesztéssel, a hagyományos vallással, a céltudatos életformával, a nacionalizmussal és a választási rendszerrel szemben”.⁵⁶

Az amerikai szociológiai paradigma konceptuális szűkössége csak Melvin Seeman rövid cikkének, az *On the Meaning of Alienation* (Az elidegenedés jelentéséről) című írásnak 1959-es megjelenése után kezdett enyhülni, amely gyorsan a szakterület művelőinek kötelező

referenciájává vált. Az elidegenedés öt fő típusát – hatalomnélküliség, jelentésnélküliség (vagyis az embert körülvevő események értelmének meglátására való képtelenség), normátlanság, elszigeteltség és önelidegenedés⁵⁷ – listája azt mutatja, hogy ő is elsődlegesen szubjektív nézőpontból közelítette meg a kérdést. Ehhez hasonló Robert Blauner értelmezése is *Alienation and Freedom* (Elidegenedés és szabadság, 1964) című munkájában. Szerinte az elidegenedés „a személyes tapasztalatok egy minősége, amely specifikus társadalmi leosztásokból ered”,⁵⁸ bár kiterjedt kutatásai hatására okaiként „az óriási szervezetekben való munkát, és az ipari társadalmakat átítató személytelen bürokráciát” találta meg.⁵⁹

Az amerikai szociológia ezt követően általában olyan, alapvetően az emberi tudatosságot érintő jelenségként tekintett az elidegenedésre, ami az ipari termelés rendszeréhez kötődik, függetlenül attól, hogy ez a termelés kapitalista-e vagy szocialista.⁶⁰ Ez a megközelítés természetesen végképp leértékelte, illetve figyelmen kívül hagyta az elidegenedést meghatározó történelmi-társadalmi faktorokat, és egy olyan hiperpszichologizálást eredményezett, amely az elidegenedést nem társadalmi problémaként, hanem egyének patológikus tünetegyüttesének értelmezte, és ennél fogva egyéni szinten vélte kezelhetőnek.⁶¹ Míg a marxista gondolkodásban az elidegenedés koncepciója a kapitalista termelési móddal szembeni legélesebb kritikák elemét képezte, a szociológia birodalmában intézményesülve pusztán a társadalmi normáknak való egyéni meg nem felelés jelenségévé redukálódott. Ehhez hasonlóan az a kritikai dimenzió, amit az elmélet a filozófiában kapott (még az olyan gondolkodóknál is, akik meghaladhatatlannak feltételezték), a szociológiában illuzórikus semlegességgnek adta át a helyét.⁶²

E metamorfózis további hatása a koncepció elméleti elszegényedése volt. Az ember munkatevékenységéhez, társadalmi és intellektuális létéhez kapcsolódó komplex jelenségből az elidegenedést olyan parciális kategóriává fokozták le, amelyet azután a különféle kutatási specializációk igényei szerint szabdaltak fel.⁶³ Az amerikai szociológusok azzal érveltek, hogy e metodológiai választás következtében politikai felhangoktól mentesen, a tudományos objektivitás fényében elemezheték az elidegenedést. Valójában azonban ennek az apolitikus „fordulatnak” magától értetődően megvoltak a politikai implikációi, hiszen az ideológiamentesség és az értéksemlegesség büszke lobogói mögött a domináns értékek és az uralkodó társadalmi rend védelmezése húzódott meg.

Vagyis az elidegenedés marxista és amerikai szociológiai felfogásának értelmezése között nem az volt a különbség, hogy az előbbi politikai, míg az utóbbi tudományos alapokon áll. Inkább arról volt szó, hogy míg a marxisták olyan értékeket vallottak, amelyek ellenségesen álltak szemben az amerikai társadalom domináns értékeivel, addig az amerikai szociológusok a fennálló társadalmi rend értékeit védelmez-

ték, és azokat ügyesen az emberiség örökkévaló értékeiként állították be.⁶⁴ Az amerikai tudományos közéletben az elidegenedés elmélete valódi torzításon ment keresztül, hogy végül éppen azon társadalmi osztályok apologétái használják fel, amely osztályok ellen oly régóta irányult.⁶⁵

VI. Az elidegenedés A tőkében és az azt előkészítő kéziratokban

Marx saját írásai igen fontosak voltak azok számára, akik ezzel a problémával foglalkoztak. A figyelem kezdetben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* körül összpontosult, de azután új szövegek megjelenésével lehetőség nyílt alaposabban rekonstruálni e gondolat kifejlődését.

Az 1840-es évek második felétől Marx nem használta sűrűn az „elidegenedés” kifejezést; ez alól kivételt jelent első könyve, *A szent család* (1845), amelyet Engelsszel közösen írt, ahol némely Bruno és Edgar Bauerrel szembeni polémiában jelenik meg a szó, illetve *A német ideológia* (1845–46) egy bekezdése, amelyet szintén Engelsszel írt. Miután elvetette *A német ideológia* kiadásának gondolatát, Marx *A bér munka és tőke* hasábjain tért vissza az elidegenedés elméletéhez. Ez a füzet Marxnak a brüsszeli Német Munkások Ligájában 1847-ben tartott előadásain alapult, de azokban nem jelent meg az elidegenedés kifejezés, hiszen túl elvont lett volna a célközönség számára. Ezekben a szövegekben Marx arról írt, hogy a bér munka nem tartozik a munkás saját „élettevékenységéhez”, hanem „életének feláldozását” testesíti meg. A munkaerő olyan áru, amelyet a munkásnak „életéért cserében” el kell adnia, és „tevékenységének terméke ezért nem is célja tevékenységének”.⁶⁶ „És a munkás, aki tizenkét órán át sző, fon, fűr, esztergál, épít, lapátol, követ tör, terhet hord stb. – vajon élete megnyilvánulásának, életnek tekinti-e ezt a tizenkét órai szövést, fonást, fűrást, esztergálást, építést, lapátolást, kötörést? Ellenkezőleg. Az élet ott kezdődik számára, ahol ez a tevékenység megszűnik: az asztal mellett, a kocsmapultnál, az ágyban. A tizenkét órai munkának ellenben számára nem mint szövésnek, fonásnak, fűrásnak stb. van értelme, hanem mint keresetnek, amely az asztalhoz, a kocsmapulthoz, az ágyba juttatja. Ha a selyemhernyó azért fonna, hogy létét mint hernyó tengesse, tökéletes bér munkás volna.”⁶⁷

Ezt követően az 1850-es évekig nem találunk utalásokat az elidegenedésre Marx életművében. Az 1848-as forradalmak bukását követően kénytelen volt Londonba emigrálni; ott pedig minden energiáját a politikai gazdaságtan tanulmányozására fordította, és néhány rövidebb történelmi témájú írásától⁶⁸ eltekintve nem publikált más könyvet. Mikor azonban újra gazdasági témába kezdett *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (ismertebb nevén a *Grundrisse*) írásakor,

többször is használta az elidegenedés kifejezést. Ebben a szövegben sok szempontból visszaköszöntenek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* tézisei, bár a British Museumban folytatott közel évtizednyi kutatómunka után Marx sokkal alaposabban ki tudta fejteni azokat.

„A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt mint az egyénnel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, független dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőséggé.”⁶⁹

A *Grundrisse* elidegenedésleírását elmélyíti a közgazdasági kategóriák mélyebb megértése, és a sokkal alaposabb társadalmi elemzés. Az elidegenedés és a csereérték közötti kapcsolat leírása ennek fontos aspektusa. És a modern társadalom e jelenségéről írott egyik legképezebb passzusban Marx az elidegenedést a tőke és az „eleven munkaerő” közötti ellentéttel is összeköti:

„Az eleven munka objektív feltételei úgy jelennek meg, mint *elválasztott, önállósult* értékek az eleven munkaképességgel mint szubjektív létezéssel szemben [...] Az eleven munkaképesség objektív feltételei úgy vannak előfeltételezve, mint vele szemben önálló létezés, mint egy az eleven munkaképességtől megkülönböztetett és vele önállóan szemben álló szubjektum objektivitása; az újratermelés és *értékesítés*, azaz ezeknek az *objektív feltételeknek* a bővítése ezért egyszersmind egy idegen, a munkaképességgel közömbösen és önállóan szemben álló szubjektum gazdaságaként való újratermelésük és újonnan termelésük. Amit újratermelnek és újonnan termelnek, az nemcsak az eleven munka eme objektív feltételeinek a *létezése*, hanem *önálló*, azaz *egy idegen szubjektumhoz tartozó érték*ként való létezésük ezzel az eleven munkaképességgel szemben. A munka objektív feltételei szubjektív létezésre tesznek szert az eleven munkaképességgel szemben – a többől tőkés lesz.”⁷⁰

Nem a *Grundrisse* volt az érett Marx egyetlen, az elidegenedéssel is foglalkozó szövege. Öt évvel később *A közvetlen termelési folyamat eredményei* (1863–64) – amely *A tőke kiadatlan hatodik fejezete* címen is ismert – még közelebbi kapcsolatba hozták egymással az elidegenedés gazdasági és politikai elemzéseit. „A tőkésnek a munkás fölötti uralma ezért a dolognak az ember, a holt munkának az eleven munka, a terméknek a termelő fölötti uralma” – írta Marx.⁷¹ A kapitalista társadalom előszeretettel „cseréli fel a munka társadalmi termelőerőit a tőke dologi tulajdonságaival”,⁷² hogy valóban végbemegy „a dolgok

megszemélyesítése és a személyek eldologiasítása”, amelynek következtében „a termelési eszközök, a tárgyi munkafeltételek úgy jelennek meg, hogy nem ők vannak alávetve a munkásnak, hanem a munkás jelenik meg úgy, hogy alá van vetve nekik.”⁷³

A valóságban – érvelt Marx – „a tőke nem *dolog*, ahogy a pénz sem *dolog*. A tőkében, ahogy a pénzben a személyek meghatározott *társadalmi termelési viszonyai* úgy jelentkeznek, mint *dolgoknak* személyekhez való viszonyai, vagy meghatározott társadalmi kapcsolatok úgy jelennek meg, mint *dolgok társadalmi természeti tulajdonságai*. *Bérmunkarendszer* nélkül nincs értéktöbblet-termelés, értéktöbblet-termelés nélkül nincs tőkés termelés, tehát nincs tőke és nincs tőkés. Tőke és bérmunka (így nevezzük annak a munkásnak a munkáját, aki eladja saját munkaképességét) csak ugyanazon viszony két tényezőjét fejezik ki. A pénz nem válhat tőkévé anélkül, hogy ne cserélődné munkaképessége mint magától a munkástól vett árura. Másrészt a munka csak bérmunkaként jelenhet meg, mielőtt *saját* tárgyi feltételei úgy lépnek szembe vele, mint önző hatalmak, idegen tulajdon, magáértvaló és magához ragaszkodó érték, egyszóval mint tőke. Ha tehát a tőke az anyagi oldalát tekintve – vagy azon használati értéket tekintve, melyekben létezik – csak magának a munkának a tárgyi feltételeiből állhat, formai oldalát tekintve ezeknek a tárgyi feltételeknek úgy kell szemben állniuk a munkával, mint *idegen, önálló* hatalmaknak, mint olyan értéknek – tárgyasult munkának – amely úgy viszonyul az eleven munkához, mint önmaga fenntartásának és gyarapításának puszta eszközéhez.”⁷⁴

A kapitalista termelési módban az emberi munka a tőke értékesülési folyamatának eszközévé válik, és „azáltal, hogy az eleven munkaképességet bekebelezik a tőke tárgyi alkotórészeibe, a tőke megelevenedett szörnyeteggé válik, és »működni« kezd, »mint hogyha teherbe esett vón«”.⁷⁵ Ez a mechanizmus folyamatosan növekszik a termelési folyamat során. A tudományos fejlődés és a gépesítés – mindez a közösség társadalmi fejlődésének része – a tőke olyan erőivé válnak, amelyek úgy tűnnek, mintha a természetéhez tartoznának, és a kapitalista rend formájában állnak szemben a munkásokkal:

„a sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével nemcsak hogy ezek a dolgok – a munkának ezek a termékei, mind használati értékeként, mind csereértékeként – állnak lábra a munkással szemben és mint »tőke« szembe lépnek vele, hanem a munka társadalmi formái is a tőke *fejlődési formáiként* és ezért a társadalmi munka így kifejtett termelőerői a tőke *termelőerőiként* jelentkeznek. Mint ilyen társadalmi erők a munkával szemben »*kapitalizálódtak*«. Valójában a kooperációbeli *közösségi egység*, a munkamegosztásbeli kombináció, a termelési erőknek és a tudományoknak, a munka termékeinek gépi berendezésként való alkalmazása – mindez az egyes munkásokkal úgy lép szembe, mint ami *idegen, dologi, készen talált*, mint ami közreműködésük nélkül

és gyakran ellenére van, önállóan, mint pusztá létezési formái a tőlük független és felettük *uralkodó munkaeszközöknek*, amennyiben ezek *dologiak*; s a tőkésben vagy alantasaiban (képviselőiben) testet öltött értelme és akarata az összműhelynek, amennyiben ezt saját kombinációjuk alakította ki – mint a tőkének, amely a tőkésben él, a *funkciói*.⁷⁶

Ebben a folyamatban a tőke „igen titokzatos lénygé válik”. „A munkafeltételek mint társadalmi hatalmak tornyosulnak fel a munkással szemben és ebben a formában kapitalizálódtak.”⁷⁷

Az 1960-as évektől *A tőke kiadatlan hatodik fejezetének*, és különösen a *Grundrissének* a terjedése kikövezte az utat az elidegenedés olyan új értelmezése előtt, amely eltért a szociológiában és a pszichológiában uralkodó paradigmáktól. Ezt a koncepciót az elidegenedés gyakorlati meghaladásának igénye mozgatta, vagyis a társadalmi mozgalmak, pártok és szakszervezetek politikai akcióinak igénye a munkásosztály élet- és munkakörülményeinek megváltoztatására. Azoknak a szövegeknek a kiadása, amelyekre (a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* után) úgy tekintettek, mint Marx elidegenedés-textusainak „második generációjára”, nem csupán koherens elméleti alapot nyújtott az elidegenedés további tanulmányozásához, de mindenekelőtt annak a páratlan politikai és társadalmi mozgalomnak az antikapitalista ideológia platformjává vált, amely ebben az időben robbant ki világszerte. Az elidegenedés kilépett a filozófiai könyvek lapjai közül, meghódította az egyetemi előadótérmet, az utcát, a munkások harcainak helyszíneit, és a burzsoá társadalom átfogó kritikájává emelkedett.

VIII. Árufetisizmus és az elidegenedés feloldódása

Marx egyik legdúsabb szövege az elidegenedésről *A tőke* híres, *Az áru fetisjellege és ennek titka* című fejezetében olvasható, ahol kimutatja, hogy a kapitalista társadalomban az emberek felett az általuk létrehozott termékek gyakorolnak uralmat. Így az emberek közötti viszonyok „nem mint a személyek közvetlenül társadalmi viszonyai magában a munkájukban, hanem inkább mint a személyek dologi viszonyai és a dolgok társadalmi viszonyai” jelennek meg.⁷⁸

„Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, tehát a termelőknak az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak. Így egy dolog fényhatása a látóidegre nem úgy jelentkezik, mint magának a látóidegnek szubjektív ingere, hanem mint a szemén kívül levő dolognak tárgyi formája. De a látásnál

valóban fény vetődik egy dologról, a külső tárgyról, egy másik dologra, a szemre. Ez fizikai viszony fizikai dolgok között. Ezzel szemben az áruformának és a munkatermékek értékviszonyának, amelyben ez megjelenik, semmi köze sincs a munkatermékek fizikai természetéhez és az ebből eredő dologi vonatkozásokhoz. Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt szemükben dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti. Ahhoz tehát, hogy valami hasonlót találjunk, a vallás világának ködös tájai felé kell fordulnunk. Itt az emberi fej termékei saját élettel megajándékozott, egymással és az emberekkel viszonyban álló önálló alakoknak tűnnek fel. Ugyanígy vagyunk az áruvilágban az emberi kéz termékeivel. Ezt nevezem fetisizmusnak, amely a munkatermékekhez hozzátapad, mihelyt áruként termelik őket, és amely ezért az árutermeléstől elválaszthatatlan.”⁷⁹

E meghatározás két elemében is világosan elkülöníti a marx elidegenedéskonceptiót a legtöbb fentebb tárgyalt szerzőétől. Először is, Marx a fetisizmust nem egyéni, hanem társadalmi problémaként értelmezi, nem az elme teremtményeként, hanem valódi hatalomként, az uralom egy sajátos módozataként, amely a piacgazdaságban gyökerezik, amely a tárgyakat szubjektumokká alakítja. Éppen ezért Marxnál az elidegenedés elemzése nem korlátozódik az egyes nők és férfiak nyugtalanságának vizsgálatára, hanem kiterjed az ennek alapjául szolgáló társadalmi folyamatokra és termelőtevékenységekre is. Másodszor, Marx számára a fetisizmus a termelés egy szigorúan meghatározott történelmi valóságában jelentkezik, vagyis a bér munka valóságában. Nem általában az emberek és a dolgok közötti viszony része, hanem az emberek és egy sajátos objektivitás, az áruforma közötti kapcsolat.

A burzsoá társadalomban az emberi tehetségek és kapcsolatok dolgok lehetőségeivé és dolgok közötti kapcsolatokká válnak. Ezt nevezte Lukács eldologiasodásnak, vagyis az elidegenedést az emberi kapcsolatok szemszögéből illusztrálta, míg a fetisizmus koncepcióját az áruviszonyok világára alkalmazta. Mindazok elnézését kérve, akik szerint az elidegenedés elmélete nem jelenik meg Marx érett munkáiban, mi azt hangsúlyozzuk, hogy az árufetisizmus elmélete nem kiváltotta az elidegenedését, hanem csupán annak egy aspektusát jelenti.⁸⁰

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* és *A tőke*, illetve annak előkészítő kéziratai között látható elméleti fejlődés mindazonáltal nem csupán annyiban áll, hogy az utóbbiak precízebben határozzák meg az elidegenedést. Azokat az intézkedéseket is újragondolják, amelyeket Marx szükségesnek tartana az elidegenedés meghaladásához. Míg 1844-ben úgy vélte, hogy az emberek megszüntethetik az elidegenedést, ha felszámolják a magántermelést és a társadalmi munkamegosztást, addig *A tőke* és az előkészítő kéziratok más sokkal összetettebb problémának ábrázolják az elidegenedésmentes társadalomhoz vezető utat. Marx fenntartotta, hogy a kapitalizmus olyan

rendszer, amelyben a munkás a tőkének, illetve a tőke teremtette viszonyoknak van alávetve. Mindazonáltal a kapitalizmus megteremtette egy fejlettebb társadalom lehetőségét, és pozitívumait kiterjesztve az emberiség képes lehet a társadalmi fejlődés ezáltal megnyíló gyorsabb útján haladni. Marx szerint a rendszer, amely hatalmas vagyonokat halmozott fel kevesek kezében, míg a munkások tömegei számára megfosztottságot és kizsákmányolást hozott, egy szabad emberekből álló egyesüléssel cserélhető fel, „akik közös termelési eszközökkel dolgoznak, és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki”.⁸¹ Ez a termelési mód különbözni fog a bérmunkától, hiszen meghatározó jellemzői kollektív irányítás alá kerülnek, közvetlenül általános jelleget öltenek, és a munkát valódi társadalmi tevékenységgé alakítják át. Ez a társadalomfelfogás szöges ellentéte a Hobbes-féle „mindenki harca mindenki ellen” képének; megalkotása nem pusztán politikai folyamat, hanem a termelési viszonyok átalakítását is szükségszerűen magában foglalja. Ám a munkafolyamatban egy ilyen változásnak megvannak a maga korlátai:

„A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre.”⁸²

Ez a posztkapitalista termelési mód, együttesen a tudományos-technikai fejlődéssel és az abból következő munkaidő-csökkenéssel megteremti egy új társadalmi formáció lehetőségét, ahol a tőke által kikényszerített, a tőke törvényszerűségeinek alávetett elidegenedett munka fokozatosan átadja a helyét a tudatos, kreatív tevékenységnek, amely már kitör a szükségszerűség igájából, ahol valódi társadalmi kapcsolatok veszik át az áru és a pénz törvényei által diktált véletlenszerű csereaktusok helyét.⁸³ Ez már nem a tőke szabadságának a tere, hanem a valódi emberi szabadságé.

Jegyzetek

- ¹ *Histoire et conscience de classe*. Francia ford.: Kostas Axelos és Jacqueline Bois. Minuit, Párizs, 1960.
- ² Georg Lukács: *History and Class Consciousness*. MIT Press, Cambridge, MA. 1971. xxiv.
- ³ Isaak Illich Rubin: *Essays on Marx's Theory of Value*. Black & Red, Detroit, 1972. 5.
- ⁴ Uo. 28.
- ⁵ Uo. 59.
- ⁶ Marx valójában már 1844, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megírása előtt is használta az elidegenedés koncepcióját. Egy, a *Deutsch-Französische*

*Jahrbücher*ben (1844 februárjában) megjelent cikkében így írt: „A történelem feladata tehát, hogy miután az igazság túlvilága eltűnt, felépítse az evilág igazságát. Mindenekelőtt a filozófiának, amely a történelem szolgálatában áll, feladata, hogy – miután az ember önmagától való elidegenülésének szent formája lelepleződött – önmagától való elidegenülését világi formáiban leleplezze. A mennyország kritikája ezzel a föld kritikájává, a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává változik” Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In *Marx-Engels Művei (MEM)* 1. köt. 379.

- ⁷ Vö. Marcella D'Abbiero: *Alienazione in Hegel. Usi e significati di Entäusserung, Entfremdung Veräusserung*. Edizioni dell'Ateneo, Róma, 1970. 25–27.
- ⁸ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára (MLKK) 27. 39.
- ⁹ Uo. 41.
- ¹⁰ Uo. 43. Marx elidegenedés-tipológiájának négy pontjához lásd: Bertell Ollman: *Alienation*. Cambridge University Press, New York, 1971. 136–152.
- ¹¹ Uo. 45.
- ¹² Uo. 112. (A James Mill-kivonatok közé írt jegyetek.)
- ¹³ Martin Heidegger: *Being and Time*. Harper, San Francisco, 1962. 220–221. (Első magyar kiadás: Gondolat 1989; 2. jav. kiad. Osiris Kiadó, 2004.) A Történelem és osztálytudat új kiadásához írt 1967-es előszavában Lukács rámutatott, hogy Heideggernél az elidegenedés olyan politikailag ártalmatlan koncepcióvá válik, amely „egy társadalomkritikát egyszerű filozófiai problémává szublimál”. Heidegger Marx elidegenedéskoncepciójának jelentését is igyekezett kiforgatni: Levél a humanizmusról című írásában (1946) elismerően megjegyzi, hogy „az elidegenedéssel [Marx] a történelem egy esszenciális dimenzióját tárja fel” (Martin Heidegger: Letter on Humanism. In *Basic Writings*. Routledge, London, 1993. 243.) – ám ez olyan félrevezető megfogalmazás, amelynek semmi alapja nincs Marx írásaiban.
- ¹⁴ Herbert Marcuse: On the Philosophical Foundation of the Concept of Labor in Economics. *Telos*, 16 (1973 nyár), 25.
- ¹⁵ Uo. 16–17.
- ¹⁶ Uo. 25.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Uo. 14–15.
- ¹⁹ Herbert Marcuse: *Eros and Civilization*. Beacon Press, Boston, 1966. 45.
- ²⁰ Uo. 46–47. Georges Friedmann hasonló véleményen volt, mikor a *The Anatomy of Work* (Glencoe Press, New York, 1964) című művében arról írt, hogy az elidegenedés csupán a munka uralma alól való felszabadulással haladható meg.
- ²¹ Marcuse: *Eros and Civilization*, i. m. 156.
- ²² Uo. 155.
- ²³ Uo. 198.
- ²⁴ Uo. 155. Vö. „egy libidós racionalitás, amely nem csupán kompatibilis a civilizált szabadsággal, de elősegíti, hogy az tovább fejlődjön” (199). A technológia és a fejlődés viszonyához lásd Kostas Axelos: *Alienation, Praxis, and Techné in the Thought of Karl Marx*. University of Texas Press, Austin/London, 1976.
- ²⁵ Max Horkheimer, Theodor W. Adorno: *Dialectic of Enlightenment*. Seabury Press, New York, 1972. 121.

- ²⁶ Lásd Sigmund Freud: *Civilization and Its Discontents*. Norton, New York, 1962. 62.
- ²⁷ Erich Fromm: *The Sane Society*. Fawcett, New York, 1965. 111.
- ²⁸ Erich Fromm: *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar, New York, 1961. 56–57. Az elidegenedés specifikus jellegének ez a félreértése megjelenik Frommnak az 1960-as években született hasonló tárgyú írásaiban is. Egy 1965-ös esszéjében ezt írta: „Az embernek meg kell vizsgálnia azt is, hogy az elidegenedés jelensége miként kapcsolódik a nárcizmushoz, a depresszióhoz, a fanatizmushoz, és a bálványok iránti rajongáshoz, amennyiben azt teljes egészében meg akarjuk érteni.” *The Application of Humanist Psychoanalysis to Marx's Theory*. In Erich Fromm szerk.: *Socialist Humanism*. Doubleday, New York, 1965. 221.
- ²⁹ Lásd Alexandre Kojève: *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Cornell University Press, Ithaca, 1980.
- ³⁰ Jean Hyppolite: *Studies on Marx and Hegel*. Basic Books, New York/London, 1969. 88.
- ³¹ Vö. István Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. Merlin Press, London, 1970. 241. skk.
- ³² Hannah Arendt: *The Human Condition*. University of Chicago Press, Chicago, 1958. 253–254.
- ³³ Uo. 254.
- ³⁴ A berlini Marxizmus–leninizmus Intézet vezetői egyenesen kihagyták a Gazdasági-filozófiai kéziratokat a kanonikus Marx–Engels Werke (az összkiadás) számozott kötetei közül. [Musto téved, a 42. kötetben olvasható – A szerk.]
- ³⁵ Adam Schaff: *Alienation as a Social Phenomenon*. Pergamon Press, Oxford, 1980. 100.
- ³⁶ Vö. Daniel Bell: The Rediscovery of Alienation: Some notes along the quest for the historical Marx. *Journal of Philosophy*, vol. LVI, 24 (1959. november), 933–952., amely szerint „bár az ember rokonszenvezhet az elidegenedés elképzelésével, csupán további mítoszképzés, ha ez a koncepciót Marx központi gondolatoként olvassuk vissza”, uo. 935.
- ³⁷ Henri Lefèbvre: *Critique of Everyday Life*. Verso, London, 1991. 53.
- ³⁸ Lucien Goldmann: *Recherches dialectiques*. Gallimard, Párizs, 1959. 101.
- ³⁹ Így például Richard Schacht (*Alienation*. Doubleday, Garden City, 1970.) megjegyezte, hogy „nincs már olyan aspektusa a mai világnak, amelyet ne írtak volna le az »elidegenedés« terminusaival” (lix); Peter C. Ludz (*Alienation as a Concept in the Social Sciences*. In Felix Geyer és David Schweitzer szerk.: *Theories of Alienation*. Martinus Nijhoff, Leiden, 1976) arra mutatott rá, hogy „az elmélet népszerűsége csak tovább növeli a már meglévő terminológiai többértelműséget” (3).
- ⁴⁰ Vö. David Schweitzer: Alienation, De-alienation, and Change: A critical overview of current perspectives in philosophy and the social sciences. In Giora Shoham, szerk.: *Alienation and Anomie Revisited*. Ramot, Tel Aviv, 1982. Schweitzer szerint „az elidegenedés jelentése gyakran annyira felhígul, hogy immár elveszti minden jelentését” (57).
- ⁴¹ Guy Debord: *A spektákulum társadalma*. 43. tézis. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Balassi Kiadó, Budapest, 2006. Erhardt Miklós fordítása.
- ⁴² Uo. 17. tézis.
- ⁴³ Uo. 32. tézis.
- ⁴⁴ Uo. 36. tézis.

- ⁴⁵ Uo. 185. tézis.
- ⁴⁶ Uo. 42. tézis.
- ⁴⁷ Jean Baudrillard: *The Consumer Society*. Sage, London, 1998. 191.
- ⁴⁸ Uo. 195–196.
- ⁴⁹ Uo. 196.
- ⁵⁰ Lásd például: John Clark: Measuring alienation within a social system. *American Sociological Review*, vol. 24, n. 6 (1959. december), 849–852.
- ⁵¹ Lásd Schweitzer: Alienation... i. m. (40. jegyzet), 36–37.
- ⁵² Ennek az álláspontnak jó példája Walter Kaufman előszava Schacht fenntebb már idézett művéhez (Alienation). A The Inevitability of Alienation (Az elidegenedés elkerülhetetlensége) címet viselő szövegben Kaufman így ír: „az elidegenedés nélküli élet értéktelen élet; a fontos az, hogy miként tudjuk megerősíteni az embereket az elidegenedés elviselésére” (lvi).
- ⁵³ Schacht: *Alienation*, i. m. 155.
- ⁵⁴ Seymour Melman: *Decision-making and Productivity*. Basil Blackwell, Oxford, 1958. 18, 165–166.
- ⁵⁵ A kérdések között, amelyekkel Nettler meg akarta határozni az „idegenedési orientációt”, ilyenek szerepeltek: „Szeret tévézni? Mi a véleménye az új amerikai gépkocsiról? Olvas Reader's Digestet?... Szeret részt venni egyházi eseményeken? Érdeklie a nemzeti sportok (amerikai futball, baseball)? (A measure of alienation. *American Sociological Review*, vol. 22, no. 6 [1957. december], 675). Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a negatív válaszok az elidegenedést jelzik: „nemigen kétséges, hogy ezek a mérések meghatározzák az elidegenedés egy dimenzióját társadalmunkban”.
- ⁵⁶ Uo. 674. Mindennek igazolására Nettler megjegyzi: „arra a kérdésre, hogy »Képes lenne-e ön egy másmilyen kormányzati formában élni, mint a jelenlegi?«, mindenki az elfogadás valamiféle jelzésével válaszolt, és senki sem vetette ezt el” (674). Nettler egészen odáig jutott, hogy „az elidegenedés a kreativitáshoz kapcsolódik. Feltételezhető, hogy a kreatív tudósok és művészek [...] elidegenedett emberek [...] hogy az elidegenedésük összefügg az altruizmussal [és] elidegenedésük bűnözői viselkedéshez vezethet” (676–677).
- ⁵⁷ Melvin Seeman: On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, vol. 24, no. 6 (1959. december), 783–91. 1972-ben ehhez hatodik pontként hozzáadta még a kulturális elidegenedést is. (Lásd Melvin Seeman: Alienation and Engagement. In Angus Campbell és Philip E. Converse szerk.: *The Human Meaning of Social Change*. Russell Sage, New York, 1972. 467–527.)
- ⁵⁸ Robert Blauner: *Alienation and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago, 1964. 15.
- ⁵⁹ Uo. 3.
- ⁶⁰ Vö. Walter R. Heinz: Changes in the Methodology of Alienation Research. In Felix Geyer és Walter R. Heinz: *Alienation, Society and the Individual*. Transaction, New Brunswick/London, 1992. 217.
- ⁶¹ Lásd Felix Geyer és David Schweitzer: Introduction. In uő szerk.: Theories of Alienation (39. jegyzet), xxi–xxii, és Felix Geyer: A General Systems Approach to Psychiatric and Sociological De-alienation. In Giora Shoham szerk.: i. m. (40. jegyzet), 141.
- ⁶² Lásd Geyer és Schweitzer: Introduction, i. m. xx–xxi.
- ⁶³ David Schweitzer: Fetishization of Alienation: Unpacking a Problem of Science, Knowledge, and Reified Practices in the Workplace. In Felix Geyer szerk.:

Alienation, Ethnicity, and Postmodernism. Greenwood Press, Westport, Connecticut/London, 1996. 23.

⁶⁴ Vö. John Horton: The Dehumanization of Anomie and Alienation: a problem in the ideology of sociology. *The British Journal of Sociology*, vol. XV, no. 4 (1964), 283–300, és David Schweitzer: Fetishization of Alienation, i. m. 23.

⁶⁵ Lásd Horton: *Dehumanization*. Ezt a tézist büszkén védelmezte Irving Louis Horowitz is: The Strange Career of Alienation: how a concept is transformed without permission of its founders. In Felix Geyer szerk.: i. m. (63. jegyzet), 17–19. Horowitz szerint „az elidegenedés ma már sokkal inkább a társadalomtudományok, mint a társadalmi tiltakozás része. Ez a változás annak az egyre inkább terjedő felismerésnek a következménye, hogy az olyan terminusok, mint 'elidegenedve lenni' semmivel sem inkább vagy kevésbé értékfüggők, mint integráltak.” Az elidegenedés elméletét így „az emberi létezés kifejezéseibe burkolták [...] inkább pozitív, mint negatív erővé vált. Az elidegenedést már nem annyira úgy tekintették, mint amelynek során az ember elválik esszenciális természetétől az ipari kapitalizmus kegyetlen viszonyai miatt, hanem mint valamiféle elidegeníthetetlen jogot, ami egyesek számára kreatív energiákat ad, mások számára a személyes különlegesség kifejezésének eszközét.” (18.)

⁶⁶ Karl Marx: Bémunka és tőke. MEM 6. 389.

⁶⁷ Uo. 390. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁸ Louis Bonaparte *brumaire tizennyolcadikája, Leleplezések a kölni kommunista perről; Leleplezések a XVIII. század diplomáciai történetéről*.

⁶⁹ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. MEM 46/I. 74.

⁷⁰ Uo. 347. Kiemelések az eredetiben.

⁷¹ Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei. A tőke kiadatlan hatodik fejezete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 60. Glavina Zsuzsa és Lissauer Zoltán fordítása.

⁷² Uo. 138.

⁷³ Uo. 133.

⁷⁴ Uo. 78. Kiemelések az eredetiben.

⁷⁵ Uo. 80. (A belső idézet: Goethe: *Faust* I.; Czerny József fordítása.)

⁷⁶ Uo. 133–134. Kiemelések az eredetiben.

⁷⁷ Uo. 135. Kiemelések az eredetiben.

⁷⁸ Karl Marx: *A tőke*. I. kötet. MEM. 23. 75–76.

⁷⁹ Uo. 75.

⁸⁰ Vö. Schaff: Alienation as a Social Phenomenon, 81.

⁸¹ Karl Marx: *A tőke*. I. könyv. MEM. 23. 80.

⁸² Karl Marx: *A tőke*. III. könyv. MEM 25. 272–273.

⁸³ Helyszűke miatt azoknak a befejezetlen, részben ellentmondásos elképzeléseknek az elemzése, amelyeket Marx a nem elidegenedett társadalomról felvázolt, egy másik tanulmány témája lesz.

(Fordította: Konok Péter)

Kapitalizmus, osztály és univerzalizmus: elkerülni a posztkoloniális elmélet zsákutcáját

Hosszú, végeszakadatlanak tűnő szünet után, úgy tetszik, tanúi vagyunk a kapitalizmussal – legalábbis a neoliberais alakjával – szemben tapasztalható globális ellenállás újraéledésének.

Bő négy évtized telt el azóta, hogy antikapitalista mozgalmak ilyen erővel robbantak ki szerte a világban. Persze, előfordultak epizódyszerű megrázkódtatások, amelyek imitt-amott rövid időre félresiklatták a földtekén végigzúduló neoliberais projektet. De nem ilyenek, mint amilyeneknek tanúi lehetünk Európában, Közel-Keleten és Észak- meg Dél-Amerikában az utóbb két év folyamán.

A mozgalmak újraéledése azonban azt is föltárta, hogy milyen áldozatot követeltek az elmúlt három évtized meghátrálásai. A dolgozók számára elérhető politikai erőforrások évtizedek óta nem voltak ennyire gyérek. A baloldal szervezetei – a szakszervezetek és a politikai pártok – kiüresedtek, s ami még rosszabb, cinkos szerepet vállaltak a megszorítások végrehajtásában. S a baloldal gyöngesége nemcsak politikai és szervezeti: kiterjed az elméletre is. Az elmúlt évtizedek politikai vereségei drámai hullámverést keltettek a szellemi fronton. Nem arról van szó, hogy sokan valósággal feladták a radikális elméleteket vagy az elkötelezettségüket egy radikális intellektuális agenda iránt. Hiszen számukat tekintve a magukat progresszívnek vagy radikálisnak tartó értelmiségiek szép számmal vannak ma is jelen számos egyetemen, legalábbis Észak-Amerikában. Inkább az a bökkenő, hogy a radikalizmus jelentése maga megváltozott. A posztstrukturalista gondolkodás hatására sokan gyanúsnak tartják a szocialista hagyomány alapfogalmait, vagy kereken el is utasítják ezeket. Hogy csak egyetlen példát mondjunk, az, hogy a kapitalizmusnak *valóságos* szerkezete van, amelyik valóságos kényszert gyakorol a társadalmi szereplőkre, hogy az osztály mint olyan a kizsákmányolás valóságos viszonyaiban gyökerezik, vagy hogy a munkásság valóságos érdeke nyilvánkozik meg kollektív szerveződésében – minden ilyen eszmét, amelyik a baloldalon csaknem két évszázadig közkeletű volt, immár reménytelenül elavultnak vélnek.

A materializmusnak és a politikai gazdaságtannak effajta kritikái általában véve a posztstrukturalista közegben teremtek, de kiváltképp éles kifejezésre találtak ennek az áramlatnak egy újabb termékében, amelyik posztkoloniális elmélet címén vált ismeretessé. Az utóbbi pár évtizedben nem a frankofil filozófiai hagyomány volt a materializmus vagy a politikai gazdaságtan ellen intézett roham zászlóvivője. Ehelyett, érdekes módon egy maroknyi, Dél-Ázsiából és a Globális Dél egyéb részeiről származó, teoretikus vezette ezt a támadást. Közülük a legkiemelkedőbbek és a legbefolyásosabbak talán Gayatri Chakravarty Spivak, Homi Bhabha, Ranajit Guha és a *Subaltern Studies* csoportja, de idetartozik még egyebek között a kolumbiai antropológus Arturo Escobar, a perui szociológus Aníbal Quijano és az argentin irodalomtudós Walter D. Mignolo is. Kritikájuk legfőbb céltablája, természetesen, a marxista elmélet; de haragjuk kiterjed a felvilágosodás hagyományára is. A posztkoloniális teoretikusokat a felvilágosodás minden hibája közül leginkább „univerzalizáló”, vagyis általánosító-egyetemesítő tendenciái háborítják föl; vagyis a felvilágosodásnak az igénye, hogy bizonyos kategóriákat kultúráktól és helyszínektől függetlenül érvényesnek tekintsen. A marxizmus akként szerepel elemzéseikben, mint olyan elmélet, amelyik a lehangsúlyosabban fejezi ki a felvilágosodás halálos szellemi örökségének ezt az oldalát.

A marxisták azt állítják, hogy bizonyos kategóriák, mint amilyenek az osztály, a kapitalizmus, a kizsákmányolás és hasonló, kultúrákon átívelően érvényesek. E kategóriákkal nemcsak a keresztény Európában, hanem éppígy a hindu Indiában és a muszlim Egyiptomban folyó gazdasági gyakorlat is leírható. A posztkoloniális teoretikusok szemében az effajta általánosító hév mélységesen problematikus mint elmélet, s ami éppoly fontos: a politikai gyakorlathoz alkalmazott vezérfonal gyanánt is. Nem csupán azért vetik el, mert helytelen, hanem mert állítólag megfosztja a társadalmi szereplőket attól a szellemi erőtartaléktól, amely létfontosságú a hatékony politizáláshoz. Mégpedig kétféleképpen is. Mivel félrevezető elmélet, így megkérdőjelezhető, hogy miféle cselekvéshez szolgálhat útmutatással – minden téves elmélet elhibázott politikai gyakorlathoz vezet. De meg azért is, mert nem ismeri el a szereplők önállóságát és kreativitását ezek sajátos régiójában. Helyette ezek az egyetemesség igényével föllépő teóriák az európai tapasztalatból származó merev kategóriákat húzzák rá mindenre, ami helyi és sajátos. A posztkoloniális elmélet nem pusztán a radikális fölvilágosító hagyomány kritikájának tekinti magát, hanem annak helyébe pályázik.

„Az univerzalizmus követelménye”, úgymond, „alapvető vonása a gyarmati hatalomépítésnek, mert az emberiség »egyetemes« jellemvonásai tipikusan azoknak a jellemvonásai, akik a politikai hatalom pozícióit foglalják el”, fejtegeti a posztkoloniális stúdiumok egyik

legtágabb körben használatos szövege. A mechanizmus, amelynek révén az univerzalizmus elősegíti a gyarmati uralmat, úgy működik, hogy az európai kultúrából kiemel néhány tény, s ezeket az emberiség általános, globálisan érvényes jellemzőinek státusával ruházza föl. Azok a kultúrák, amelyekre nem illenek ezek az igencsak sajátos leírások, az elmaradottak státusába kerülnek, gyámkodásra szorulnak civilizálódásukban, minthogy képtelenek kormányozni magukat. A szöveg szerkesztői szerint „[Az] egyetemesség mítosza tehát a birodalmi ellenőrzés alá vonás egyik elsődleges stratégiája [...] arra a föltevésre alapozva, hogy az »európai« egyenlő az »egyetemességgel«”.¹

Kitűnik ebből az érvelésből a posztkoloniális teoretikusok leggyakrabban vallott nézetei közül kettő. Az egyik egy formális, metateoretikus eszme; eszerint az egyetemességre tartott igények velejükig gyanúsak, mert nem ismerik el a társadalmi sokféleséget, marginalizálnak minden gyakorlatot vagy társadalmi konvenciót, amelyek nem illenek össze avval, amit az egyetemesség magasába emeltek. S a marginalizálás az elnyomás, a hatalomgyakorlás egyik aktusa. A második nézet szubsztantív jellegű: az „univerzalizálás” cinkostársa a *per se* európai dominációnak. Mégpedig azért, mert az intellektuális világban teljes mértékben a nyugati elméletek dominálnak. Mivel ezek alkotják a szellemi útkeresés kereteit vagy a politikai gyakorlatot vezető elméleteket, így tartós Európa-centrikussággal itatják át mindkettőt. A felvilágosodásból örökölt keretek és elméletek magukon viselik földrajzi eredetük jegyét – amit nem könnyű fölismerni. A posztkoloniális kritika föladata kitörölni ezt a jegyet azáltal, hogy föltárja meglétét, s rávilágít hatásaira.

Innen az ellenszenv a „nagy narratívák” iránt, mint amilyen a marxizmus és a progresszív liberalizmusé. A cselekvés manapság a „töredékekben” (*in the fragment*), a marginálisban, azokban a szokásokban és kulturális konvenciókban megy végbe, amelyek egyedülállók valamely különös környezetben, s nem lehet őket általános elemzésnek alávetni – ahogy Dipesh Chakrabarty írja, a lokalitás „sokféleségei és összemérhetetlenségei”.² Itt kell megtalálnunk tehát a politikai cselekvés alanyát.

Az egyetemesség igényével föllépő elméletek iránti ellenszenvnek van egynéhány érdekes következménye. A radikális hagyomány Marx és Engels kora óta két alapvető premisszára támaszkodik minden politikai elemzésében. Az első az, hogy az egész földtekén szétterjedő kapitalizmus bizonyos gazdasági kényszerfeltételeket, kényszereket alakít ki mindazokra vonatkoztatva, akik a hatókörébe kerülnek. Ennélfogva, ahogy gyökeret ver Ázsiában, Latin-Amerikában, Afrikában és bárhol, mindezekben a régiókban a gazdasági termelés egyre inkább azonos törvényszerűségeknek engedelmeskedik. A régiók fejlődése, növekedési üteme nem lesz azonos, egyenlőtlenül megy végbe, eltérő sebességgel és jelentős intézményi különbségekkel. Nem fogjuk ugyanazt látni mindenhol. De különbségeik válaszul je-

lentkeznek *ugyanazon* kényszerek együttesére, amely kényszerek a tőkés termelés szerkezetéből következnek. Az elemzés másfelől adottnak veszi, hogy miközben a kapitalizmus rákényszeríti logikáját a szereplőkre és biztosítja gazdasági és politikai hegemoniáját, ez bizonyos választ vált ki a dolgozók különböző csoportjaiból. Ellenállnak a rendszer pusztításának, hogy megvédjék testi-lelki jólétüket. Ez így történik tekintet nélkül arra, hogy mi a kulturális vagy vallási identitása ezeknek a csoportoknak. Ellenállásuknak az az oka, hogy bármilyen is a helyi kultúrájuk, bármilyenek is az ő „összemérhetetlenségeik” mások létezési módjaihoz képest, a kapitalizmus olyan alapszükségletek ellen intéz támadást, amelyek minden népnél közősek. Így hát mihelyt a kapitalizmus régiókon átlépve közös logikát kényszerít rá az újratermelésre, egyúttal mindenütt közös ellenállást vált ki a munkásságból is. Az ellenállás azonban megint csak nem ölt mindenütt ugyanolyan alakot, s nem is alakul ki mindenütt, ám a lehetősége egyetemes, mert a forrása, amelyből fakad – a dolgozók törekvése arra, hogy megvédjék testi-lelki épségüket („jólétüket”) – közös, nem ismer kulturális határokat.

E két dologba vetett hit alapvető része volt sok-sok radikális elemzésnek és gyakorlati cselekvésnek bő egy évszázadon át. Ám ha elfogadjuk a posztkoloniális elméletnek az „univerzalizmus” elleni vádjait, akkor mindkettőt el kell vetnünk, hisz mind a kettő megingathatatlanul egyetemes érvényre tart igényt. A következmények mélyrehatók. Mi marad a radikális elemzésből, ha kitöröljük elméleti eszköztárából a kapitalizmust? Hogyan fogjuk elemezni a 2007 óta tartó globális depressziót, hogyan fogjuk értelmezni az euroatlanti világon végigsöprő megszorításokat, ha nem követjük nyomon a profit hajtotta gazdaságok logikáját és a profitmaximalizálásért folytatott könyörtelen harcukat? És mit tudunk kezdeni a kirótt terhekkel szemben föltámadó globális ellenállással, miképpen fogjuk megérteni a tényt, hogy egyazon jelszavakkal találkozunk Kairóban, Buenos Airesben, Madisonban vagy Londonban, ha nem bizonyos egyetemes érdekek alapján, amelyek ezekben jutnak kifejezésre? Csakugyan, hogyan is végezzünk el *bármilyen* elemzést a kapitalizmussal kapcsolatban anélkül, hogy legalább egy-két általánosító-egyetemes kategóriához ne folyamodnánk?

Minthogy meglehetősen magas a tét, azt gondolná az ember, hogy a posztkoloniális teoretikusok mégiscsak „amnesztiában részesíthetnének” olyan fogalmakat, mint kapitalizmus vagy osztályérdek. Talán mégiscsak olyan példái ezek az általánosító kategóriáknak, amelyeknek volna némi jogosultságuk, s ennél fogva fölmentést kaphatnának az Európa-központúság vádjá alól. Ámde úgy áll a helyzet, hogy ezek a fogalmak nem pusztán rajta vannak a kórokozók listáján, hanem egyenesen *kiemelt* példáiként szerepelnek mindannak, ami gyanús a marxista elméletben. Gyan Prakash példásan fejezi ki egyik vádiratszerű tanulmányában a fölvilágosodott gondolkodás (pl. a marxizmus) ellen irányuló érzelmeket: „a kapitalizmust tenni meg alapvető

magyarázómotívummá [a történeti elemzésekben] oda vezet, hogy homogenizálják a regionális történelmeket, amelyek pedig heterogének a kapitalizmuson belül is”.³ A marxisták vagy nem vesznek tudomást a szokásokról és konvenciókról, amelyek függetlenek a kapitalista fejlődésmenettől, vagy egyszerűen föltételezik, hogy mindenféle függetlenség előbb-utóbb semmivé lesz. Mi több, maga az az eszme is, hogy társadalomalakulatok elemezhetők a gazdasági mozgásformájuk – termelési módjuk – lencséjén keresztül, nem csupán téves, hanem egyúttal Európa-központú és a birodalmi hódítással cinkos elgondolás. „Mint annyi más tizenkilencedik századi eszme” – jegyzi meg Prakash – „az Európa-központú »termelési módok« narratíva általános történelemként való előadása úgy tekintendő, mint ami analóg a tizenkilencedik század területhódító imperializmusával.”⁴

Dipesh Chakrabarty némi struktúrát kölcsönzött ennek az érvelésnek nagy hatású könyvében (*Provincializing Europe*, 2007). Az egyetemesítő kapitalizmus ötlete – érvel – megannyi *változatok egy témára* darabbá alakítja át a regionális történelmeket. Minden ország aszerint kerül a megfelelő kategóriába, hogy milyen mértékben illeszkedik a sematizált kapitalizmus fogalmához, vagy milyen mértékben tér el attól. Ha így járunk el, a regionális történetek sohasem kerülhetik el, hogy pusztán lábjegyzetek maradjanak az európai történelemhez. A kapitalizmus eszméjéhez társuló második tévedést abban ismeri föl Chakrabarty, hogy minden esetlegességtől megfosztja a történelmi fejlődést. Az a hiedelem, amelyet a marxisták fűznek a kapitalizmus egyetemesítő mozgásmenetéhez, vakká teszi őket „a történelmi folyamatban meglevő diszkontinuitások, törések és elmozdulások” iránt, ahogy Chakrabarty fogalmaz.⁵ Az emberi cselekvőerőtől (*agency*) mentesítve olyan megismerhető entitássá változik a jövő, amely egy meghatározható vég felé tart. Mindent összevetve, az olyan fogalmak, mint a kapitalizmus univerzalizáló föltevésai nem csupán tévesek, hanem politikailag veszedelmesek is, mivel semmibe veszik a nem nyugati társadalmaknak azt a lehetőségét, hogy maguk munkálhatják ki saját jövőjüket.

Egy biztos: a kapitalizmus a múlt század folyamán valóban szétterjedt a földtekén, s beborította szinte az egész posztkoloniális világot. És ha egyszer meggyökerezett egy-egy területen, akár Ázsiában, akár Latin-Amerikában, akkor ott óhatatlanul meglátszik ennek a nyoma az adott régió jelenlegi intézményein. E régiók gazdaságai átalakultak a tőkefölhalmozás nyomása alatt, s számos gazdaságon kívüli intézményük is megváltozott, alkalmazkodva ennek logikájához. És csakugyan, Chakrabarty is megerősíti a *Provincializing Europe* oldalain, hogy a kapitalizmus ténylegesen *globálissá* lett az elmúlt bő egy évszázad során. De miközben elismeri a *globalizálódás* tényét, tagadja, hogy ez egyenlő volna az *egyetemessé válással*.⁶ Ez teszi lehetővé számára,

miként a hozzá hasonló módon gondolkodó teoretikusoknak is, hogy miközben elismeri a nyilvánvaló tényt, hogy a világ eldugott zugaira is kiterjedt a piactól való függőség, mégis tagadja, hogy a kapitalizmus kategóriája használható lehetne mindennek elemzésében.

Chakrabarty számára a szigorú értelemben egyetemesítő kapitalizmus az, amelyik minden társadalmi megszokást alárendel a saját logikájának: „A tőke semmilyen történeti formája, bármennyire globális legyen is hatókörére nézve” – érvel Chakrabarty – „nem lehet egyetemes. Semmilyen globális, de egyébként semmilyen lokális tőke sem képviselheti soha a tőke egyetemes logikáját, mivelhogy a tőke minden történetileg létező formája átmeneti kompromisszum” egyfelől a tőke totalizáló törekvése, másfelől a megrögzött helyi szokások és konvenciók között. Érvelése szerint az egyetemességet megvalósító kapitalizmusnak minden társadalmi viszonyt internalizálnia kellene, vagyis be kellene kebeleznie saját logikájába. Olyan totalizáló rendszernek kellene lennie, amelyik nem hajlandó elfogadni semminemű önállóságát semmilyen egyéb társadalmi viszonylatnak. Chakrabarty úgy állítja be a dolgot, mintha a tőkés menedzserek folyvást körbe-körbe járkálnának a maguk politikai Geiger-számlálóival, s méregetnék, hogy egyik vagy másik társadalmi szokás mennyire kompatibilis az ő prioritásaikkal.

Egy ennél kézenfekvőbb kép valami ilyesmi lenne: a tőkések azon vannak, hogy kiterjesszék hatókörüket, hogy a lehető legjobb hozamot ériék el befektetéseikkel, s amíg ezek a műveletek simán zajlanak, addig egyszerűen nem törődnek a környezetükben tapasztalható hagyományokkal és szokásokkal. A változtatásra figyelmeztető jelzőlámpa akkor gyullad ki náluk, amikor a környező világban valami fölborítja számításait – munkaügyi konfliktusokat vagy piacok elzárását és ehhez hasonlókat okozva. Ha ilyesmi üt be, akkor támadásba lendülnek, célkeresztbe veszik a hibáztatott szokásokat, hogy változtassanak rajtuk. De ami a többi megszokott hagyományt illeti – lehetnek azok mégoly tökéletes megtestesülései a másrmilyen „világban-való-létnek” –, egyszerűen rá se rántanak a kapitalisták.

Így hát nyugodtan elutasíthatjuk Chakrabarty vélekedését, miszerint a globalizálódás nem jár együtt az egyetemessé válással (*universalization*). Hogy lehetne ez lehetséges egyáltalán? Ha a kapitalistaként azonosítható praxisok globálisan elterjedtek, akkor ezek óhatatlanul egyetemesek. Az a tény, hogy megkülönböztethetően tőkés eljárásokként ismerjük őket, elég ahhoz, hogy tőkés globalizációról beszéljünk. Ha leszögezhetjük, hogy ezek tényleg tőkés gyakorlatot képviselnek, ennél fogva a kapitalizmushoz tartozó tulajdonságok jellemzik őket, akkor mi okunk volna rá, hogy tagadjuk egyetemessé válásukat? Az egész gondolatmenet bizarrnak tűnik.

A kapitalizmus, kielégíthetetlen profitszomjától hajtva, a világ minden zugába betör, s ennek során egyre növekvő arányban vonja saját hatáskörébe a Föld népességét, megteremti az igazán egyetemes történelmet: a tőke történetét. A posztkoloniális teoretikusok amúgy gyakran ejtenek szót, leginkább színlelt elismeréssel, a globális kapitalizmusnak erről az aspektusáról – mármint a terjeszkedéséről –, ha tagadják is a lényegét. De még nagyobb kényelmetlenséget okoz számukra a materialista elemzés második összetevője, amelyik az ellenállás forrásaival kapcsolatos. Arról nincs vita, hogy a kapitalizmus terjeszkedése a munkások, a földjükért harcoló parasztok, az őslakosok stb. részéről ellenállásba ütközik. E küzdelmek ünneplése szinte afféle névjegy a posztkoloniális teoretikusoknak. Itt látszólag összhang van a saját nézeteik és a tőkés politika konvencionálisabb marxista értelmezése között. De a hasonlóság csupán felszíni. Míg a marxisták az alul levők ellenállását úgy értelmezték, mint a dolgozó csoportok valóságos érdekeinek kifejezését, addig a posztkoloniális elmélet tipikus módon visszariad minden objektív, egyetemes érdekekről szóló beszédől. A harc eredetét-forrását lokálisnak, a dolgozó csoportok kultúrájára nézve specifikusnak, különleges földrajzi elhelyezkedésük és történelmük termékének tekintették – nem pedig olyan érdekek kifejeződésének, amelyek bizonyos egyetemes alapszükségletekhez kapcsolódnak.

Úgy tekinteni a társadalmi harcokra, hogy azok anyagi érdekből fakadnak, annyi, mint „fölruházni [a munkásokat] egyfajta *burzsoá ésszerűséggel*, mivel csakis egy ilyen racionalitás rendszerében határozza meg valamely cselekvés (vagy tárgy, kapcsolat, intézmény stb.) »gazdasági hasznossága« annak indokoltságát”.⁷ Ahogy Arturo Escobar fejtegeti, „a posztstrukturális szubjektumról szóló elméletével kénytelenek vagyunk föladni a szubjektum mint önkorlátozó, önálló, ésszerű egyén liberális eszméjét. A szubjektum sokféle téren működő történeti diskurzusok és szokások terméke”.⁸ Amennyiben ellenállás tapasztalható a kapitalizmussal szemben, az úgy értendő, mint lokális és roppant különleges szükségletfölfogások kifejeződése – ezek nemcsak földrajzilag elhatárolt történelmek által alakultak ki, hanem egy bizonyos kozmológia révén hatnak és működnek, ami ellenáll a lefordításnak és átültetésnek, olyasvalami, amit a posztkoloniális értelmiségek kívüli helyeznek a fölvilágosodott gondolkodás egyetemesítő narratíváin.

A kérdés tehát az, vajon alaptalan-e olyan egyetemes szükségleteket és érdekeket tulajdonítani a cselekvő személyeknek, amelyek áthúzódnak kultúrákon és korokon? Nincs kétség afelől, hogy azok a dolgok, amelyeket a cselekvő személyek értékelnek és gyakorolnak, kulturális képződmények. Ebben a posztkoloniális teoretikusok és a tradicionális progresszív értelmiségek egyetértének. De hogy egy alapvető kérdést

vessünk föl, nincs és nem létezhet olyan kultúra a világon, amelyikben a cselekvő személyek ne volnának tekintettel a maguk fizikai jólétére. Bizonyos alapszükségletekkel – élelem, menedékhely, biztonság stb. – való törődés mindig is része a cselekvő személyek normatív repertóriumának, helyre és időre való tekintet nélkül, mivelhogy e szükségletek kielégítése előfeltétele a kultúrák újratermelésének. Ennélfogva leszögezhetjük, hogy vannak bizonyos oldalai az emberi cselekvőerőnek, amelyek nem teljességgel a helyi kultúra képződményei, már ha ezen olyasmit értünk, ami az adott kultúrára nézve specifikus. Ezek az aspektusok az emberi pszichológia olyan oldalhajtásai, amelyek túlnőnek az adott időn és téren – általános emberi természetünk összetevői közé tartoznak.

Mármost azt mondani: a társadalmi cselekvő személyek úgy vannak beállítódva, hogy tekintettel legyenek fizikai állapotukra, jólétükre, korántsem annyi, mintha azt hangoztatnánk, hogy a kultúrának nincs semmi befolyása e téren. Hogy mit fogyasztanak, milyen lakóhelyet kedvelnek, milyen a ruházatkodási ízlésük – mindezt alakíthatják helyi szokások és történeti esetlegességek. Lépten-nyomon találkozhatunk olyan művelődéskutatókkal, akik a fogyasztási formák változatosságát hozzák föl bizonyítékkul arra, hogy a szükségletek kulturális képződmények. Ám az a tény, hogy a fogyasztás *formáit* a történelem alakítja – ami talán csak bizonyos fokig igaz –, még nem cáfolja azt, hogy vannak alapvető létszükségletek. Végére is ezek a formák *valaminek* a formái.

A cselekvő emberek törődése jólétükkel az, ami a kapitalizmust odahorgonyozza minden kultúrához, amelyikbe csak beteszi a lábát. Ahogy Marx észrevételezte, mielőtt a tőkés viszonyok kialakulnak, mielőtt a tőke a cselekvő személyeket alávetette a maga parancsolatainak, elég hozzá „a gazdasági viszonyok néma kényszere”, hogy a munkások följánlakozzanak kizsákmányoltatásukra. Ez így igaz, tekintet nélkül kultúrára és ideológiára – ha már olyan helyzetben vannak, hogy munkásnak kell állniuk, akkor munkára foghatóvá fogják tenni magukat. Az ok, amiért munkaerejüket a munkaadók rendelkezésére bocsátják, az, hogy egyetlen választási lehetőségük maradt, ha épségben fönnon akarják tartani magukat. Természetesen szabadon elutasíthatják ezt a lehetőséget, ha kultúrájuk azt mondja nekik, hogy ilyesmibe beleszokniuk elfogadhatatlan, csakhogy – amiként Engels már korai írásaiban rámutatott – ez csupán annyit jelent, hogy szabadon éhen halhatnak.⁹

Mármost, miközben az emberi természetnek ezen aspektusa adja az alapot, amelyen a kizsákmányolás nyugszik, ugyanez egyben a fő forrása az ellenállásnak is. Az önfenntartásnak ugyanaz a gondolja, amelyik tehát a tőkések karjaiba löki a munkásokat, ösztökéli őket egyúttal arra, hogy ellenállást tanúsítsanak kizsákmányolásuk *föltételeivel*

szemben. Alkalmazói lelkiismeretlen profithajszájának velejárója, mint ennek legközvetlenebb kifejezője, hogy állandóan keresik a lehetőséget a termelési költségek minimalizálására. A legkézenfekvőbb ilyen költség, persze, a bérköltség. Ámde a bércsökkentés, miközben egyik feltétele a haszonrés növelésének, egyben szükségképp a munkások életszínvonalának leszorítója is – ennél fogva változatos erősségű támadás jólétük ellen. Némely jobb fizetést élvező munkásnak a „felvégen”, vagy a szakszervezettel bíró szektorokban elviselhető lehet ez a szorongatás, mert számukra a harc az életszínvonal, de nem szükségképpen az alapvető szükségletek körül zajlik. Ám a Globális Délen sokaknak, valamint a fejlett világban is egyre növekvő számú szektorban jóval magasabb a tét. Hogyha hozzávesszük mindehhez a munkáltatóknak azt a törekvését, hogy a termelés egyéb költségeivel is ügyeskedjenek – megpróbálnak extra időt kipréselni az elavult gépekből, ennél fogva fokozzák a munkabalesetek kockázatát, fölgyorsítják a munkatempót, növelik a munkaintenzitást, a munkanap hosszát, megkurtítják a nyugdíjakat és a végkielégítéseket stb. –, s láthatjuk, hogy a fölhalmozás rendszeresen a munkások jólétével-létfenntartásával kapcsolatos érdekeibe ütközik. A munkások megmozdulásainak célja gyakran a saját létük újratermelése, s nem pusztán a magasabb életszínvonal követelése.

E folyamat első dimenziója – alávetésük a munkaszerződésnek – magyarázatot ad arra, miért képes a kapitalizmus gyökeret verni s bebiztosítani magát akármelyik és mindahány zugában a földtekének. A második dimenzió – a kizsákmányolásuk feltételei körül folyó küzdelem – megmagyarázza azt, miért vált ki az osztály újratermelése osztályharcot minden régióban, ahol a kapitalizmus berendezkedik.¹⁰ A tőke egyetemessé válásának megvan a maga mása: egyetemes harcot hoz a dolgozók részéről létminőségük védelmében.

Mindkét fajta egyetemességet az emberi természet egyetlen összetevőjéből vezettük le. Ez semmiképp sem akarja azt sugallni, hogy ezzel a teljes emberi természetet leírtuk. A legtöbb haladó gondolkodó hitt abban, hogy vannak egyéb összetevői is az emberi természetnek, egyéb szükségletek, amelyek nem szoríthatók a regionális kultúrák határai közé. Itt van például az önállóság, a kényszerektől mentes szabadság, az alkotói kifejezés, a tisztelet szükséglete – hogy csak néhányat nevezünk meg. Nem azt akarjuk mondani, hogy az emberi természet leegyszerűsíthető volna egyetlen alapvető biológiai szükségletre. Hanem csak azt, hogy ilyen szükséglet létezik, még ha kevésbé taglalják is, mint néhány másikat; s ami még fontosabb, hogy megdöbbentően sok – a radikálisok számára fontos – szokás és intézmény levezethető ebből a szükségletből. A baloldali gondolkodás mélyre süllyedésének s a szellemi kultúra elkorcsosulásának a jele, hogy egyáltalán védelemre szorulhat e tény valóságára.

A posztkoloniális elmélet igazi diadalokat aratott bizonyos téren, különösen abban volt eredményes, ahogyan bevitte a főáramba (*mainstream*) a Globális Dél irodalmát. Az 1980-as és 1990-es években fontos szerepet játszott az antikolonializmus és antiimperializmus eszméjének életben tartásában, s persze, az Európa-központúság problémáját afféle hívószóvá tette meg a haladó értelmiség körében. Ezekért az eredményekért azonban nagy árat kellett fizetni. Roppant furcsának tetszik olyan korban, amilyen a mostani, azon kapni magunkat, hogy egy olyan elmélet terhe nehezedik a vállunkra, amelyik úgy szerzett hírnevet, hogy lerombolta egyikét-másikát azoknak a fogalmi pilléreknek, amelyek segítenek megértenünk a politikai helyzetet, és segítségünkre vannak valamilyen hatékony stratégia kidolgozásában.

A posztkoloniális teoretikusok temérdek tintát pazaroltak arra, hogy a maguk teremtette szélmalomok ellen hadakozzanak. Így pedig szabad kezet adtak a „nativizmus” és az „orientalizmus” tömeges föltámasztásának. Nemcsak fölébe helyezik a helyit az egyetemesnek; a lokálisnak általuk tulajdonított érték, a kulturális különösség iránti megszállott vonzalmuk, mindenekelőtt pedig ragaszkodásuk ahhoz, hogy a kultúra volna a cselekvőerő (*agency*) forrása, ugyanannak az egzotikumhajhászásnak (*exoticism*) tárt kaput, amitől egykor úgy borzadt a baloldal a nem nyugati világ gyarmati ábrázolásában.

A XX. század folyamán mindvégig afféle kiindulási pont volt a gyarmatosítás elleni mozgalmak – legalábbis a baloldaliak – számára, az a meggyőződés, hogy az elnyomás mindig rossz, akárhol gyakorolják, mert alapvető emberi szükségleteket sért – méltóságot, szabadságot, alapvető jólétet. Most azonban a posztkoloniális elmélet az Európa-központúság ellen hadakozva föltámasztotta azt a kulturális „esszencializmust”, amelyre a haladó emberek – joggal – úgy tekintettek, mint a birodalmi hódítás ideológiai igazolására. Mi lehetne jobb ürügy a népek jogainak tagadásához, mint magát a jog eszméjét és az egyetemes érdekeket kulturálisan esetleges és elfogult fogalmakként támadni? Nem lehetséges a nemzetközi és demokratikus baloldal újraélesztése e pókhálók eltakarítása nélkül, ezáltal bizonyosságot téve két ügy egyetemes mivoltáról: az egyik közös emberségünk, a másik pedig az a fenyegetés, amelyik az erőszakkal egyetemesítő kapitalizmus oldaláról ez ellen irányul.

Jegyzetek

- 1 Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Triffin (szerk.): *The Postcolonial Studies Reader*. London, Routledge, 1995, 55.
- 2 Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe*. Princeton, Princeton University Press, 2007 (második kiadás), 95.

- ³ Gyan Prakash: Postcolonial Criticism and Indian Historiography. *Social Text*, No. 31/32, 1992, 13.
- ⁴ Uo. 14.
- ⁵ Chakrabarty: uo. 23.
- ⁶ Uo. 71.
- ⁷ Dipesh Chakrabarty: *Rethinking Working Class History: Bengal 1890–1940*. Princeton, Princeton University Press, 1989, 212. (Kiemelés utólag.)
- ⁸ Arturo Escobar: After Nature: Steps to an Anti-essentialist Political Ecology. *Current Anthropology*, Vol. 40, No 1, (1999 február), 3.
- ⁹ Friedrich Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. *MEM 2*, Budapest, 1971.
- ¹⁰ Pontosabban fogalmazva, a harchoz kellő *indítékot* hozza létre. Hogy aztán ez az indíték valódi ellenállást gerjeszt-e kollektív cselekvés formájában, vagy sem, az seregnyi járulékos és esetleges tényezőtől függ.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: *Socialist Register*, Vol. 50. 2014, 63-79.
http://sociology.fas.nyu.edu/docs/IO/225/Capitalism_Class_and_Universalism.pdf)

Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet – a politökonómiai elemzés, a társadalom- és történelemfelfogás és a dialektikus filozófiai módszer együtt és egységben való alkalmazása – a XIX. századi klasszikus, szabad versenyes kapitalizmusban alakult ki. Azóta ez a társadalmi-gazdasági alakulat számtalan egyedi és különös változatot produkált és produkál a világ több mint száz országában, változatos helyi adottságok és nemzeti és kulturális tradíciók közegében. Akiket a kapitalizmus alak- és formagazdagsága, fejlettségi szintjeinek különböző fokai meglepnek, nos, azok feltehetően elmulasztották megérteni azt is, hogy minden konkrét társadalmi-gazdasági alakulatot több termelési mód és forma együttese jellemez, miközben a tőkés termelési mód átfogja és maga alá rendelten integrálja a mellette létezőket. A sokféleség ezen egységébe generalizáló és áttekintő rendszerezést visz lentebbi periodizációnk. Ma a tőke új mozgásformájában – a globális kapitalizmusban – élünk.¹

A kapitalizmus korszakainak sémája

Centrumban

Szervezett kapitalizmus

>-----<

Szabad verseny Monopolkapitalizmus Keynes-i jóléti állam **Globális kapitalizmus**

>-----<----->-----<

Imperializmus Neokolonializmus

Periférián-félperiférián

(Szigeti 2005, 28.)

Hogyan lehetséges, hogy az alapító atya életműve 130 év után is érvényes gondolati alap? Miért tudta a marxisták különböző korkihívásokra válaszoló nemzedékeit egy szerves, önfejlődő gondolati rendszer pályájára állítani?

Ezen kérdés megválaszolásához járulunk itt hozzá két nézőpontból. Előbb *az állandóság és a változás perspektívájából* felvetett néhány adalékkal, tudván-tudva, hogy a történelem nem állt meg és a társadalomtudományi megismerés sok-sok szakága fejlődött ki a XIX.

századi helyzethez képest. Majd a *gondolati alapok* perspektívájából elemzünk.

Marx a XIX. századi tőkés mintaaország Anglia példáján vizsgálta „A tőké”-t, amikor is akkori mozgásformájának leírása, megértése és összefüggéseinek magyarázata tovább vezette olyan fejlődési törvényszerűségek feltárásához, amelyben a tőkefelhalmozásnak, a tőke koncentrációjának és centralizációjának segítségével sok mindent anticipált, éppen a globális kapitalizmusból is. Ez a törvény ma a tőkeviszony mindenén áttörő egyetemes tendenciájában, a centrumon kívül elhelyezkedő még nem kapitalizált térségek, illetve „befelé”, a szabadidő kapitalizálásában, a média- és információs birodalmak megjelenésében, a kultúra, a sport, az oktatás elpiacosításának (marchandisation) jelenségeiben ölt testet.

Az információs technológiai forradalmat (M. Castels), a Money driven economyt, „a kaszinókapitalizmust” (L. C. Thurow), a társadalom strukturálódásának új fejleményeit, vagy a hatalomgyakorlás némi, pluralisztikus civilizálódását a centrumban természetesen nem láthatta és nem látta előre. Mindezek a társadalmi érintkezési viszonyok lényeges változását hozták magukkal. A polgárság mint osztály azonban ma is virágzóan egzisztál, ha egyenesen nem triomfál.² Az uralkodó osztály eszméi, értékrendje, eljárásai a társadalom uralkodó eszméi, s intézményei ezen uralkodó eszmék intézményesülései. A szellemi és fizikai munkaerejét áruba bocsátani kényszerülő bérmunkásság viszont képtelenné vált önmagát – szerves értelmiségével (Gramsci) – munkatársadalommá szervezni. Széttöredezett, megosztott, atomizálódott állapotban egzisztál, alacsony önreflexiós fokon. Száz év után eltűnt az autonóm munkáskultúra, s azt a kultúripár által előállított tömegkultúra és a fogyasztói attitűd, néhol pedig a fogyasztói kretenizmus váltotta fel. Ahol egyáltalán létezik, ott is gyenge a munkásmozgalom. Sok értékes társadalmi mozgalom született a baloldalon – környezetvédők, feministák, szociális fórumok – melyek azonban parciális problémákra szerveződve nem képesek egyenértékű választ találni a globálisan működő, a szuperstruktúra hatalmával szabályozó transznacionális tőke uralmára (Szigeti 2005, 129–135); illetve a nacionalista, vallási fundamentalista, okkult szektarianista jobboldali mozgalmak befolyásának ellensúlyozására.

Azonban a valós változások ellenére az érték ma sem a forgalomban,³ az elosztásban, a pénzügyi ügyletekben keletkezik, hanem az ember szellemi és fizikai munkavégző képességének mozgásba hozásával, alkalmazásával és alkotásával. A munka-érték elmélet és az értéktebblet marxizmus elmélete nem helyettesíthető mással a reprodukálható javak vonatkozásában, továbbá a szellemi munkára is érvényes, minthogy a munkára mint olyanra, és nem a fizikai munkára alapozott. (Más kérdés, hogy az újító szellemi munka értéke nehezebben visszavezethető előállítójának társadalmilag szükséges ráfordításokra történő

lebontásával, mint a fizikai áruk vagy szolgáltatások.) Lehet továbbá, hogy az átlagprofitráta kiegyenlítő tendenciáját a mai strukturálisan egyenlőtlen és hierarchikus világ gazdaságban korlátozottabb érvénnyel kell felfognunk, mint Marx korában. Azért, mert egyes ágazatok vagy területek – néha csak rövidebb ideig, máskor tartósan válnak – extraprofitot hozóan monopolizálttá. Így az átlagos profitráta kialakulását szabályozó értéktörvényt és a monopolizált szektorok viszonyát már nem lehet egységes alapról magyarázni, el kell választani. Bizonyos például, hogy a munkabérek a *globalizált munkaerőpiacon* nem egyenlítődnének ki, hiszen a termelésáthelyezés (délocalisation) egyik oka gyakran éppen az, hogy az azonos minőségű és mennyiségű munkáért ugyanazon autógyár 4-5 \$ órabért fizet mondjuk a magyarországi összeszerelő üzemben, amiért Németországban ugyanennek a hatszorosát kellene, miközben ugyanazt az autót azonos áron adják el itt, ott, mindenütt. A munkásmozgalom sikeres elve volt a szervezett kapitalizmus centrum országaiban az „egyenlő munkáért egyenlő bér” követelménye. Nos, ez szétglobalizálódott, s az atipikus munkaviszonyokkal legyengített társadalmi ellenhatalmak mellett felszámolódott. Általánosítva: egyenértékcserenél azonos termék előállítása a félperifériákon és a perifériákon ugyanazon elevenmunka-ráfordítás mellett lényegesen olcsóbb, mint a világ gazdaság centrumaiban. Mivel így a kizsákmányolás rátája (m/v) magas, ezen keresztül nő a profit rátája ($m/c+v$) is. Ezért (is) élnek a termeléskihelyezés gyakorlatával a TNC-k. A extraprofitnak és a monopolárak képződésének egyéb okaira nem kitérve is biztosan állítható, hogy a *glóbus erőforrásainak egyenlőtlen és hierarchizált megosztása imperialista járadékhoz* vezet, ha csak ezt a két kiemelt, Samir Amin elemzte tényezőt vizsgáljuk. (Lásd S. Amin elemzését: 2011, 111–135.) Hasonlóan az átlagprofitráta és az értéktörvény szabályozó szerepéhez, a saját belső értékkel nem bíró, aranyalapra vissza nem vezethető pénz módosult funkcióit nézve is van új a nap alatt. A pénzügyi válságok a hitelezési és a derivatív ügyletek bedőlése nyomán a felszínen ugyan a kipukkadt léggömbökkel jellemezettek, valójában a marxi válságelmélettel kielégíthetően magyarázhatóak, nevezetesen azzal, hogy a válság végeredményben a „tőke túltermelése”, hiszen valós fizetőképes kereslet híján mesterségesen gerjesztették azt a származékos ügylettekkel, a láncolat végén a subprime, fizetőképtelen adósokkal. Új az a nap alatt, ahogy ezt a 2008-as válság, majd recesszió nyomán az érintett államok intervenciói a „veszteségek társadalmazásával” oldják meg, miközben a nyereségeket privatizálja a neokon minta és gyakorlat. (Oly mértékben, hogy erkölcsileg még a demokrata amerikai elnököt, Obamát is felháborította a szóban forgó bankmentő gyakorlat.) Hiába épül be a tőkefelhalmozás és -értékesülés összefolyamatába egyre több közvetítés az ún. szakértői rendszerekkel, vagy a biztonsági magánszervezetek erőszakszerveivel vagy éppen a strukturalista-funkcionalista társadalomelméletek kedvenc és valós témájával, az alrendszerek

differentiálódásával a mai társadalom létezési módjába – mindezek a *bérmunka-tőke meghatározott társadalmi viszonyán* alapuló reprodukció fejleményei maradnak. Ami a globális kapitalizmussal került előtérbe, az annyi, hogy a centrum hatásosan élhet a *válságáthárítás mechanizmusaival*, a félperifériákra és a perifériákra áttolva a veszteségek egy részét. Adósságválság-„csapdák” (1982), elavult tőkék újrahasznosításával és piacszerzéssel az 1989 utáni Kelet-Európában és a harmadik világban, továbbá a pénz- és valutaválságok (1997: délkelet-ázsiai, 1998: mexikói majd orosz, 2001-es argentinai) és a spekulációs tőkemozgások szerepével (Artner 2006, 165–171).

A történelmi kapitalizmus állandóságának és változásainak perspektívája felőli vizsgálat mellett rá kell mutatnunk a *gondolati alapokat (vezérlő eszmét)* érintő szempontokra. Arra, hogy a Karl Marx által megalapozott, marxi indíttatású társadalomelmélet önálló kutatási tárgyat, módszert és a történelem értékelésének eredeti *mércéjét* dolgozta ki – amely eltér a polgári tudományosságától.⁴

A 19. században kifejlődött a nemzetállami elemzési egységhez kötött main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári társadalmak stabilitásigényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte-féle összehétközítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonsáigény, ezek a mércék: a nem mindenkire, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektívaválasztásától. Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúlyörzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és azon kívüli világát. Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívója persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezést történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik, a társadalmak átstrukturálódnak, a mindenkori jelen a múlt részleges tagadásaként áll elő. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéselméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro-theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik (J. Kocka 2011, 92), s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. Továbbá eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át.

A történeti társadalomtudomány⁵ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint -izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésrendszereként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.⁶ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,⁷ amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148).

Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak politikonómiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létébe ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse*, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akaratlagosan szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume-féle kritikája, vagy Adam Fergusonnak az *An Essay on the History of Civil Society*-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalomfelfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az értéktöbblet-termelésen nyugvó modernításban, a polgári társadalom és a politikai állam strukturális elválásztottságán és intézményi összekapcsoltságán nyugvó tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárggyal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet középpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönüléséig nem volt lehetőség a termelőerőket megsokszorozó értéktöbblet-termelésre való áttérésre, a személyi

szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka–tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.⁸ A keletkezés után, másik pólusáról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalábbis tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országaiban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Érték-többlet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardót védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát az *emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*.... Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák” (MEM, 26/II. 100–101). Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tökéletes korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelőerői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6,7 milliárd össznépeességből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által meggyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57). Ez a tökéletes világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tökéletes termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominanciaviszonyai jellemzik és determinálják a legátfogóbban.

Bizonyos, hogy a *kritikai társadalomtudomány* itt kezdődik: a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „survival” szociológiában széleskörűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztva azt értékvonatkozásaitól és tartalmaitól. A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték. A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékelésétől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat és ismereteket, azonban az értékelés kikerülésével eleve

nem lehet kritikai. Az *apologetikus tudomány* a fennálló állapotok inhere ns összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. Így a fennállót szentesíti. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem külsődlegesen előhozott, ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – értékközömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalomelmélet ellenben kritikus tárgyával, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implicál. Nemcsak a tárgya, hanem a történeti társadalomtudomány sajátos módszere is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionizmustól, organikus-konzervatív módszertanoktól stb. Ma és ameddig kapitalizmusban élünk.

Jegyzetek

- ¹ A természetes kiindulópontot képező szabad versenyt követően hozzánk hasonlóan három fázist különít el Rozsnyai Ervin (2002) is értékes elemzésében: magánmonopolistát, állammonopolistát és transznacionális monopolkapitalizmust. Az én felfogásom szerint eltérően megnevezendők a centrumban és a világ többi részén, a félperifériákon és perifériákon lejátszódott, egymással összefüggő fejlemények napjainkig: ami a centrumban magánmonopolkapitalizmus, az a periférián imperializmus; ami ott a szervezett kapitalizmus 2. foka a jóléti állammal, az itt, a periférián neokolonializmus; a globális kapitalizmus pedig a kölcsönös, erősen aszimmetrikus függés – kizsákmányolás nemzetközivé válása, egyenlőtlen csere stb. – következtében éppen közel hozza, egyesíti a két perspektívát, amit a TNC-k jelentősége miatt – bár némileg az ökonomiai mozzanatra leszűkítően – transznacionális kapitalizmusnak is nevezhetnénk. Teoretikus megalapozottságuk szerint a lényeges különbség közöttünk a középső fázis leírását és értelmezését illetően van, ahol én az ÁMK-elmélet megoldásait nem tartottam kielégítőnek és ezért is dolgoztam ki a szervezett kapitalista fejlettségi fokot monográfiámban (1991), majd egészítettem ki a jóléti államok jellemzésével.
- ² Egy friss adalék az egyenlőtlenségek dimenziójáról és a gazdagság hierarchiájáról a csúcson: a *Forbes* magazin 2012. márciusi száma annak örvendezett, hogy „a dollármilliárdosok osztálya soha nem látott méretűvé növekedett: 1226-an tartoztak ide, köztük 425 amerikai, 95 kínai és 96 orosz, vagyonuk összesen 4,6 billió dollár volt, ami felülmúlta Németország GDP-jét” (G. Therborn, 2013, 24.).
- ³ Az *egyenlőtlen csere* persze lényegesen befolyásolja a vagyoni-jövedelmi differenciálódást. Egyik bizonyítéka: a terms of trade – különös módon –

mindig a centrum országok javára alakul kedvezően. Empirikusan bizonyítja mások mellett (Stiglitz 2003, 26–27).

- ⁴ Innentől a szerző kivonatolja A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai című munkáját, amely a JOG – ÁLLAM – POLITIKA 2013/1, 39–70. jelent meg.
- ⁵ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és tradálással áthatja a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmit.
- ⁶ Retrospektív munkája – *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – megkerülhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.
- ⁷ A Wissenschaft „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lág” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat explicite vagy implicita a tudományon kívülre száműzni. Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történelmi társadalomtudományokig vezető útról (2010, 15–55). Utóbbit azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek felfogásában a VRE előzményei voltak (2010, 30–55).
- ⁸ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig ([1880] 1969).

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben*. Napvilág, Budapest.
- Göran, Therborn 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Kocka, Jürgen 2011: A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet* (92): 89–106.
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, a szerző kiadása.
- Samir, Amin 2011: *La loi de la valeur mondialisée pour un Marx sans rivages*. Le Temps des Cerises, Paris.
- Stiglitz, Joseph 2003: *A globalizáció visszasságai*. Napvilág, Budapest.
- Szigeti Péter 1991: *Szervezett kapitalizmus*. Mediant Könyvek, Budapest.
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszerelméletben*. Napvilág kiadó, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Ziegler, Jean 2012: Globális válság és élelmészési válság. *transform!* magyar kiadás, 3. szám.

A Subaltern Studies és A tőke

A *Subaltern Studies* és a hozzá kapcsolódó tudósok a sorozat megindulásának időpontjától, 1982-től kezdve bírálatban részesültek a világ számos tájáról. Vivek Chibber 2013-ban megjelent könyve, a *Postcolonial Theory and The Spectre of Capital* a legutóbbi ebben a sorban. Kritikai tanulmány ez, amelyet szerzője teljes egészében három *Subaltern Studies*-történész, nevezetesen Ranajit Guha, Dipesh Chakrabarty és Partha Chatterjee korai munkásságának szentelt. Az alábbiakban szemügyre veszem Chibbernek e három tudós ellen fölso- rakoztatott érveit, akiknek a munkásságát ő, meglehetősen pontatlanul, a mai posztkoloniális elmélet emblematikus képviselőjének véli.

Dominancia hegemonia nélkül

Chibber elutasítja Guhának a posztkoloniális India polgári demokráciájáról mint hegemonia nélküli dominanciáról megfogalmazott kritikáját (Guha 1997, első megjelenése 1989), azzal az érveléssel, hogy egyetlen polgári forradalom, még az 1640-es angol vagy az 1789-es francia forradalom sem volt hegemonikus a Guha-féle értelemben. Chibber cáfolata azonban Guha állításának durva félreértésén alapul. Guha terjedelmes esszéjéből, ha végigolvassuk, nyilvánvalón kitetszik, hogy ez a liberális történetírás és az általa képviselt liberális ideológia bírálata kíván lenni, nem pedig történeti-szociológiai tanulmány az európai polgári forradalmakról, ahogyan Chibber értelmezi. Az a rövid szakasza, amelyik „A tőke egyetemesítő tendenciái és ennek korlátai” címet viseli (13–30. o.), ahonnan Chibber bőségesen idéz, a liberális ideológia két fontos állítását hivatott fölvezetni. A tőke egyetemességre törő tendenciája a liberális történetírás *állítása*; csakúgy, mint az angol és a francia forradalom olyan leírása, mely szerint ezek burzsoá hegemoniát hoztak létre abban az értelemben, hogy a burzsoázia képes volt „az egész társadalom nevében szólni”. Guha e két jól ismert liberális tételel megtámogatja Marx-idézetekkel is: egyrészt a *Grundrissen* a tőke egyetemességre törő tendenciájáról írottakból idéz, másrészt pedig az 1848-ban a *Neue Rheinische Zeitung*-ban közölt cikkekből emeli ki azokat a sorokat, amelyekben Marx a polgári forradalmaknak Angliában és Franciaországban elért teljesítményét taglalja, misze-

rint ezek „egy új társadalmi rend győzelmét” hozták el. S Guha azt a megjegyzést fűzi mindehhez, hogy amennyiben az ilyen állításokat elszigetelten kiragadnánk Marx tőkét bíráló munkásságának tágabb összefüggéseiből, akkor ezek „megkülönböztethetetlené tennék őt a XIX. századi liberálisok sokaságától, akik mind csak a tőke pozitív oldalát látták egy olyan korban, amikor annak növekedése az egyik bevett erődtől a másik erődig haladt előre” (uo. 15. o.). Persze, tudjuk, hogy Marx azt is mondja: a tőke óhatatlanul bele fog ütközni olyan korlátokba, amelyeken nem lesz képes fölülkerekedni. Erről majd később.

Liberális vélekedések

A lényeg az, hogy Guha tanulmányában semmi sincs, amiből arra lehetne következtetni, hogy az angol és a francia forradalom történeti szociológiájához kívánna hozzászólni. De igazából nincs is szüksége arra, hogy egyáltalán bármiféle szociológiai vélekedést megfogalmazzon. Mindössze a következőkre van szüksége: először, felidézni azokat a liberális vélekedéseket, hogy a burzsoázia által fölállított új társadalmi rend a társadalom összes osztályának egyetértését élvezte, s ennél fogva hatalmában hegemónikus volt. Másodszor, áttekinteni a liberális vélekedéseket arról, hogy a brit uralom Indiában hasonlóképpen alapozhatott az indiai alávetettek egyetértésére. Harmadszor, felidézni az indiai liberálisok gondolatait, melyek szerint India posztkoloniális rendje szintén hegemónikus volt, ugyanúgy, ahogyan az európai burzsoázia hegemoniát élvezett, merthogy az indiai liberális burzsoázia is legitim módon beszélhetett az egész nemzet nevében. Ezek után Guhának csak annyit kell kimutatnia: ezek a gyarmati és posztkoloniális rezsimekre vonatkozó liberális állítások a hegemonia meglétéről hamisak. Ez volt a tanulmány célkitűzése. Szerzője nem látta szükségesnek, hogy igényt tartson az európai polgári forradalmak valós történetével kapcsolatos saját vélemény megfogalmazására.

Következésképp Chibber körülményes próbálkozása arra, hogy összefoglalja az angol és a francia forradalom valódi történetét, hogy megmutassa, hogy az angol forradalom nem antifeudális volt (mert a feudalizmus már a végét járta Angliában), vagy hogy a francia polgári forradalmárok nem voltak tőkések, tőkéletesen tárgyaltan. Semmi köze Guha érveléséhez. Mindössze annyit bizonyít, hogy Marx leírása e forradalmak történeti jellegéről pontatlannak látszik azoknak a mai történészeknek a megállapításai fényében, akiknek műveire Chibber támaszkodik. Hasonlóképpen, Chibbernek az a vádja, hogy Guha „*whig*” fölfogást vall a történelemlről, szintén elhibázott. Ez ugyanis nem Guha nézete, hanem – nem túl meglepő módon – azoké a „*whig*” meggyőződésű történészeké, akik épp Guha bírálatának a célpontjai.

Továbbá, ami a francia forradalom kérdését magát illeti, világos, hogy Guha, amikor a XIX. és XX. századi indiai burzsoáziáról beszél, nem kifejezetten a kapitalistákról szándékozik szót ejteni. Nem is használja az említett csoport megjelölésére sehol a „kapitalista” szót. A liberális nacionalista mozgalom politikai-szellemi vezetéséről van szó nála, amely a középrétegekből, a középosztályból jött, a hagyományos arisztokrácia és a dolgozók alsóbb rendjei (*orders*) között elhelyezkedő rétegből, amely a szó francia értelmében „burzsoázia”, ti. a „harmadik rend” tagjai képezik. Valójában abban, amit Guha az indiai burzsoáziáról mond, semmi sem vonatkozik és nem is alkalmazható kifejezetten az indiai tőkésekre, jóllehet Chibber így olvassa állításait.

Chibber tényellentétes (*counterfactual*) vizsgálódása, amely az európai burzsoázia állítólágos hegemoniáját az indiai burzsoázia hegemoniájának hiányával veti össze, érdekes kérdést vet föl a történelmi összehasonlítás módszerével kapcsolatban. Chibber érvelése megköveteli annak föltételezését, hogy India XX. százada ugyanazt a történelmi tér-idő helyzetet képviseli, mint Anglia XVII. százada és Franciaország XVIII. százada. Máskülönben ugyan miképp tudnánk elhelyezni az angol vagy a francia forradalom alkotóelemeit az indiai burzsoázia XX. századi győzelmének rendszerében, hogy összehasonlító megállapításainkat megfogalmazzuk? Ám ez a föltevés nyilvánvalóan nem áll meg a lábán. Mégpedig épp azért, mert a liberális ideológia legitimációs logikája mélyen beleivódott a gyarmati India uralmi struktúrába a XIX. század folyamán, s ez öröklődött át a XX. század derekán győztes indiai burzsoáziára. Az indiai brit uralmat a parlament és a nagyközönség előtt, valamint potenciális indiai kritikusai előtt nem a XVII. századi ideológia szabványai szerint kellett igazolni, hanem a XIX. századi liberalizmusnak megfelelő módon. Ha India kormányzása eltérést is követelt időnként ettől az ideológiától, ennek igazolása nem vezethetett a liberális normák egyetemes érvényének elvetéséhez. Ehelyett, mindig amellet kellett érvelni, hogy India sajátos helyzete miért tesz szükségessé egy-egy eltérést az egyetemes liberális normáktól. India gyarmati története bőségesen szolgáltat példákat az ilyen „kivételekre”. Ennek következményeként, amikor az indiai nacionalista burzsoázia elutasította a gyarmati India állítólág kivételes helyzetét, és a szuverén posztkoloniális nemzetállamra ruházta át a hatalmat, szintén nem XVII. vagy XVIII. századi európai politikai érvekkel igazolta kormányzását, hanem a XX. századi liberalizmus legmagasabb színvonalú érveivel. Ennek legjobb bizonyága az 1950-es indiai alkotmány, amelyet úgy szerkesztettek meg, hogy följérjen a leghaladóbb liberális alkotmányok színvonalával bárhol a világon. Sokatmondó ebben a tekintetben a birodalomparti történészek litániázása arról, hogy az indiai függetlenség nem pusztán ajándéka, de valóságos beteljesítése a liberális brit uralomnak.

Ennélfogva az indiai burzsoázia nem hegemonikus jellegéhez képest nem a XVII. századi angol burzsoázia vagy a XVIII. századi francia burzsoázia, hanem a nyugat-európai és észak-amerikai nemzetek II. világháború utáni burzsoáziája a megfelelő összehasonlítási tárgy. Ezt az összehasonlítást teszi meg Guha az indiai posztkoloniális állammal, amit *anno* India liberális burzsoá vezetése maga is üdvözölt. S ezt az összehasonlítást az indiai burzsoázia bizony nem állja ki. Hegemóniája nem valóságos; uralma pusztán dominancia, amelyben a kényszer eleme messze fölülmúlja a konszenzusét. Az is figyelemre méltó – jóllehet Chibber nem vesz róla tudomást –, hogy az egész esszé csupán „bevezetés egy önbírálatához”. Visszatérve a tőke egyetemesítő tendenciájának témájához, Guha megjegyzi tanulmánya befejező szakaszában, hogy a liberális ideológia nem látja a tőketerjeszkedés belső korlátait s az ellenállásnak azokat a pontjait, amelyeket sohasem lesz képes leküzdeni. S maga az anticolonialista történetírás sem látta ezt; hiszen általában nem kapcsolódott össze egy fundamentális tőkekritikával. Guha számára a liberális történetírás ellen vívott harc csupán az első lépést jelentette egy gyarmatosításellenes tőkekritika felé.

Mielőtt végeznénk itt a hegemonia témájával, legyen szabad egy megjegyzést tennünk arról, hogy miként is érti, vagy inkább érti félre Chibber ezt a fogalmat. Gramsci nyomán Guha amellett érvel, hogy a hegemon burzsoáziának sikerül úgy bemutatnia saját érdekeit, mint amelyek a társadalom egyetemes érdekei. De sehol sem mondja azt, amit Chibber mondat vele, hogy tudniillik a polgárság azért szerez hegemoniát, mert „forradalmi programjába beépítette az alsó társadalmi (subaltern) osztályok valódi érdekeit” (84. o.). Képtelenség volna Gramsci bármely követőjétől, ha ilyesmit állítana. Ténylegesen a hegemonikus törekvés a burzsoázia részéről szinte mindig válaszlépés az alávetett osztályok által rá gyakorolt nyomásra – kísérlet arra, hogy elejét vegye a közvetlen ellenállásnak és szembehelyezkedésnek. A hegemonia kialakítása a reprezentáció művészete, a politikai retorika sikeres bevetése: ideológiai konstrukció.¹

Absztrakt munka és tőkés termelés

Chibber keményen megbírálja Chakrabartyt, amiért a tőkés hatalom lényeges oldalának tekinti a formális egyenlőséget és a személytelen hatalmi viszonyokat. Míg Chakrabarty a kényszerítő módszerek makacs továbbélését, sőt újratermelődését az ipari munkafolyamatokon belül, valamint az ipari munkásosztály vallási, kasztbeli és egyéb kulturális különbségeit olyan korlátoknak tekinti, amelyeken a gyarmati tőke nem volt képes átlépni, Chibber úgy tekint ezekre a jellegzetességekre,

mint amelyek teljes mértékben összeférnek általában a kapitalizmus-sal. Chakrabarty a tőke egyetemesítő tendenciájának általa vallott értelmezését Marx konvencionális olvasatából vezette le. Chibber elveti ezt, s egy alternatív értelmezését javasolja a tőkés termelésnek, ami semmilyen fölismerhető kapcsolatban nincs a marxista hagyománnyal. A két megközelítés közötti különbség kirívó, s figyelmet érdemel.

Chakrabarty a tőkés fölhalmozás logikájának marxi elemzéséből vezette le a tőke egyetemesítő tendenciájáról kialakított saját értelmezését. A fölhalmozás lendülete űzte az európai tőkét olyan tengerentúli területek keresésére, ahol a termelésben alkalmazható nyersanyagokat és munkásokat találhat. Ott azonban a munkának olyan társadalmi létformáira talált, amelyeket nem tudott átalakítani homogén elvont munkává. A gyarmati viszonyok között folyó ipari termelés ily módon – mondja Chakrabarty – akadályt állított a tőke egyetemesítő tendenciája elé. Chibber egészen mást mond arról, hogy mit is jelent a tőke egyetemesítő tendenciája: „Az egyetemesítés folyamata akkor indul be – jelenti ki Chibber –, ha a cselekvők újratermelési stratégiái a piactól való függés felé tolnak el” (111. o.). Más szóval, ahogy megismétli ugyanezt, „a piaci függőség kényszerei válnak egyetemessé a tőke uralma alatt” (125. o.). Mármint, bajosan fogadható el, hogy egyedül a piaci függőség elégséges kritériuma lehetne a tőke egyetemessé válásának. Például elképzelhető olyan őstermelő által folytatott egyszerű áru-termelés, amelyik teljesen piacfüggő, viszont a tulajdonos-termelőnek nincs bér-munkás alkalmazottja, így hát nem részese a tőkés termelésnek. Marx nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy tőkés termelésre csak akkor kerülhet sor, ha a tőke tulajdonába vette a termelési eszközöket, ám ezenfelül találnia kell hozzájuk – mégpedig tömegesen – olyan bér-munkásokat is, akiknek nincs saját termelő-eszközük. Más szóval, először végre kell hajtani az ún. eredeti fölhalmozást, ami elválasztja a dolgozók tömegeit a munkaeszközöktől. E nélkül nincs tőkés termelés.

Miután megteremtődött a szabad és elidegeníthető munkaerő, amelyet adni-venni lehet, akár minden egyéb árut, csakis akkor jelenhetett meg az absztrakt munka minden olyan konkrét munkaforma közös mércéjeként, amelyet alkalmaznak a tőkés termelésben. Az absztrakt munka a termelés nem akármely kategóriájában bír jelentéssel, csakis a tőkés termelésben. Ez a Marxtól átvett definíció Chakrabarty érvelésének egyik tartópillére, Chibber viszont elveti az elvont munka marxi meghatározását. Ehelyett azt állítja, hogy az absztrakt munka a dolgozó ember termelési hatékonyságának mércéje, amelyet a cselekvők termelésének versenyföltételei hoznak létre. Szerinte a munka „társadalmilag szükséges hatékonysági szintjét” méri az absztrakt munka (143. o.). Furcsa módon Marxnak a társadalmilag szükséges munkaidőről adott meghatározását idézi föl érvelését hitelesítő támogatás végett (139. o.).

De hát miképp hozhatna létre a csereérték termelése egy elvont mércét a társadalmilag szükséges hatékonyság szintjének mérésére? A hatékonyság társadalmilag elismert mértékeit már a kapitalizmus előtti termelési módoknál is megtalálhatjuk a konkrét munkafolyamat sajátos ágaiban, ahol egynémely árut piaci csere céljából termelnek. Így egy kisparaszti gazdaságban vagy kézműves üzemben is létezhet elfogadott normája a hatékonyságnak, mondjuk, ha egy-egy sajátos termék betakarításáról vagy egy fatörzs gyalulásáról van szó. De miképp lehetne közös mérték valamely gazdaság minden üzemágában a hatékonyság társadalmilag szükséges szintjének mérésére, hacsak nem változtatták át a munkásokat munkaerővé, azaz olyan áruvá, amelyet adni-venni lehet a piacon? Hogyan beszélhetne a tőkés vagy bárki más „hatékonysági alapszintről”, amelyet általánosan alkalmazni lehet ruhák, cipők, autók, rakéták s minden egyéb áru előállításánál, hacsak nincs már korábban egy valamilyen közös mérték a munka mint áru mérésére? Ez a közös mérték, Marxtól tudjuk, az absztrakt munka.

Marx olyan világosan és alaposan kifejtette az absztrakt munka fogalmát nem csupán *A tőke*, hanem a *Grundrisse* és az *Értéktöbblet-elméletek* lapjain is, hogy nemigen lehet félreértés ennek jelentése körül. Az absztrakt munka az a közös homogén elem, amelyik minden áru termelésében részt vesz, annál a ténynél fogva, hogy ezek mind a munkaerő mint áru alkalmazásának termékei. Még ha heterogének is a konkrét munkafolyamatok, a munkaerő mint áru a termelés összes ágazatában ugyanaz. Mint minden árunak, a munkaerőnek is értéke van. Ez, mint minden egyéb áru értéke, azoknak az árucikkeknek az értékéből adódik össze, amelyek a termelésükhöz szükségesek. Ez a munkaerő esetében azoknak az árucikkeknek az értékével egyenlő, amelyek szükségesek az előző időszakban elhasznált munkaerőnek a következő időszakra történő újratermeléséhez. Röviden, egy munkaerőegység értéke azoknak a létfenntartási javaknak az értékével egyenlő, amelyekre szükség van ahhoz, hogy újra lehessen termelni ezt az egységet a termelés következő időszakára. Marx azt mondja, hogy a tőkés termelésben van egy átlagos munkaidő, amennyi társadalmilag szükséges a munkaerő újratermeléséhez: „egy meghatározott országban, egy meghatározott időszakban a szükséges létfenntartási eszközök átlagos köre adott” (*A tőke* I, 163. o.). Azokban a termelési ágazatokban, amelyek az átlagosnál magasabb szakképzettséget vagy hatékonyságot igényelnek, a munkaerő értékét az egyszerű vagy átlagos munkaerő többszöröse vagy összetett kombinációi fejezik ki. Ez annyit jelent, hogy egy magasabb vagy bonyolultabb minőségű munkát végző munkás újratermelése nagyobb kiadásokat igényel létfenntartási javakban, ennél fogva többet is kell fizetni neki.

Mindez annyit tesz, hogy a tőkés termelésben nem lehetséges semmilyen független meghatározója a munka „társadalmilag szükséges hatékonysági szintjének”, ilyesmit csak levezetni lehet az adott

gazdaságban alkalmazott munkaerő átlagértékéből, vagyis az absztrakt munkából mint a munkaerő-áru közös homogén aspektusából. E marxi definíciót követve, Chakrabarty azt a problémát veti föl (1989): sikerült-e a tőkés ipari termelésnek a gyarmati Bengálban bevezetni-alkalmazni az absztrakt munkát mint a munkaerő közös mértékét? Bizonyító adatai szerint, például, egy jutagyári brahmin munkás, kasztbeli kötelezettségei okán, többre tartott igényt a létfönntartási javakból, mint alacsonyabb kasztbeli munkatársa. Másoknak viszont falun maradt családjuk nőtagjait is el kellett tartaniuk, mert megszegényítő volt a nők számára városi nyomornegyedben élni és dolgozni. A munkások gazdasági és társadalmi életét gyakran kényszerítő eszközökkel is ellenőrizte és irányította a szerződéseket kötő munkaközvetítő, a *sardar*, s Chakrabarty esszéjének egyik fontos eleme annak bemutatása, hogy az üzemvezetők nagy mértékben függtek ettől a kényszerű ellenőrzéstől. Végül Chakrabarty részletesen bemutatja, miként történt, hogy bár a kalkuttai jutaipari dolgozók a munkáltatók elleni harcukban összefogtak az 1930-as és 1940-es években a kommunista szakszervezetek ernyője alatt, mégis gyakran erőszakos vallási konfliktust szült közöttük a politikai hovatartozás kérdéseiben folytatott vita.

Ezt az árulkodó ténytet Chakrabarty úgy értelmezi, mint a személyi szabadság hiányát az ipari munkások között a gyarmati Kalkuttában. Más szóval, a munkások itt még nem szorosan véve proletárok: még szerves kapcsolatot tartanak a falusi térségekben folyó paraszti termeléssel, és dacára annak, hogy javarészt városi üzemekben dolgoznak, a munkaerejük újratermeléséhez (amibe beleértendő családjaik újratermelése is) szükséges létfönntartási javaikat részben még a falusi parasztgazdaságból teremtik elő. Chakrabarty álláspontja az, hogy ez a helyzet nem tekinthető átmenetinek, tehát olyasminnek, ami majd bizonyos idő múltán utat enged a szabad proletár bérmunka általános uralmának. A kapcsolatoknak ez a szerkezete ugyanis rendszeresen újratermelődött a gyarmati kapitalizmus körülményei között. Ennélfogva úgy véli, hogy a jutagyári munkások politikai kultúrája nem szakította ketté őket „köz”- és „magán”-énjükre, s nem utalt „minden születésen alapuló megkülönböztetést” a „magán”-szférába. Tehát „a jutagyári munkások sohasem emancipálódtak »politikailag« a vallás alól” (uo. 217. o.).

Chibber élesen kritizálja Chakrabartyt ezért a kijelentéséért, minden elképzelhető vétekel megvádolva az obskuritástól az orientalizmusig, de nem veszi észre, hogy Chakrabarty itt Marx A zsidókérdésről című cikkéből vett szavainak parafrázisát adja. Tehát arra a korai Marx-szövegre támaszkodik, amelyben a szerző annak fogalmi föltételeit fejtegette, hogy mi szükséges a modern állam elvont *citoyen*-alattvalójának megjelenéséhez a tőke uralma alatt. Chibber viszont nem talál Chakrabarty bizonyításában semmi okot arra, hogy kételkedjék a tőke egyetemes elterjedésében, hiszen úgy véli, a dolgozók közti faji,

etnikai vagy vallási megosztottság tartós mivolta, újratermelődése és manipulálása teljes mértékben összefér a tőkés termeléssel általában.

A probléma a parasztsággal

A távlat megítélésében meglevő különbség a legélesebben azon a ponton jelentkezik, ahol Chibber a parasztság tudatának kérdését elemzi, pontosabban azt, ahogyan a Subaltern Studies történészei fölvetik e kérdést. Ismételten utal arra az állítólagos vélekedésre, amit Chatterjee fejtett ki a legalaposabban, hogy „a parasztoknak és az ipari munkásoknak Keleten egészen más a pszichológiájuk, mint a nyugatiaknak”, vagy hogy a nyugati munkások „politikai pszichológiája” az egyéni jogok világi koncepciói körül forgott, míg a keleti parasztok lelki világát a közösség és a vallási kötelmek motiválták (153. o.). Különös azonban, hogy legjobb tudomásom szerint a Chatterjee által az utóbbi 40 évben írásban közölt több millió szó között egyszer sem fordult elő a „pszichológia”, nem is beszélve a „politikai pszichológia” frázisáról.

Amikor a Subaltern Studies történészei paraszti tudatról beszélnek, a leggyakrabban hivatkozott akadémikus tudományág nem a pszichológia, hanem az antropológia. Munkásságuk egyik eredménye épp az, hogy beemelték a marxista vitamezőbe azt a figyelemre méltó tudományos anyagot, amit a dél-ázsiai antropológusok halmoztak föl az 1950-es évek óta. Az antropológusok empirikus munkássága fényt derített például a helyi hatalom megnyilvánulásaira, vidéki intézményeinek és megszokott eljárásainak fejlődésére a gyarmati időktől a jelenkorig; a *kasztra* – mint ami nem annyira vallási vagy jogi szövegek doktrinális képződménye, hanem a valóságos társadalmi viszonyokba beágyazott praxis –; vagy a vallási szokások változó politikai jelentőségére. Ezek az antropológiai tanulmányok azt bizonyítják, hogy a szokások mérhetetlenül heterogének, kiváltképp a falusi Dél-Ázsiában, s ez meghazudtolja konvencionális elrendezésüket és beosztásukat, amelyet az indológia és a gyarmati tudományosság megszabott számukra. Ezt az empirikus bizonyító anyagot kívánták beemelni a *Subaltern Studies* 1980-as és 1990-es években munkálkodó tudósai a posztkoloniális állam természetéről és a kapitalizmusba való átmenetről folytatott marxista vitákba.

Következésképp, amikor Chakrabarty vagy Chatterjee közösségi tudatról beszél a parasztok vagy az ipari munkások között, veszi a fáradságot, hogy ezt a tudatot a tér és idő sajátságos, empirikusan leírt, történeti kontextusában helyezze el, pontosan avégett, hogy elkerülje a közösség fogalmának holmi orientalista vagy romantikus szóképpé való leegyszerűsítését. Chibber meglepetését fejezi ki afölött, hogy a történet, amelyet Chatterjee beszél el a bengáli parasztságról, „ízíg-véríg materialista” (166. o.). Mindazonáltal, mondja Chibber, Chatterjee

azt állítja, hogy „az indiai parasztságot pusztán a csoport iránt átértett kötelessége motiválta, az egyéni önérdkeknek csekély vagy semennyi megfontolásával” (162. o.). Chibber teljesen tévesen tulajdonítja ezt Chatterjeenek, aki sehol sem mond ilyet (1986). Ha Chibber gondosabban követte volna Chatterjee gondolatmenetét a közösségi tudattal kapcsolatban, nem lepődött volna meg ennek materialista elbeszélésén (Chatterjee 2012).

Senki, aki közelebbről ismeri a bengáli vidéket és ennek mezőgazdasági történetét, nem mondana olyasmit, hogy a parasztok kevésbé vagy semennyire sem veszik fontolóra a maguk egyéni érdekeit. Az egyéni tulajdon iránti érzék jócskán kifejlődött a mezőgazdálkodó Bengálban még a gyarmati földrendezés előtt. Ez utóbbi vezette be a különböző fokozatú tulajdonosokat és bérlőket megillető jogok szigorúbb és széleskörűen törvénybe foglalt meghatározásait, s e jogok alanyait szinte mindig egyéni természetes személyekként definiálta. A XX. század elején olykor észrevételezték, hogy Bengálban a parasztszaladok közti kölcsönös együttműködés szüksége nemigen volt érezhető a mezőgazdasági termelésben, ahogy a közös tulajdon iránti érzék is gyöngének mutatkozott a dél-indiai birtokos parasztokéhoz képest, nem is szólva az úgynevezett törzsi közösségekről, amelyeknél az egyéni földtulajdon jószerivel nem is létezett. Képtelenség lett volna Chatterjee részéről azt tagadni, hogy az egyéni érdek csakugyan működött, sőt vezető szerepet játszott a bengáli parasztok közt.

„Politikai küzdelmek”

Chatterjee kérdésfelvetése a közösség aktivizálódásáról nem a mindennapi falusi élet társadalmi és gazdasági tevékenységeire vonatkozik, hanem csak arra, amit gondos megjelöléssel „politikai küzdelmeknek” minősít. Ezeket ő azokat az antagonisztikus konfrontálódásokat érti, amelyek a parasztok és az államhatalom formális struktúrája – amit a kormánytisztviselők és a nagybirtokosok képviseltek – között törtek ki időnként (nem túl gyakran). Az összeütközéseknek ezek a pillanatai rendkívüli eseményeknek számítottak. Chatterjee bizonyító anyaga azt sugallta Chibbernek, hogy a parasztok követhették ugyan egyéni önérdkeiket rutinszerű gazdasági tevékenységeikben, amilyen a parcellájuk védelme, a családi munkára való mozgósítás, a termények adásvétele, kölcsönök fölvétele vagy visszafizetése, a földbérleti jogok eladása vagy megvásárlása stb., ámde a kollektív szolidaritás érzésétől indítatva cselekedtek, amikor politikai igényeiket védtek a gyarmati állam és a földbirtokosok ellenében. Kelet-Bengálban, ahol a parasztok zöme muszlim kisbérlő volt, ha szembekerültek a javarészt hindu nagybirtokosokkal és városi hitelezőkkel, politikai harcuk gyorsan vallási felhangokat kapott. Délnyugaton, ahol az önérdék követése a

kedvező gazdasági feltételek mellett a parasztság differenciálódásához vezetett, volt ugyan konfliktus a nagygazdák és a részesbérlők között, de ezeket fölfüggesztették arra az időre, amíg politikai harc zajlott a parasztok és a gyarmati államhatalom között.

Az ilyen küzdelmek során alkalmazott retorika is hangsúlyozta a különbséget az önérdemből támadt gazdasági konfliktusok és a politikai konfliktus között, amelyekben a várakozásnak megfelelően a valódi vagy vélt rokonság meghatározta közösségi szolidaritás jutott érvényre. Chatterjee csakugyan úgy véli, hogy volt bizonyos diszkontinuitás a mindennapi és a rendkívüli, a gazdasági és a politikai, az önérdék és a közösségi szolidaritás tartománya között. Az egyikben uralkodó dinamika nem terjedt át akadálymentesen a másik szférára. A *Subaltern Studies* tudósainak – például Gyan Pandey, Shahid Amin, David Hardiman és Gautam Bhadra – későbbi tanulmányai sokkal részletgazdagabban mutatták be a közösségi szolidaritás aktiválódását a parasztmozgalmakban Dél-Ázsia különböző részein. Az egyéni önérdék követése normális időkben nem jelentette azt, hogy a közösség kötelékei szétfoszlottak volna; ezek néha figyelemre méltó hirtelenséggel léphettek működésbe az államhatalommal való politikai konfliktusok pillanataiban.

Okok és érdekek

Chatterjee vélekedése pontosan egybevág Chakrabartyéval abban, hogy a parasztoknak és az ipari munkásoknak, akik még nem szűntek meg parasztok lenni, más volt a politikai tudatuk, mint az elvont jogok birtokosainak a polgári (*civil*) társadalomban és mint a burzsoá állam elvont citoyen alattvalóinak. Ez a különbség az alapja Chakrabarty megkülönböztetésének okok és érdekek között a politikai szférában. Az okok a hiedelmekből, az érdekek a szükségletekből erednek. Chibber bírálja Chakrabartyt, amiért azt állítja, hogy csakis az okok a kulturális képződmények, a szükségletek nem. Chibber megint csak nem veszi észre e megkülönböztetés szolid marxista származását, ami Hegel *Jogfilozófiájának* a civil társadalomról mint „a szükségletek rendszeréről” adott elemzéséből vette eredetét, tehát egy olyan terület elemzéséből született, amelyen a szükségletek kielégítése a gazdasági önérdéken keresztül elvont jogot teremt, s ennek állami törvényekben való elismerése vezet aztán az elvont citoyen alattvaló kialakulásához. A civil társadalom és a burzsoá állam ilyen értelmezését vette át Marx, s mind Chakrabarty, mind Chatterjee ennek nyomán haladt előre. De Chibber inkább elveti Marx nézetét úgy, ahogy van, s helyette egy teljesen más szükségletfölfogásra voksol.

Chibber úgy véli, hogy vannak bizonyos alapszükségletek, amelyek minden kultúrában ugyanazok. Ennélfogva, még ha fakadhatnak is

ezekből sajátos kultúrákhoz kapcsolódó okok, bátran tulajdoníthatjuk az ilyen okokkal élő embereknek az egyetemesen létező szükségletek érzékelését (191. o.). Azután pedig kijelenti, hogy vannak „bizonyos szükségletek vagy érdekek, amelyek kultúrától függetlenek” (197. o.). Az antropológusok feszenghetnek ugyan efféle érvelése hallatán, de Chibber továbblép izgalmas nyomozásában az alapszükségletektől „az emberi természet egyik összetevője” felé (231. o.). Az efféle egyetemes alapszükségletek közül kiragad egyet, nevezetesen a „fizikai jólét egyszerű szükségletét” (197. o.) mint amelyik a munkások és parasztok politikai harcának kontextusában a leglényegesebb. De még itt sem áll meg. Előadja az európai munkások politikai jogaik védelmében vívott harcainak hosszú históriáját, s kinyilatkoztatja, hogy ezek mind egyetlen alapszükséglet védelmezéséből indultak ki: az ember fizikai jólétének védelmezéséből (201–202. o.). Ez – deklarálja azután csupa kövér nagybetűvel – „az osztályharc egyetemes története” (200. o.).

Chibber eme állításainak filozófiai csapongása és önkényessége meghökkentő. Egyik véglete az, hogy amikor az emberi természet egyetlen egyetemes vonásából vezeti le a politikai akciókat, akkor egy sorba állítja magát a korai modern filozófia egész hagyományával, amely közvetlenül a liberális politikai gondolkodás szerződéses iskolájához vezet. Ugyanakkor okfejtése támogatására segítségül hívja a kortárs közgazdász-filozófus Amartya Sen alapszükségletek-fogalmát, tökéletesen megfelelkezve arról, hogy saját alapszükséglet-származtatása az egyetemes emberi természetből szögesen ellentétes mezőbe helyezi el őt, mégpedig abba, amit Sen (2009) úgy hív: transzcendentális megközelítés, s amitől Sen gondosan elhatárolja magát. A másik véglet: a Chibber által leírt egyetemes szükségletnek, a fizikai jólét védelmezésének indítéka független nemcsak a kultúrától, de termelési módoktól, államalakulatoktól, hatalmi struktúráktól és minden egyéb történelmi képződménytől is: szerinte rabszolgák, jobbágyok, parasztok, munkások, mindenki védelmezheti ezt az egyetemes szükségletet. Ha a testi jólét fönntartásának védelme valóban ennyire egyetemes motiváció, akkor bajosan érthető, miért kizárólag csak az alávetett osztályok gyakorolnák ezt, miért ne védelmezhetnék ugyanígy a nem termelő osztályok is a fizikai jólétük iránti szükségletüket? Végül pedig, a fizikai jólétnek ez az emberi természetből fakadó, tűzön-vízen át való védelmezése egyfajta egyetemes biopolitika követését sugallja. Vagy talán inkább valamiféle zoopolitika ez, mivel ismeretes, hogy az állatok is üzik testi jólétük iránti szükségletük védelmezését. Röviden, Chibber egyetemes osztályharc-története: a materialista univerzalizmus ámokfutása.

Chibbernek szemléletmódját kevés a türelme az olyan retorikai eszközökhöz, mint amilyen az irónia. Ezért olvassa úgy Chatterjee kijelentését, miszerint az „Ész” a nem nyugati nacionalizmusra rákényszerített nyugati béklyó, mint valami elképesztő orientalista propagandát, s nemigen veszi észre, hogy a nagybetűs Ész (Chatterjee [1986] következetesen így használja) nyilvánvaló ironikus rájátszás a hegeli világtörténet filozófiájára, amelyben az Ész igazából csakis a Nyugathoz tartozhat. Csak megerősíti aztán Chibbernek Chatterjee orientalista szimpátiáival szemben támadt gyanúját, amikor ez utóbbi azt fejtegeti, hogy a nem nyugati nacionalizmus a spiritualitás belső tartománya fölötti szuverenitás követelésével kezdődött. Chibber pontatlan értelmezése odáig terjed, hogy átsiklik Chatterjee pontosító magyarázata fölött, hogy tudniillik ez a korai nacionalizmus stratégiája volt, mielőtt megindult volna az állami szuverenitásért folyó politikai küzdelem. Chibber nyilvánvalón nem számított arra, hogy efféle spirituális követelésekre bukkanhat Sukarnónál, Nasszernél vagy a Ba'ath-párti vezetőknél, akik mind nacionalista politikai vezetők voltak a gyarmatok felszámolásának időszakában. Utána kellett volna néznie a vallási reformok korai történetének, a modern népnyelvi irodalmak megszületésének, a családreformnak és egyéb hasonló társadalmi mozgalmaknak az arab országokban vagy Indonéziában, hiszen ezek termelték ki a politikai vezetőket a XX. század derekán.

Chibbert zavarba ejti az, hogy Chatterjee, miután mint megvalósíthatatlant elutasította Gandhi modernségellenes alternatíváját, bírálta Nehrut az állam vezérelte modernizációs terveit. Bizonyos, mondja Chibber, hogy Nehru „ésszerű választ adott valódi kényszerekre” (275. o.). Chatterjee, persze, rámutatott, hogy Gandhi modernségellenes, kapitalizmusellenes és iparellenessé hadművelete nélkül nem tudta volna mozgósítani a paraszti tömegeket az indiai nacionalizmus, és hogy Nehru-féle vezetés a következőkben egy szuverén posztkoloniális állam élén rendezkedett be. Ez esetben Gandhi beavatkozása vagy a politikátörténet legnagyobb szélhámossága volt, vagy, ahogyan Chatterjee kifejti, olyan objektív erők rejtélyes működéseként igazolható, amelyeknek az általánosan elfogadott cél elérését kellett eredményezniük, tekintet nélkül az egyes történelmi szereplők ideológiai indokaira. Ez az, amit Hegel az ész cselének nevezett, s ezt Nehru, akár az összes többi posztkoloniális nacionalista vezető, akként akceptálta, mint a globális rendszer reális kényszerét, ahogy Chibber írja. Chatterjee számára viszont fegyház ez a közös rendszer, amelybe bevonulni kényszerültek az állami nacionalizmusok, még ha politikájuknak része is, hogy naponta elismerjék a történelmi különbségeket.

Chibber többször is kijelenti könyvében, hogy a *Subaltern Studies* tudósai által hangsúlyozott történelmi különbségek tökéletesen ösz-

szeférnek a tőke egyetemesítő tendenciájával. Gazdaságon kívüli kényszer, etnikai vagy vallási azonosságtudat az ipari munkások között, kulturális érvek kiigazítása politikai cselekvéshez, mind-mind bekebelezhető a tőke egyetemes történetébe, ami egy és ugyanaz Nyugaton és Keleten. Ennélfogva Történelem 1 és Történelem 2 megkülönböztetése az ő számára nem létező probléma. Valójában csak elmismásolja a problémát egy olyan kapitalizmusmeghatározás javaslatával, amely olyannyira tág, hogy attól még Adam Smith sápadt orcája is kipirulna szégyenében.

Visszajára fordíthatnánk, persze, Chibber vélekedését, s mondhatnánk, hogy a tőke keleti utazása végre megmutatta ennek igazi arcát, amit addig eltakart előlünk a liberális mitológia. A nyugati kapitalizmusban csupán egy szemérmes kezdő karmestert láthattunk; Keleten viszont már a magabiztos maestrót látjuk vezényelni. Ha ez igaz volna, akkor a *Subaltern Studies* munkatervének legszebb igazolását prezentálná. Fájdalom, ilyen *happy ending* nem várható.

A történelmi problémának, amellyel a *Subaltern Studies* szembesül, valójában nem a Nyugat és a Kelet közti különbség a veleje, ahogy ezt Chibber ismételten állítja. A földrajzi megkülönböztetés pusztán egy térbeli elhelyezkedésre utaló címke, amit a történelmi különbségre ragasztanak. Ezt a különbséget az jelzi – hadd szögezzem le nyomtatékosan –, hogy a parasztság eltűnően van a tőkés Európában, ámde folytatódagasan újratermelődik a tőke igája alatt Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országaiban. Ez a kulcsa Chakrabarty Történelem 1 és Történelem 2 között tett megkülönböztetésének (Chakrabarty 2000), ami abból fakad, ahogyan Marx elválasztja egymástól a föltételeket, amelyeket „a tőke maga tételezett”, s azokat, amelyekre pusztán csak rátalált. A különbség korántsem következmények nélkül való, amilyenek Chibber tartja. Amiként Marx kifejti az *Értéktöbblet-elméletekben*, a pénz jóval korábbi, mint a tőkés termelés; nem a tőke által tételezett föltétel. Amikor azonban kialakul egy hitelrendszer egy központi bank garantálta pénznemmel, az már olyan föltétel, amelyet a tőke tételezett (Marx 1979, 491–492). Ennek megtörténte jelenti Chakrabarty számára azt, hogy a Történelem 1 a Történelem 2 helyébe lépett, és ténylegesen eltörölte azt. Az ő kérdése ez: végbement-e ez olyan országokban, mint amilyen India? Sok minden múlik azon, milyen választ adunk erre a kérdésre.

Ez az oka, hogy – minden hasonlóság ellenére – sosem tehetett volna a dolgát olyanképpen a *Subaltern Studies*, ahogyan a *History from Below* Európában. Az utóbbiban az európai parasztok és a kézművesek megszámlálhatatlanul sok harcának elbeszélése a kapitalizmus fölívelésének korában óhatatlanul tragédiaként íródott, mivel ezeknek az osztályoknak a végső széthullása már bele volt kódolva történelmükbe. Szabad-e ugyanilyen pályafutást jósolnunk az agrártársadalmaknak a világ más részein? Nem jelenti-e az ottani, más

szakaszokban zajló tőkés modernizáció azt, amiként Sudipta Kaviraj, szintén a *Subaltern Studies* tudósa állította (2005), hogy a történelem kimenetele gazdasági alakulatok, politikai intézmények vagy kulturális szokások vonatkozásában egészen eltérő is lehet attól, amit Nyugaton láttunk? Nem épp az következik-e ezekből a különbségekből, hogy a nyugati kapitalizmus történetében sosem tapasztalt föltételek mellett kellett végbemennie az elsődleges vagy eredeti tőkefelhalmozás folyamatának Ázsia, Afrika és Latin-Amerika számos országában, ahogy azt Kalyan Sanyal a *Subaltern Studies*-hoz kapcsolódó írásában (2007) kimutatta? Erről szól Chakrabarty különbségtétele Történelem 1 és Történelem 2 között. A következtetés annyi, hogy ellentétben a Chibber kedvelte történeti módszerrel, ha valaki helyesen megírja Európa történetét, abból még nem adódik egy bűvös formula, amellyel megoldhatni a történelmi változás problémáit a nem nyugati világban. A történészek kötelessége elsőbbséget adni az ottani népek politikai, gazdasági és kulturális intézményei és szokásai történeti sajátosságainak.

Univerzalizmus

Mindazonáltal Chibber védőbeszéde az európai felvilágosodás egyetemese értékeibe vetett folytatólagos hit mellett szükségessé tesz még egy utolsó megjegyzést. Az univerzalizmust védelmezték már jóval kifinomultabb és agyafűrtabb érvekkel is, mint amilyeneket Chibber fölvonultat könyvében. El kell ismerni, hogy az univerzalizmus és kritikusai vitája tovább folytatódik, s nem dől el egyhamar. A két oldal közti választás ez idő szerint valójában politikai választás. Az egyetemesség mellett hitet tevő, univerzalista álláspont legnagyobb erőssége, hogy bizonyosságot kínál arra: a bizonytalannak tetsző kimenetel megjósolható és irányítható. Arról a bizonyosságról van szó, hogy a múlt története megbízható útmutató a jövőhöz, s ez indítja arra Chibbert, hogy leszögezze: a kapitalizmus vagy az alávetett osztályok harcai mindenütt óhatatlanul azonosak. Ezt állítja, jóllehet elismeri, hogy a munkások politika jogvédő harca Nyugaton mindenütt a demokratikus elszámoltathatatlan fináncoligarchia uralma alá került tőkés rend „fonák eredményéhez” vezetett (202. o.).

A világ többi részén olyan ütközetekbe bocsátkozik a tőke, amilyeneket sosem vívott korábban, ahogy a parasztok és a munkások is olyan utakon-módokon fejtenek ki ellenállást a tőkével szemben, amilyenekre korábban még nem volt példa, mert a történelmi föltételek előzmény nélküliek. Az univerzalizmus bírálói úgy érvelnek, hogy a folyamatok kimenetele ismeretlen, meghatározatlan s ennél fogva megjósolhatatlan. Elfogadják a kockázatos politikai döntések kihívását, amelyek átmeneti, esetleges és kiigazítható történelmi ismereteken alapulnak. A *Subaltern Studies* csoport a Chibber által boncolgatott

korai munkák után több új irányt nyitott a kutatásnak, különösen Gayatri Spivak (1987, 1988) és Gyan Prakash (1994) fontos hozzájárulásával. A *Subaltern Studies* tudósainak történeti praxisa nem zárja ki újabb univerzalista elvek föltűnését, ám ezeket, szögeznek le az említettek, újonnan kell kikovácsolni. Annyi biztos, hogy Európa és Észak-Amerika munkásosztályai és ideológusai nem viselkedhetnek továbbra is úgy, mintha ők volnának a kinevezett élcsapat az alávetett osztályok harcaiban a világ egyéb részein.

A *Subaltern Studies* történészei csupán e küzdelmek kicsiny részét kísérelték meg értelmezni. A világ megváltoztatása pedig, mondani sem kell, olyan munka, amit nem lehet a történészekre bízni.

Jegyzet

- ¹ Tény kérdése, hogy Guha fogalomhasználata tökéletesen egybevág Gramsci hegemoniafogalmának Laclau és Mouffe adta értelmezésével – bár nem idézi őket –, azzal a megszorítással, hogy a hegemonia az alapvető osztályokat illetően képződik, s a hegemonia-központ megszűnik működni organikus válságok időszakában (Laclau–Mouffe 1985, 136–38.).

Hivatkozott irodalom

- Chakrabarty, Dipesh 1980: *Rethinking Working Class History: Bengal 1890–1940*. Princeton, Princeton University Press.
- Chakrabarty, Dipesh 2000: *Provincialising Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, Princeton University Press.
- Chatterjee, Partha 1986: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* London, Zed Books.
- Chatterjee, Partha 2012 [1984]: *Bengal 1920–47: The Land Question*. Calcutta, K. P. Bagchi.
- Chibber, Vivek 2013: *Postcolonial Theory and the Spectre of Capital*. London, Verso; New Delhi, Navařana.
- Guha, Ranajit 1997 [1989]: *Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Gyan, Prakash 1994: Subaltern Studies as Postcolonial Criticism. *American Historical Review*, 99/5 (December), 1475–1490.
- Kaviraj, Sudipta 2005: An Outline of a Revisionist Theory of Modernity. *Archives européennes de sociologie*, 46/3, 497–526.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal 1985: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso.
- Marx, Karl 1963: *Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész*. Budapest, Kossuth.
- Marx, Karl 1967: A tőke I. *MEM* 23. Budapest, Kossuth, 163.
- Sanyal, Kalyan 2007: *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Post-Colonial Capitalism*. New Delhi and New York, Routledge.
- Sen, Amartya 2009: *A Theory of Justice*. London, Penguin.

- Spivak, Gayatri Chakravorty 1987: Subaltern Studies: Deconstructing Historiography. In Guha, Ranajit (ed.): *Subaltern Studies*, IV. Delhi, Oxford University Press, 338–63.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1988: Can the Subaltern Speak? In Nelson, Cary–Grossberg, Lawrence (ed.): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana, Illinois. University of Illinois Press.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: http://www.epw.in/system/files/pdf/2013_48/37/Subaltern_Studies_and_Capital.pdf)

Lélektani háború

Sz. I. Filonyenko – M. I. Filonyenko:

Lélektani háború a Donnál.

A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943.

Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012

Magyarország mostanában emlékezik arra, hogy 70 évvel ezelőtt, 1943 januárjában vette kezdetét történelmének egyik nagy tragédiája, a megszállt szovjet területekre vezényelt 2. Magyar Hadsereg vérése a Don-kanyarban. A katasztrófa mértéke, egyáltalán magának a „vállalkozásnak” a hódító, a magyarság számára valójában értelmetlen jellege mind a mai napig parázs vitákat gerjeszt. Jelen könyv (mely eredetileg 2007-ben látott napvilágot Oroszországban) megjelentetése tehát szervesen illeszkedik abba a folyamatba, mely ismét napirendre tűzi a Szovjetunió elleni háború nemzeti identitásunkban elfoglalt helyének újragondolását.

Hitler már az I. világháború idején elismerését fejezte ki az antant (főleg a britek) propagandatevékenysége iránt, felismerve, hogy ez ugyanolyan fontos a háborúk kimenetele szempontjából, mint a diplomácia vagy a tábornoki kar. Nem véletlen, hogy a nácik rögtön hatalomra jutásukkor megkezdték a polgári tömegtájékoztató eszközök államosítását, monopolizálását. 1938-ban pedig a *Wehrmacht* is saját propagandahivatalt létesített, melynek feladatait a könyv részletesen ismerteti. Az SS-nek és a katonai elhárításnak (*Abwehr*) is megvoltak a maguk propagandaegységei. A németek az élőszónak, a szóbeli meggyőzésnek ugyanolyan óriási jelentőséget tulajdonítottak, mint az írott sajtónak, ezért a legmodernebb technikát, a rádiót is ennek szolgálatába állították. A megszállt keleti területek számára tízezrével készültek olyan brosrák, röpiratok, plakátok, kiállítások, film- és hanganyagok, melyeknek egyaránt feladata volt a helyi lakosság meggyőzése és a németországi közvélemény befolyásolása. A Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma is rendelkezett saját sajtó- és propaganda-részleggel. A németek a helyi lakosság köréből ugyancsak képeztek ki propagandistákat; iskolákat nyitottak, tanfolyamokat szerveztek. „Mindent összegezve elmondható, hogy a náci propaganda, amely teljes cinizmussal használta fel a tömeglélektan objektív, tudományos eredményeit, komoly tapasztalatokra épült, szerteágazó apparátust

épített ki és a legfejlettebb technikai eszközökkel rendelkezett. A propaganda különlegesen veszedelmes fegyverré vált, és az agresszorok ezt a fegyvert használták minden tudásukkal a Szovjetunió ellen viselt háborújukban.” – bocsátja előre a szerzőpáros mindjárt a könyv elején (34. o.).

A németek 1939–1941 között aratott villámgyors győzelmeihez alapvetően hozzájárult propagandájuk; a politikai és katonai vezetés a Szovjetunió esetében még hatványozottabb jelentőséget tulajdonított neki. Tisztában voltak azzal is, hogy a sztálini tisztogatásoknak „köszönhetően” a szovjet haderő felkészültsége, morálja alapvető hiányosságokat mutat; minden lehetséges eszközt meg kell tehát ragadni az ellenség tudatának és akaratának befolyásolására. Miután megindult a Szovjetunió elleni támadás, a lélektani hadviselés is azonnal kezdetét vette szöveges és képes röplapok formájában. Ezek általában az ellenséges csapatok általi bekerítéstől és megsemmisítéstől való félelemre apelláltak, valamint igyekeztek ezzel összefüggésben felmutatni a hadifogság kínálta előnyöket, így igyekezve minél több szovjet egységet a megadás irányába terelni. E propaganda, az előzetes várakozásokkal ellentétben, azért bizonyult különösen is nehéznek, hiszen a szovjet katonába már az 1920-as évektől azt nevelték, hogy a megadás egyenlő a közönséges szökés és hazaárulás bűnével. Ezt erősítették azok a szovjet utasítások és rendeletek, amelyek a német támadást követően jelentek meg, és utólagos megtorlást helyeztek kilátásba mind a hadifogságból hazatért katona, mind családja és rokonai számára. A német propagandának tehát nem kevés nehézséggel kellett szembenéznie, amikor a megfélemlített szovjet katonát kívánta megszólítani. A meggyőzés lényegi részét képezte, hogy elhitesse az ellenséggel: a német táborokban jól bánnak a foglyokkal, akiknek napjai békében és nyugalomban telnek, elégedettek és eszük ágában sincs visszatérni Sztálin uralma alá. Ezzel szemben az igazság az, hogy az 1941. év folyamán a németek kezére került 3,9 millió hadifogolyból egy év múlva már csak a fele volt életben, hiszen e háború nem hagyományos hadviselés volt két állam között, hanem megsemmisítő háború, totális eszközökkel és módon. Ez szöges ellentétben állott a német propagandaanyagokban látható idillisztikus jelenetekkel. A betegeket és gyengéket előírászerűen legyilkolták. A hadiipari munkásként „felhasznált” szovjet hadifoglyok között is tömegesen aratott a halál az elégtelen ellátás és bánásmód miatt. „A nácik gyűlölete a szovjet hadifoglyok iránt annyira erős volt, hogy felülmúlt minden racionális meggondolást, aminek gazdasági célszerűsége lett volna” – írja a szerzőpáros, és számos példát hoz fel. 1942-től, ahogy a hadi helyzet egyre inkább a németek kárára kezdett alakulni, a szükséges munkaerőforrás-pótlást német gazdaság a szovjet hadifoglyok egyre intenzívebb „bevetésével” kívánta megoldani. Logikus lett volna, hogy könnyítene a hadifoglyok helyzetén – de a velük való

bánásmód ezután sem változott érdemben. A józan érvek egytől egyig megbuktak. A *Wehrmacht* propagandistáiban 1942 folyamán szüntelenül élt a remény, hogy a szovjet katonák tömegével özönlenek majd át a németekhez, *csupán meggyőzés kérdése* az egész. Az 1943. évi sztálingrádi fordulat a propagandában is hangsúlyeltolódásokat eredményezett. Már nem hirdették, hogy a *Wehrmacht* legyőzte a Vörös Hadsereget – de azt igen, hogy ez utóbbi nem képes győzelmet aratni a *Wehrmacht* felett, vagyis a végtelennek ígérkező zsákutcából, a hátországot eluraló fejtelenségből és csüggedésből csak egyetlen kiút lehetséges: átállás a németekhez.

„A német információs-lélektani hadviselés mindenáron el akarta érni, hogy a megszállt területek lakossága a vereséget mint győzelmet, az elnyomást mint felszabadítást, a terrort mint biztonságot, a rablást mint együttműködést, a kizsákmányolást mint gazdasági felvirágzást fogja föl.” (89. o.) A Don-melléki területeken a megszállók (a 2. német, a 8. olasz és a 2. magyar hadsereg erői állomásoztak itt) fő propagandaeszköze a sajtó és a néhány oldalas kiadványok (röpiratok, rendeletek, felhívások stb.) voltak, legfőbb mondanivalójuk pedig az, hogy a bolsevizmust végleg kiirtották, a lakosság tehát fellélegezhet, elnyerte szabadságát, felszabadult „a zsidó-bolsevik elnyomók despotizmusa alól”, végre új életet kezdhet. A szerzők idézik például az osztrogozsszki ortodox püspököt is, aki hálát rebegett, amiért „Az igalmas Isten Adolf Hitler áldott személyében küldött mentőövet az egyháznak, a pravoszláv orosz népnek pedig megmenekülést a zsidó elnyomás alól” (92–93. o.). A szerzők a magyar és az olasz propagandával is foglalkoznak, még ha jóval kisebb arányban is, mint a németekével. A magyar haderő a magyarok és az oroszok régi időkre visszanyúló testvériségét igyekezett kiemelni: „Mi, magyarok, Ázsiából jöttünk. Népszokásaink, énekeink, táncaink szinte olyanok, mint a tieitek. Mi jól megértünk benneteket. Nem ellenséggént jöttünk ide, hanem mint barátok. Mi nem az orosz nép ellen harcolunk, hanem a szovjetrendszer ellen [...] Segítsetek nekünk!” (92. o.)

Az idillel szemben állt a véres valóság. A „felszabadítás” propagandája nemigen hatott, mert azok a képek, amelyeket a megszállók által lépten-nyomon kiragasztott plakátok, hirdetmények festettek a „kommunista rabszolgaságról”, szemben a most elérkezett „ígéretes szabadsággal”, annyira ellentmondásban álltak a valósággal, hogy ehhez képest még az 1941 előtti nehéz viszonyok is „boldog békeidőkké” szépültek. A hirdetmények közös vonása volt, hogy egyszerre alkalmazták az „ostor és mézesmadzag” elvét: a német hadsereg uralma alatt a korábbi önkény helyébe a rend lép; a németek (ellentétben a régi gonosz urakkal, a vérszívó zsidókkal és kommunistákkal) szigorú, de igazságos urak, akik nem fogják büntetni engedelmes jobbágyaikat, ha azok nem követnek el bűnt. A könyv idézi a magyar katonai parancsnokság egyik hirdetményét is, mely arról tanúskodik, hogy ök

sem maradtak el szigor tekintetében német kollégáiktól (minden egyes meggyilkolt honvédért 100 polgári túszt kellett kivégezni; 109–110. o.). Bár maguk a németek a kolhozok, szovhozok megszüntetése, földosztás révén maguk mellé állíthatták volna a lakosságot, sőt ezzel akár a lojalitásukat is megszerezhették volna, eszük ágában sem volt ilyet tenni: a földkérdés a kezdeti időkben egyáltalán nem szerepelt terveikben, még csak propaganda fogásként sem. Épp ellenkezőleg: azt tervezték, hogy a hatékonyabb gazdasági teljesítmény érdekében megőrzik a kolhozrendszert („közös porta” néven), csak saját ellenőrzésük alá vonják, és mint hatásos eszközt használják fel a mezőgazdasági források kiaknázására.

Miután a Vörös Hadsereg a moszkvai csata után ellentámadásba ment át, és lassan, de biztosan odalett a németek legyőzhetetlenségének mítosza, a propaganda is új húrokat kezdett megpendíteni. „Minden körülmények között el kell kerülnünk azt a látszatot, hogy csak fellengzős ígéretek teszünk, amiknek a teljesítésére ki tudja, meddig kell várni” – írta ugyanaz a Rosenberg, a megszállt keleti területek birodalmi minisztere, aki hónapokkal korábban még egészen más véleményen volt. 1942 tavaszán hatalmas méretű kampányba kezdtek, hogy megnyerjék maguknak az orosz parasztságot. Kezdték némi teret adni a háztáji magángazdaságoknak, bár nagyon szigorú szabályok és elvárások mellett. „Hitler felszabadított a sztálini kolhoz igája alól! Hitler tehát a parasztság barátja!” – harsogta a propaganda. Ahogy lassan, de biztosan egyre több területet veszítettek el a németek, ezzel arányosan változott egyre „barátibbá” a propaganda hangja is. 1943 júniusában Rosenberg aláírta „A német kormány nyilatkozatát a parasztság földmagántulajdonáról a felszabadított területeken”. Hatalmas mennyiségű röplap készült, elsősorban azért, hogy bomlassza a Vörös Hadsereget és növelje a katonaszökevények számát. De ekkorra már a parasztok nemigen hittek a propagandának, az elmúlt két év negatív tapasztalatai miatt.

A propaganda kiemelkedő szeletét alkotta a munkaerő-toborzás Németországba. A munkaerőhiány különösen 1942-től vált akuttá, amikor kiderült: a Szovejtunió elleni hadjárat korántsem *Blitzkrieg*. Most már megbánta a német vezetés, hogy szovjet hadifoglyok százazreit gyilkolta le vagy hagyta elpusztulni, ahelyett, hogy munkaerőként vetette volna be őket. 1942 tavaszától valóságos propaganda-hadjárat indult a keleti területeken, hogy meggyőzze a lakosságot a németországi munkavállalás pozitív voltáról, kecsegtető előnyeiről. Külön célcsoportot alkottak az asszonyok és lányok, akiknek „kilátástalan helyzetét” a német nők gondtalan életével és emancipációs lehetőségeivel hasonlították össze. Azonban maguk a németországi hivatalnokok ismerték el, hogy „a toborzókerületekben hangoztatott ígéretek éles ellentétben álltak a tényekkel” (147. o.). Szögesdróttal körülvett táborokban tartották őket, a higiéniai körülmények pedig

olyanok voltak, hogy maguk a németek is elviselhetetlennek ítélték. Amikor aztán a vállalatvezetők arról panaszkodtak, hogy a pocskék élelmiszer-ellátás miatt az orosz munkások napról napra gyengülnek, s így hasznavehetetlenné válnak, azt a választ kapták: „Ne felejtse el, hogy ezek bolsevikok, akiknek verés jár kenyér helyett!” (149. o.) A propaganda húsról és zsírról beszélt az *Ostarbeiter* asztalán, de a munkásokból csak csont és bőr maradt.

A náci propaganda alapvető téziseit már a Barbarossa-tervhez mellékelt propaganda-irányelvek tartalmazták. Ugyancsak be kellett bizonyítani, hogy nem Németország, hanem a Szovjetunió (bűnös szövetségben Angliával) az agresszor; a németek csupán kényszerűségből támadtak, hogy megelőzzék a bajt, *egész Európa biztonsága, megmentése* érdekében. Komoly erőfeszítéseket tettek arra is, hogy kedvező képet fessenek Hitlerről, mint „a dolgozó nép egyszerű és szerény fiáról”, aki a társadalmi igazságosságért folytatott harc szellemében igyekszik megújítani Németországot és egész Európát, felszabadítani az orosz embereket „a sztálini iga, a zsidó-bolsevista kizsákmányolás, a terror és az ínség alól.” A Vörös Hadsereg katonáinak is rá kell ébredniük, hogy „ellenállásokat nem más, mint saját börtönötök védelme, az általatos megvetett és halálra kárhoztatott szovjethatalom védelme. Hagyjatok fel az ellenállással és csatlakozzatok a segítségetekre érkezett európai népek családijához!” (166. o.) Hitler halálos párbajra hívta ki a zsidó uralom, a bolsevizmus és a plutokrácia háromfejű sarkányát. A szerzők kiemelik: „az antiszemitizmus, antikommunizmus és antikapitalizmus egymáshoz kapcsolása, mi több egybemosása vezérmotívumává vált az egész náci propagandának” (174. o.). A propagandatermékek igyekeztek bizonyítani, hogy a nép számára a szovjethatalom semmivel sem jobb, mint a megdöntött cári rendszer volt. Míg a párttagoknak megvan mindene, addig a nép éhezik; míg a hadsereg tisztjei elhízott disznók, addig a szegény közkatonák ki vannak éheztetve. Az orosz népnek – legyen akár munkás, paraszt vagy értelmiségi – tulajdonképpen nincs miért harcolnia, nincs mit védenie Németországgal szemben, hiszen a szovjet rezsim nem más, mint könyörtelen kizsákmányolás, ínség, éhezés, terror és erőszak, kolhozrabság, a nyomor uralma, áruhiány, munkatáborok, börtönök, kivégzések – vagyis maga a megtestesült agyrem. Egy ilyen rezsim bukása így is, úgy is elkerülhetetlen. A németek képmutatással, köpönyegforgatással vádolták a szovjet párt- és államvezetést, amikor az hirtelen orosz hazafias húrokat kezdett el pengetni, harcra buzdítva. Holott az „igazi” hazafiság éppen az, ha a néppel közösen vetnek véget a sztálini „ámokfutásnak”. A német propagandisták „egybeömlesztették” a hagyományos orosz patriotizmust, a hagyományos orosz antiszemitizmust és a szovjet forradalmi patriotizmust. A hazáért való harc így egyenlő lett a „zsidó iga” elleni harccal. Persze a „zsidókommunizmus” mellett előkerült a „zsidókapitalizmus” is: a németek jól tudták, hogy a

szovjet emberek egész generációját nevelték az osztályharc ideológiája szerint, s e lelki beállítottságot igyekeztek felhasználni a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek kapcsolatának lejáratására. Az angolok és amerikaiak nem hajtották végre a maguk „nemzeti forradalmát”, nem ütték ki maguk közül a zsidókat – ezáltal saját magukat zárták ki az „új Európából”, illetve a világ leendő, új rendjéből. Ezekkel a gátlástalan kapitalista kizsákmányolókkal kötött szövetséget Sztálin, elárulva Lenint, elárulva saját népét...

Általában a nyugati történetírásban is megmagyarázatlan a legfontosabb kérdés is, hogy az eredendően magasabb technikai színvonalon álló Németországot miképpen tudta mégis legyőzni az a Szovjetunió, amely a sorsfordító sztálingrádi csatáig lényegében önerőből harcolt, komoly külföldi támogatás nélkül. Egy német történész által közreadott dokumentumkötet a sztálingrádi harcokkal kapcsolatban megragadta a „lélektani kérdés” gyökerét.¹ A kötet fényt derít fontos pszichológiai és propagandatényezőkre, hogy megértsük: miért volt képes a Vörös Hadsereg legyőzni a nácikat és miért tartott ki a szovjet lakosság óriási többsége – a nácik borzalmas csapásai ellenére vagy éppen részben azért is – hosszú éveken keresztül a Szovjetunió, a haza védelméért.² Összeomlik az a korábban főképpen Nyugaton hangoztatott érv is, hogy a sztálingrádi csata időszakában több mint 13 ezer vöröskatonát ítéltek el gyávaságért; a dokumentumok fényében kiderül, hogy összesen kevesebb, mint 300 ember ellen született ítélet, tehát az „erőszak mértéktelen alkalmazása a katonák ellen” érv is semmivé válik. 1942 augusztusa és októbere között a sztálingrádi fronton a párttagok száma 28 500-ról 53 500-ra emelkedett. A szovjetek morális felsőbbbsége a nácik, a Wehrmacht és az SS fölött éppen e tényekben ragadhatók meg igazán. A haza védelme „össznemzeti” meggyőződéssé vált – sokak számára függetlenül Sztálintól és a kommunista párttól. Mindez megerősíti a Filonyenko testvérpár könyvének alapvető üzenetét is.

Összegezve elmondható, hogy értékes és a magyar nyelvű történeti szakirodalomban unikális munkával állunk szemben, mert magának az egész szovjetellenes hadigépezetnek a „teljesítménye” érthetetlen a „nagy hőfokon” működtetett propaganda nélkül, mely – ellentétes előjellel ugyan, de – mindkét oldal gondolkodásmódját jelentősen befolyásolta (illetve Oroszországban befolyásolja mind a mai napig). S bár érzékelhető, hogy a szerzők nem tudják függetleníteni magukat a klasszikus szovjet-orosz antifasiszta tradíciótól; nem tudnak szabadulni azoktól a régi reflexektől, hogy az áldozat szerepéből érzelmességet kovácsoljanak; a leírtak világos tényeken alapulnak. Aki eddig nem olvasott történeti szakirodalmat orosz szerzők tollából, az kellemes csalódással fogja végül letenni a könyvet, melyet kiváló eredeti fotódokumentumok tesznek még „élvezhetőbbé”.

- ¹ Jochen Hellbeck: *Stalingrad-Protokolle: Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag GmbH, 2012.
- ² J. Hellbeck kötete évtizedeken át elhallgatott források tükrében mutatja meg mindezt.

Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika

Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál

Bourdieu és Boltanski
a francia tudományos mezőben

Pierre Bourdieu nemcsak a francia, de az egyetemes szociológiának is az egyik legkiemelkedőbb és legfontosabb alakja. Aligha van olyan társadalomtudományi képzés a világon, ahol az általa használt leíró vagy kritikai céllal alkalmazott fogalmak egyike vagy másika szóba ne kerülne, azok ugyanis rendkívüli heurisztikus erővel bírnak. Az ember szinte azonnal érteni véli a fogalmak lényegét, bár a bourdieu-i tudományos nyelvezet metaforikussága azért a tévedés kockázatát határozottan magában rejt: mivel a tőke, a mező vagy a habitus fogalmát Bourdieu más tudományterületekből emelte át, azoknak némiképpen új értelmet is ad, mégsem szakad el teljesen az eredeti jelentésektől.

Az elmúlt közel negyven évben Pierre Bourdieu a francia szociológiai mezőnek szinte egyeduralkodó szereplője volt, az 1970-es évek elejére ugyanis a filozófia, illetve az etnológia felől végérvényesen a szociológia felé fordult, és iskolaszociológiai munkáival gyors ismertségre – és elismertségre – tett szert. Két fő művét (*La distinction* és *Le sens pratique*) 1979-ben, illetve 1980-ban publikálja, 1982-ben a nagynevű párizsi szabadegyetem, a Collège de France professzorrá avatja, majd 1993-ban megkapja a CNRS aranyérmét,¹ a legrangosabb francia tudományos kitüntetést. A különböző elismeréseket vég nélkül sorolhatnánk, az azonban már ennyiből is látszik, hogy a társadalomtudományban Bourdieu gyakorlatilag mindent elért, amit lehetett, azonban még ekkor is gyakran mellőzöttségről panaszkodott, és hangot adott azon félelmének, hogy pályatársai folyamatosan intrikálnak ellene.²

A bourdieu-i szociológia egyszerre szerteágazó és globális, a sokféle érdeklődési területet egy többé-kevésbé koherens elméleti és fogalmi konstrukció fogja egybe. Alig van olyan társadalmi kérdés, amellyel maga Bourdieu ne foglalkozott volna, vagy amelyet bourdieu-i

apparátussal ne lehetne vizsgálat alá vonni. Legyen szó etnológiai, tudomány- vagy művészetelméleti, iskolaszociológiai vagy dzsender témáról, a bourdieu-i szociológia sajátos szemléletmódja könnyen alkalmazható.³ Hogy Bourdieu e területek közül melyeken alkotott maradandót, az természetesen vita tárgyát képezi, de hogy ne lett volna róluk mondanivalója, azt senki sem állíthatja.⁴

A francia szociológia világosan Bourdieu előtti és utáni időszakra, a szociológustársadalom pedig Bourdieu-t támogató és élesen bíráló táborra tagolódik.⁵ A Bourdieu nevével fémjelzett periódus egyértelműen a strukturalista felfogás jegyében telt, ám a kilencvenes években, de legfőképpen Bourdieu-nek a 2000-es évek elején bekövetkezett halála után határozottan valamiféle útkeresésnek lehettünk tanúi: hogyan viszonyuljunk a bourdieu-i szociológiához, és mit kezdünk a bourdieu-i örökséggel? A *szubjektum visszatérése* címmel 1993-ban került megrendezésre egy konferencia, amelynek középpontjában nem egyszerűen Alain Touraine munkássága állt, de a résztvevők a mindvégig strukturalista alapbeállítódású bourdieu-i szociológia által mellőzött cselekvő szubjektum „rehabilitálására” is kísérletet tettek. Erre a Touraine nevével fémjelzett irányzatnak (François Dubet, Michel Wieviorka, Hegedűs Zsuzsa stb.) nem mellékesen azért volt szüksége, mert kutatásaik középpontjába a társadalmi mozgalmakat és a demokratikus politikai részvételt állították, amelyek elgondolását egy szubjektum nélküli szociológia igencsak problematikussá tette.

Ezzel párhuzamosan ismét bontogatják szárnyaikat azok a szociológiai irányzatok, amelyek az egyént helyezik érdeklődésük középpontjába, többek között Philippe Corcuff kutatásainak fókuszpontjában is az individualizáció áll, és a francia szociológián belül megjelenik egy irányzat, amely magát összefoglalóan individuumszociológiának nevezi, bár képviselői határozottan tartózkodnak attól, hogy magukat iskolának tekintsék.⁶

Természetesen ez a jelenség nem egyedülálló a szociológia rövid (és a humán tudományi gondolkodás jóval hosszabb) történelmében, a társadalomról való gondolkodást akár hol az egyére, hol pedig az egyén feletti entitásokra fókuszáló irányzatok közötti ingamozgásként is elgondolhatjuk.⁷ Bár a bourdieu-i szociológia egyértelműen a szubjektivizmus és objektivizmus, illetve módszertani individualizmus és holizmus közötti hamisként tételezett opposíció áthidalását tűzte ki célul, ezt a kísérletet legfeljebb csak részben tekinthetjük sikeresnek, Bourdieu szociológiai tekintete az egyéni cselekvések hátterében mindenhol a mögöttes – és személytelen – struktúrákat keresi; nagyrészt ez az oka annak, hogy *cselekvés* helyett általában *gyakorlatokról*, *cselekvők* helyett pedig *ágensekről* beszél.

Ami Luc Boltanskrit illeti, kezdeti sikereit egyértelműen a Bourdieu-iskolának és nem kis részben magának Bourdieu-nek köszönheti; a nyolcvanas évek elejéig azonban Boltanski határozottan a Bourdieu-

féle szociológiai irányzat művelőjeként tevékenykedett. A Bourdieuvel közösen írt és 1975-ben megjelent *La construction de l'idéologie dominante* című hosszú tanulmány még a bourdieu-i szociológia (ahogyan Boltanski nevezi: a kritikai szociológia) ismertetőjegyeit viseli magán, és a neoliberalizmussal szembeni kritikus társadalomtudományi diskurzus egyik alapszövegének tekinthető, valamint a Bourdieu által 1975-ben alapított *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* nevű folyóirat megalapításában és koncepciójának kidolgozásában is komoly szerepet vállalt.

Az 1982-ben megjelent *Les cadres* című doktori értekezése révén a francia társadalomtudományi közegeben már egyértelműen saját jogon is sikert arat, majd a nyolcvanas évek közepén eltávolodik a bourdieu-i szociológiától, és az *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*-on belül a közgazdász Laurent Thévenot-val *Groupe de Sociologie Politique et Morale* néven saját kutatócsoportot alapít,⁸ amelynek egyik legfőbb célkitűzése a bourdieu-i szociológia bírálatának talaján állva egy újfajta, a társadalmi cselekvőkkel szemben „megengedőbb” szociológiai paradigma kidolgozása. Ezt az új irányzatot Boltanski maga *a kritika szociológiája* vagy *a pragmatikus szociológia* elnevezéssel illeti. Az Eve Chiapellóval közösen írt és 1999-ben megjelent *Le nouvel esprit du capitalisme* című munka is meglehetősen sikert aratott, azonban elméleti szinten a könyv kidolgozatlanságát maga Boltanski is megerősíti: egyrészt a műben előrevetített *projektek citéje*, vagyis egy új típusú vállalatigazgatási és vállalati igazolási forma azóta sem épült ki (Boltanski 2008a, 24), másrészt a leíró elemek és a normatív kijelentések egymáshoz kapcsolódása is több mint problematikus (Boltanski 2008a, 28). Az elmúlt években Boltanski elsősorban a Bourdieu-féle kritikai szociológia kibékítésére és termékeny összeházasítására törekszik saját pragmatikus szociológiájával, ennek elméleti kidolgozására a *De la critique* (2009) című művében tesz erőfeszítéseket. Szemléletmódjában egyértelműen tetten érhető egyfajta visszatérés a bourdieu-i szociológiához (Fáber 2010), amely húsz évvel korábban elképzelhetetlen lett volna.

A következőkben Bourdieu és Boltanski szociológiai gondolkodásának legfontosabb elemeit fogjuk összevetni egymással, mégpedig három szempontból. Ezek röviden a következők: 1. a determinizmus, 2. az episztemológiai szakadék, 3. a társadalomkritika lehetősége.

Egyértelmű, hogy a bourdieu-i szociológia a Boltanski (és Thévenot) által vele kapcsolatban megfogalmazott bírálatok ismeretében jobban érthetővé válik, azonban az összevetéstől azt reméljük, hogy az túlmutat a két társadalomtudós tudomány- és világszemlélete közötti ellentétek feltárásán, és a társadalomtudományi gondolkodás bizonyos alapdilemmáira is rávilágít.

A determinizmus kérdése

A bourdieu-i szociológiát az angolszász világban nemcsak marxistaként, hanem deterministaként is számon szokás tartani. Valójában azonban egyik bélyeg vagy kritika sem tekinthető teljességgel megalapozottnak: Bourdieu viszonylag későn kezdett el Marx iránt érdeklődni, szociológiai szemléletére pedig Durkheim, Weber vagy Lévi-Strauss legalább annyira jelentős hatást gyakorolt, mint Marx. A determinizmus vádja nem teljesen alaptalan, de gyakran túlzó, és több tekintetben félreértéseken alapul. A bírálók alapvetően azt vetik Bourdieu szemére, hogy az általa azonosított társadalmi struktúrák vagy meghatározó tényezők a cselekvőket megfosztják cselekvési szabadságuktól, s így azok egyszerűen a náluk végtelenül hatalmasabb erők játékszereivé válnak. E bírálat gyökerei egészen 1970-re, a Jean-Claude Passeronnal közösen írt *La reproduction* című iskolaszociológiai mű megjelenésének évére vezethető vissza. E könyvet ugyanis sokan – tévesen – egyfajta „fatalista kiáltványként” olvasták, és az iskolának a társadalmi egyenlőtlenségeket konzerváló vagy felerősítő szerepére helyezve a hangsúlyt, figyelmen kívül hagyva, hogy Bourdieu szándéka éppen az volt, hogy a jelenség feltárása révén megteremtse a lehetőséget annak leküzdésére. A reprodukáló társadalmi mechanizmusok ugyanis pontosan azért tudnak oly hatékonyan működni, mert nem, vagy mert félreismerjük őket. A probléma azonosítása a „gyógykezelés” első lépése kell hogy legyen.

A determinizmus vádja a bourdieu-i szociológia egyik kulcsfogalma, a habitus kapcsán is felmerül. Durkheimhez hasonlóan – és Weberrel szemben – Bourdieu is az egzakt statisztikai (és modern adatelemzési) módszerekben kereste az érvényes szociológiai állítások gyökerét. Durkheim a módszertani holizmus jegyében az egyének szintjét (mikroszint) teljességgel kiiktatva vizsgálódásaiból a társadalmi tények magyarázatát egyéb társadalmi tényekben kereste, vagyis makroszintű eseményeket makroszintű adatokkal magyarázott. Alapvetően Bourdieu is ezt teszi, de igyekszik pótolni azt a hiányosságot, amelyet Durkheimnél a mikroszint teljes kiiktatása eredményezett, rámutatva arra a *mechanizmusra*, amely a makroszinten összegződő egyéni gyakorlatok és azok makroszintű magyarázatai között közvetítenek: ez a *habitus*.

Bourdieu-nek a habitus fogalmára egyrészt azért volt szüksége, mert érzékeltetni kívánta, hogy a természettudományokkal, valamint a játékelmélettel és a marxi vagy strukturalista determinizmus képviselőinek felfogásával szemben a társadalomtudományokban erős *implikációk* helyett csak *gyenge implikációk* használatosak, a *ha x, akkor y* típusú állítások helyett csak a *ha x, akkor valamilyen valószínűséggel y* típusú állításoknak lehet érvényességük. A habitus fogalmának szükségessége akkor vált számára nyilvánvalóvá, amikor konstataulta, hogy

érdekes módon az egyéni „cselekvések” anélkül képesek egymáshoz hangolódni, hogy azokat bárki összeszervezte volna. Noha az azonos társadalmi osztályba sorolt embereket korántsem tekinthetjük egymással felcserélhetőeknek, mégis, közös származásuk sok tekintetben egymáshoz hasonlóvá teszi őket és „cselekvéseiket” egyaránt. Ez – Bourdieu értelmezésében – az osztályhabitusnak, vagy – durkheimi megfogalmazásban – az egyéni habitus kollektív részének köszönhető.

A habitus tehát az egyén feletti szint és az egyéni gyakorlatok között közvetít, és mivel egyszerre strukturáló és strukturált struktúra (Bourdieu 1980, 88), az egyénre vagy egy adott társadalmi osztályra jellemző beállítódások olyan, egymással összefüggő elemekből álló rendszerét jelenti, amely a különböző közegekben eligazítást nyújt a megfelelő cselekvést illetően. A kritikák gyakran hangsúlyozzák, hogy a habitus tulajdonképpen nem tesz mást, mint az egyént saját származásának, társadalmi közegének foglyává, a makroszintű kényszereket mikroszintűekké változtatja, az egyént pedig megfosztja cselekvési szabadságától és a világhoz való reflexív viszonyulás lehetőségétől. A habitus fogalma valóban nem sok figyelmet szentel a problémamentestől eltérő szocializációs folyamatoknak, azonban mégsem tekinthető deterministának. A társadalmi kötöttségek természetesen az egyéni választások fontos meghatározói, azonban a habitus bourdieu-i fogalmában – legalábbis koncepcionális szinten – a váratlan cselekvések lehetősége, az újítás képessége is jelen van.

Sőt, adott esetben éppen a habitus kiismerhetetlensége jelenti valódi előnyét. Mivel a különböző társadalmi alrendszereknek tekinthető mezőkön belül – Bourdieu feltételezése szerint – az ágensek egymással versenyben vannak, és mind az adott mezőn belüli dominancia kialakítására törekcszenek, ezért a szereplőknek hasznukra válik, ha cselekvéseik versenytársaikat váratlanul, felkészületlenül érik. Egy tudós, aki meglepő fordulatot hoz a tudományos világban, szinte behozhatatlan előnyhöz juthat pályatársaival szemben. Vagy hogy egy hétköznapiabb példát vegyünk: a teniszjátékos akkor tud sikeres lenni, ha mozgását és ütéseit ellenfelei nem tudják kiszámítani. A kiváló játékos tehát egyrészt képes ellenfelének „lépéseit” anticipálni, másrészt mindig valamilyen váratlan megoldással előállni.

Való igaz, Bourdieu-nél a habitus ezen újító oldala – főleg az empirikus kutatásokban – általában elsikkad, a fiatal „lázadókról”, „forradalmárokról”, „deviánsokról” nem sokat mond, s emiatt joggal érezhetjük, hogy Bourdieu-nél a cselekvéseket nagymértékben a cselekvők társadalmi háttere határozza meg.

Azt, hogy Boltanski végül – az esetleges személyes konfliktusokon túl – milyen szakmai érvekkel támasztja alá a mesterével való szakítást, egy korábbi írásomban már összefoglalóan bemutattam (Fáber 2010, 60–62). Ezek közül az egyik legfontosabb a determinizmus problémája.

Boltanski nagyrészt egyetért azokkal az angolszász kritikusokkal, akik a bourdieu-i szociológia túlzott determinizmusát hangsúlyozzák. A determinisztikus szemléletmód Boltanski szempontjából legalább két okból problematikus. Egyrészt az általa képviselt pragmatikus szociológiában központi helyet foglal el a *bizonytalanság*: fontos kérdés számára, hogy a cselekvők hogyan képesek a bizonytalanságot, a vitás és bizonytalan kimenetelű helyzeteket kezelni, a konfliktusokban az erőszakot elkerülni, sőt, azáltal, hogy megmondják, hogy „mi az, ami van”, az intézmények is segítenek a bizonytalanságot eloszlatni, a viták végtelen eszkalálódásának végére pontot tenni és az erőszaknak elejét venni. Jól látszik tehát, hogy Boltanski a hétköznapi cselekvőket „rehabilitálni” igyekszik, amennyiben a vitára, érvelésre és a vita lezárására vonatkozó kompetenciáikat komolyan veszi, cselekvésüket pedig nem társadalmi háttérükkel magyarázza, vagy abból vezeti le. Boltanski elmélete szempontjából itt a problémát az jelenti, hogy amennyiben nincs bizonytalanság – hiszen egy determinisztikus helyzetben a történések kimenetele borítékolható –, akkor nem alakul ki döntési helyzet. Amennyiben pedig a cselekvők valójában sosem kerülnek döntési helyzetbe, cselekvéseméletről sem beszélhetünk.

Boltanski másik problémája, hogy az imént elmondottakból következően Bourdieu a kimenetek látszólagos sokféleségét pusztán epifenoméneknek tekinti, amelyek háttérében elleplezett társadalmi mechanizmusok végzik el a társadalmi körülmények újratermelését. Márpedig a látszat fennmaradása az uralkodó osztályoknak kedvez, mivel így a lelepleződés komoly kockázata nélkül tudják uralmukat gyakorolni (Boltanski 2008c, 4–5).

Az episztemológiai szakadék

Az episztemológiai szakadék azt jelenti, hogy a tudós és az „egyszerű cselekvő” között az előbbi jelentős távolságot feltételez. Ez a szemlélet vitán felül állónak tekinti, hogy a tudós privilegizált szerepet tölt be a társadalom életében, nagyobb mennyiségű és pontosabb tudással rendelkezik a társadalmi valósággal kapcsolatban, ezért cselekvése hatékonyabb, racionálisabb. Ez a megközelítési mód nem áll távol Bourdieu-tól, bár álláspontja nem egészen egységes a kérdésben. Míg korai munkáiban, a tradicionális társadalmak vizsgálatakor úgy vélte, hogy a cselekvők tisztában vannak a társadalmi valósággal, addig későbbi műveiben és a modern társadalmak esetében már hajlamos úgy vélni, hogy a tudós többlettudását az egyszerű cselekvők javára képes fordítani azáltal, hogy azokat az elleplezett mechanizmusokat, amelyek az uralkodó osztályok helyzetét tartósítják, leleplezi, az alávetettek elé tárja.⁹

Bourdieu gyakran hivatkozik arra a bachelard-i szlogenre, hogy „*il n'y a science que du caché*” (Bourdieu 1980, 22), vagyis hogy csak a rejtett dolgok feltárása nevezhető tudománynak, és valóban, ha Bourdieu tudományfelfogásának legfontosabb jellemzőjét kellene a lehető legtömörebben megragadni, akkor leginkább a leleplezésre való szüntelen törekvést emelhetnénk ki. A világ, amelyben az ágenszek mozognak, nem ugyanaz, mint amit a tudós láthatóvá kíván tenni. Az ágensek nem ismerik vagy félreismerik a valódi mozgatókat. Bourdieu egy másik retorikai fordulata, hogy „*tout se passe comme si...*”, vagyis: „minden úgy történik, mintha...”. Olyan, mintha az emberek tudatosan és racionálisan törekednének valamilyen cél felé, de végső soron sem tudatosságról, sem racionalitásról nem beszélhetünk. A cselekvők bele vannak feledkezve gyakorlataik – és nem cselekvéseik! – magától értetődőségébe, nincsen rálátásuk arra a társadalmi viszonyrendszerre, amelyben egy adott helyet elfoglalnak, és ami beállítódásaikat is nagymértékben meghatározza. Erre ugyanis Bourdieu szerint csak a szociológus képes, ő az, aki saját partikuláris nézőpontján felülemelkedve az egész társadalmi viszonyrendszert, a mező- vagy osztálystruktúrát fel tudja rajzolni.

A Boltanski-féle szociológia ezzel szemben alapvetően a cselekvők – igen, itt már cselekvőkről van szó – diszkurzív és egyéb kompetenciáira épít. Nem véletlen, hogy az úgynevezett „igazoláselmélet”, amellyel 1991-ben a *De la justification* című programalkotó könyvükben Thévenot-val előálltak, alapvetően két forrásra, egyrészt politikaelméleti művekre, másrészt pedig a cselekvők hétköznapi szituációkban történő megfigyelésére támaszkodik. Boltanski és kollégái terepkutatások során azt vizsgálták, hogy a cselekvők milyen típusú érvekhez, igazolásokhoz folyamodnak akkor, amikor mellett kell érvelniük, hogy ki miért kerüljön felülre a hierarchiában.

Az sem véletlen, hogy Boltanski, alapvetően jóváhagyva Bourdieu-nak a praxisokkal, a gyakorlatokkal kapcsolatos meglátásait, azokat egy újabb szinttel, a metapragmatikus szinttel egészíti ki (Boltanski 2008b). Nem vitatja, hogy a cselekvők hétköznapi tevékenységei általában reflektálatlanok, és azokat a magától értetődőség jellemzi, de szándékai szerint ugyancsak nem fosztja meg a cselekvőket a saját cselekvéseikre való reflektálás képességétől.

A pragmatikus szinten a cselekvőket a különböző közös tevékenységek végzésében nagyfokú tolerancia jellemzi, vagyis mindaddig, amíg a közös tevékenység végzésében komoly probléma nem merül fel, szemet hunynak az eltérő megoldások felett. Boltanski erre a következő példát hozza: „Vegyünk például egy szituációt, amely mindannyiunk számára ismerős: a hallgatók által beadott pályázatok értékelésére összehívott oktatói értekezletet. Mindenki részt vesz, de azzal a ki nem mondott szándékkal, hogy minél inkább kímélje magát. Ne fáradjunk el túlságosan; ne kerüljünk túlzottan konfliktushelyzetbe a kollégákkal;

fejezzük be hat óra előtt, mert el kell menni a gyerekért az iskolába stb. Már tíz hallgató pályázatát megbeszéltük, de húsz még hátravan. Nincs kávészünet, haladni kell, be kell fejezni a munkát stb. Azonban egyszer csak az egyik kolléga szólásra emelkedik, és – komolyra fordítva a szót – azt a kérdést teszi fel, hogy vajon minden pályázat esetében ugyanazokat a szabályokat és eljárásokat alkalmazzuk-e. Ekkor fölfüggesztjük a pályázatok tanulmányozását, és mindannyian erre az új kérdésre összpontosítunk. Elgondolkozunk... De mik is valójában a követendő eljárások? Vannak-e egyáltalán ilyen eljárások? És tulajdonképpen mit csinálunk most itt? Miféle közösséget alkotunk? Megérdemeli-e egyáltalán a bírálóbizottság nevet, vagy csak fáradt, hanyag tanárok gyülekezete vagyunk, akik örülnek mindennek, ami eltereli figyelmüket arról a feladról, amelyet éppen végeznek, vagyis inkább »összecsapjuk« a munkánkat (ezt mondaná a minket kívülről szemlélő kritikusunk), mindeközben pedig a lehető legönkéntesebb módon járunk el azon megmérettetés kapcsán, amelynek kimenetele a hallgatók számára létfontosságú.” (Boltanski 2008b, 66)

Boltanski gyakran hangsúlyozza, hogy a társadalomtudós és az egyszerű cselekvők közötti interakció sosem egyirányú, sőt olykor a tudós az, aki újat tanul. Amikor a korábban már említett könyvéhez, a *Les cadres*-hoz végzett terepmunkát, megdöbbenve tapasztalta, hogy azok a vállalatvezetők, akikkel interjút készített, gyakran jobban ismerték a vállalatirányítással kapcsolatos szakirodalmat, mint ő maga. A tudósok munkája ugyanis – természetesen nem minden időszakban egyformán, de – bizonyos terminusok (osztály, habitus, uralom, szocializáció stb.) vagy magyarázatok („te azért teszed ezt és ezt, mert a társadalmi közeged erre és erre szocializált” stb.) formájában „átszivárog” a társadalmi világba. Természetesen Boltanski nem vitatja, hogy a kutató rendszerezettebb módon és professzionálisabb eszközökkel közelít a társadalmi kérdésekhez, de a bourdieu-i szociológia által feltételezett már-már áthidalhatatlan szakadék létét bizonyos ritka helyzeteket leszámítva – ezt mindjárt látni fogjuk – kétségbe vonja.

A társadalomkritika lehetőségei

Amint azt már megállapítottuk, a bourdieu-i szociológia legalapvetőbb törekvése azon társadalmi mechanizmusok feltárása, amelyeknek elleplezése az uralkodó osztályok érdekét szolgálja. Ez az oka annak, hogy Bourdieu sosem tesz különbséget kritikai és nem kritikai szociológia között, ugyanis a „helyesen” (értsd.: az általa) művelt szociológia a kritikai potenciált mindig magában hordozza, vagyis tág – de csak tág – értelemben politikai szándékú, amennyiben a társadalomról megszerzett egzakt tudás és annak kimondása révén a fennálló hatalmi viszonyokban idéz elő változást.

A bourdieu-i szociológia az ágenseknek nem csak saját gyakorlataik megítélésében, de a társadalomkritika megfogalmazásában sem ad szabad kezét, mivel azok a valódi társadalmi viszonyokkal nincsenek – mert nem is lehetnek – tisztában. Nem kis részben ez az oka annak, hogy Bourdieu az 1990-es évek elejétől-közepétől kezdve fokozott közéleti tevékenységbe kezd, és a nyilvánosság fórumain is felveszi a harcot a jóléti állam leépítése és a neoliberális politika térnyerésével szemben.

A neoliberális kapitalizmussal szemben általa megfogalmazott bírálatok egy része bevett baloldali szlogenekre épít¹⁰ (talán ez most kevésbé érdekes), a másik része azonban korábbi tudományos munkásságából bontakozik ki: szemében a neoliberális kapitalizmus egyik legfőbb „bűne”, hogy az autonóm módon működő társadalmi szférák (mezők) kemény társadalmi küzdelmek árán kivívott autonómiáját figyelmen kívül hagyja, és ezáltal veszélybe sodorja. A bourdieu-i mezőelmélet alapja, hogy minden mező sajátos törvényszerűségeknek engedelmeskedik: az irodalmi vagy tudományos mezőben mások a tétek, a dominancia kialakítására a szereplők más és más érveket és erőforrásokat mozgósítanak stb. Fontos azonban, hogy egy adott mezőben a hierarchia kialakítása csak a mező szereplőire hárulhat, hiszen kizárólag ők kompetensek annak megítélésében, hogy az adott területen ki nyújt jobb teljesítményt. Márpedig a neoliberális kapitalizmus sajátja, hogy a gazdasági mező „rácsúszik” a korábban autonóm módon működő mezőre, és annak értékelési szempontjait a maga képeire formálja: kialakul egyfajta médiaértelmisség, médiatudósi réteg, amelynek képviselői az újságírók révén állandó reflektorfénybe kerülnek, könyveik nagy számban fogynak, tudományos munkásságuk azonban általában nem kiemelkedő. De a példa bármely olyan mezőre kiterjeszthető, amelynek sajátos értékelési logikáját fokozatosan felülírja a jövedelmezőség és az eladhatóság, ugyanis ez a szemléletmód a gazdasági mező sajátja.

Az 1993-ban Bourdieu szerkesztésében megjelent – és aktív közreműködésével elkészült – interjúkötet, a *La misère du monde* éppen a neoliberális kapitalizmus kárvallottjainak hangját kívánja hallhatóvá tenni, nem kis részben azzal a céllal, hogy az érintettek lássák, a legkülönbébb kilátástalan élethelyzetek hátterében társadalmi okok rejlenek. Vagyis az érintettek interjúk formájában itt elsősorban a „nyersanyagot” szolgáltatják a szociológus számára, aki azokat kontextusba helyezi, a szenvedők szemét felnyitja, és a cselekvés lehetőségére felhívja figyelmüket.

Boltanski esete ennél bonyolultabb és korántsem tanulságok nélküli. Az 1980-as évek közepéig egyértelműen a Bourdieu-féle leleplező szociológiát képviseli, azonban a szakítással társadalomkritikai hevélete is alábbhagy. A pragmatikus szociológia, másképpen a kritika szociológiája – amely a kritikai szociológiával már a névválasztásban

is hangsúlyosan szembehelyezkedik – egyik központi kérdése éppen a kritika, azonban annak egyértelműen az egyszerű cselekvők által művelt formája. Boltanski úgy látja, hogy a mindennapi konfliktusokat a cselekvők jól kezelik, és az erőszak kialakulásának is hatékonyan elejét veszik, előbb-utóbb pedig képesek a vitát lezárni, vagy ha ez mégsem sikerül, akkor intézmények (közlekedési szabályok, bíróság stb.) közbenjárását igénybe venni. Mindebből logikusan következik, hogy Boltanski a társadalomkritika lehetőségét is az egyszerű cselekvők tevékenységében fedezi fel. Az idők során – nagyjából az 1990-es évek végére – azonban be kell látnia, hogy az egyszerű cselekvők az olyan náluk végtelenül hatalmasabb rendszerekkel szemben, amilyen a mai kapitalizmus, eszközteleneknek bizonyulnak.

Boltanski a kilencvenes évek végétől kezdve fokozatosan visszanyarodik a bourdieu-i kritikai szociológia felé, és felismeri, hogy saját pragmatikus szociológiája a társadalomkritika lehetősége szempontjából sok ponton hiányosságokat mutat – ezekre egy korábbi írásomban a következő felsorolásnál valamivel részletesebben is kitértem (Fáber 2010, 68–70).

Egyrészt a cselekvők általában realisták: még ha a gyakorlatok szintje fölé emelkedve át is lépnek a metapragmatikus szintre, többnyire olyan jelenségeket illetnek kritikával, amelyek a mindennapi életüket közvetlenül befolyásolják. Boltanski példájával élve: a kávéházi felszolgáló nem azért háborog, mert nem lett egyetemi tanár, hanem azért, mert kollégája nála három nappal több szabadságot kapott (Boltanski 2008a, 25; 2009, 58).

Másodsorban, a cselekvők realizmusa gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy társadalomkritikát alapozzunk rá, mivel – végső soron – a fennálló rendet tartósítja (ez rokon a Bourdieu által a mikroszociológia művelőivel szemben megfogalmazott bírálattal, amely szerint amennyiben az csak a cselekvők beszámolóiból tájékozódik, akkor végső soron a fennálló uralmi rendszert legitimálja, hiszen a cselekvőknek nincs rálátásuk a hatalmi struktúrákra).

Harmadrészt, az előző két pontból kiindulva, a szociológia fontos feladata, hogy egyfajta külsődleges nézőpontból vegye szemügyre a társadalmat, ezért nem tekinthet el utópikus elképzelések megfogalmazásától – természetesen az utópikus elgondolás itt csak módszertani elvet jelent, nem feltételezi annak megvalósítását.

Negyedrész, a fennálló rendet intézmények védik és tartósítják, következésképpen minden radikális változásnak az intézmények átalakulása is előfeltétele. Jóllehet az intézmények kétségkívül pozitív funkciót töltenek be a vitás helyzetek rendezésében, ezzel párhuzamosan és ettől elválaszthatatlanul az uralomgyakorlás eszközeiként is megjelennek.

Végül pedig, amennyiben a társadalomkritika tárgya a kapitalizmus, akkor annak rendkívüli adaptációs képességével feltétlenül számolni

kell. Boltanski a *Le nouvel esprit du capitalisme*-ban kimutatta, hogy a kapitalista világrend képes a bírálatokat oly módon leszerelni, hogy a követelések egy részét magába építi.

Záró megjegyzések

A két neves szociológus gondolkodásának összevetéséből jól látszik, hogy a szociológia – és tágabb értelemben a társadalomtudományok – pályafutását olyan dilemmák kísértik, amelyekre nem könnyű megoldást találni. Minden társadalomtudományos kutatás alapvető érdeke, hogy az imént felvetett alapvető kérdésekben minél világosabban állást foglaljon, és ezáltal a későbbi bírálatoknak elejét vegye. Minden ilyen kutatásnak van valamiféle emberképe, „antropológiája”, a kérdés csupán az, hogy ezt manifeszt módon láthatóvá teszi-e.

Iménti rövid írásunkból és a két szociológus konfliktusoktól sem mentes kapcsolatából kitűnik, hogy noha a társadalmi viszonyok erős sodrása nagymértékben becsatornázza a cselekvési lehetőségeket, életünket pedig gyakran a megszokás, a hétköznapi rutin vagy saját és osztályhabitusunk irányítja, indokolatlan lenne az egyént a reflexív és racionális gondolkodás lehetőségétől megfosztani. Mindazonáltal alapvető fontosságú lenne megvizsgálni, hogy melyek azok a társadalmi körülmények (oktatás, származás, sajátos történelmi helyzet stb.), amelyek ezeket a törekvéseket erősítik, és melyek azok, amelyek gyengítik.

Az is világosan látszik, hogy noha a társadalomtudósok „életvitelszerűen” a társadalmi jelenségek vizsgálatával foglalkoznak, az egyszerű cselekvők kompetenciáira is lehet alapozni, még ha ütőképes társadalomkritikát nem is érdemes rájuk építeni. Fontos azonban látni, hogy az egyszerű cselekvők sokkal jobban tolerálják az ellentmondásokat, mint a társadalmi viszonyok és szereplők szüntelen kérdőre vonását, a szcientista tudományfelfogás olykor minden személyes rigolyát, beidegződést magával sodró lendületét.

Végül pedig fontos látni, hogy a társadalomkritikai törekvések kidolgozásában mind a cselekvőknek, mind pedig a tudósoknak megvan a maguk szerepe: egyik sem tud megenni a másik nélkül. Gyökeres társadalmi változások csak akkor érhetők el, ha ez a két csoport megtalálja egymással a kommunikáció és az együttműködés megfelelő módozatait.

- ¹ Bourdieu beszéde (Bourdieu 2012), illetve Loïc Wacquant-nak a beszédet kontextusba helyező írása (Wacquant 2012) a *Replika* 2012/2. számában jelent meg.
- ² Philippe Corcuff személyes közlése.
- ³ A társadalmi valóságot Bourdieu – az osztályok meghatározó szerepét sem figyelmen kívül hagyva – mezőkre osztotta, amelyek önálló téttekkel és szereplőkkel bíró, ideális esetben pedig autonóm módon, külső – elsősorban gazdasági vagy politikai befolyástól mentes – társadalmi alrendszerek, amelyekben az adott területen kompetensnek tekinthető szereplők értékelik egymást (hogy ki a jó művész vagy tudós, azt a művészi vagy a tudományos mező szereplői, a művészek és tudósok határozzák meg, ez pedig nem feltétlenül vág egybe az adott szereplő ismertségével vagy könyveinek számszerű sikerével).
- ⁴ Vannak természetesen olyan kérdések, amelyeknek sajnos nem szentelt kellő fontosságot. Hogy csak egy példát említsék: elismerte az ágenseknek a racionális mérlegelésre való képességét, mégsem foglalkoztatta az a kérdés, hogy vajon a strukturális kényszerektől e kényszerek meglétére ráébredők hogyan tudják magukat legalább részben függetleníteni, vagyis, hogy milyen körülmények között válhatnak valódi cselekvőkké.
- ⁵ Amikor francia értelmiségiek megtudják, hogy Bourdieu-vel foglalkozom, általában rögtön azt tudakolják tőlem: „Et tu es pour ou contre?”, vagyis hogy „mellette vagy ellene vagyok-e”, elismerőleg vagy elutasítóan közelíték-e a mester munkásságához.
- ⁶ A *Replika* 2012/2. számában Szépe András és Takács Erzsébet szerkesztett egy blokkot a francia individuumszociológiákkal kapcsolatban. Az irányzat egyik képviselője, Danilo Martuccelli leszögezi, hogy az individuumszociológiák esetében egyelőre csak közös érdeklődésről van szó, nem iskolateremtésről (Martuccelli 2012, 24).
- ⁷ Jóllehet mind a társas interakcióra fókuszált, a goffmani mikroszociológia, a schützi fenomenológia, a garfinkeli etnometodológia, a meadi szimbolikus interakcionizmus vagy a Berger–Luckmann-féle társadalmi konstruktivizmus a módszertani individualizmus talaján állt, vagyis a magyarázatokat végső soron az egyéni viselkedésben vagy cselekvésben kereste.
- ⁸ Boltanski elmondása szerint a kutatócsoport Bourdieu támogatása nélkül nem jöhetett volna létre, ami arra enged következtetni, hogy a szakítás nem volt viharos (Boltanski 2008a, 13). Ennek ellentmondani látszik, hogy a kiválást követően a Bourdieu-kör szisztematikusan figyelmen kívül hagyta Boltanski újabb munkáit, hivatkozásokat csak a szakítás előtti időszakban született munkáira találunk. Boltanski ugyancsak nincs jó véleménnyel Bourdieu 1990 utáni politikai szerepvállalásáról, amelyet ezért nem is igen követett figyelemmel (személyes közlés).
- ⁹ Erre a kettősségre Boltanski is felhívja a figyelmet: „[Bourdieu] sosem tudta összehálikítani a szociológus-vezér koncepcióját azzal, ahogyan nekem a pireneusokbeli szülőfalujáról mesélt. Ilyenkor azt mondta, »az emberek mindent tudnak«. Tudják, hogy mi történik velük, és azt is tudják, hogy miért” (Boltanski 2008a, 15). „Bourdieu szerint [...] a tradicionális társadalmakban a világ gyakorlati meg tapasztalása egyesítő erővel bírt. Ugyanakkor a modern

osztálytársadalmakban az uralmat gyakorlók eltávolodnak a gyakorlatoktól, vagyis nincs valós tapasztalatuk a világról" (Boltanski 2008a, 16).

- ¹⁰ A népszerű szerepben fellépő „balos” Bourdieu által használt szlogenekből az olvasó itt találhat jó néhányat: Bourdieu 2008.

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc 1982: *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Párizs, Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot 1991: *De la justification*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc – Eve Chiapello 1999: *Le nouvel esprit du capitalisme*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc 2008a: A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival. *Replika*, 62: 11–37.
- Boltanski, Luc 2008b: Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika*, 62: 57–82.
- Boltanski, Luc 2008c: *La domination revisitée. De la sociologie française critique des années 1970 à la sociologie pragmatique contemporaine* [kézirat].
- Boltanski, Luc 2009: *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot 2008: A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62: 39–55.
- Bourdieu, Pierre 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Párizs, Minuit.
- Bourdieu, Pierre 1980: *Le sens pratique*. Párizs, Minuit.
- Bourdieu, Pierre 1993: *La misère du monde*. Párizs, Seuil.
- Bourdieu, Pierre 2008: Egy civilizáció lerombolása ellen. *Egyenlítő*, január: 12–13.
- Bourdieu, Pierre 2012: A szociológia dicsérete. *Replika*, 79: 105–112.
- Bourdieu, Pierre – Jean-Claude Passeron 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Párizs, Minuit.
- Fáber Ágoston 2008: Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálata. *Replika*, 62: 109–125.
- Fáber Ágoston 2010: A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig? *Szociológiai Szemle*, (1): 57–72.
- Martuccelli, Danilo 2012: Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról. Interjú Danilo Martuccellivel. (Az interjút Szépe András készítette.) *Replika*, 79: 23–44.
- Wacquant, Loïc 2012: Bourdieu 1993. A tudományos szentesítés példaértékű esete. *Replika*, 79: 113–125.

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

VI. A „jó tudni” és a „jobb nem tudni” művészete

„A jó mű olyan, mint a kavics a cipőben.”

(Lars von Trier)

„Olvasásnak a szó magasabb értelmében csakis azt mondhatjuk, ha nem olyat olvasunk, ami elkápráztat, elszongít, és egy időre álomba ringatja magasabb képességeinket, hanem olyat, amihez lábujjhegyre kell ágaskodnunk...”

(H. D. Thoreau)

„A költő azért ír verseket, mert életfeltétele a költészet, gondolatainak önkéntes megnyilvánulása. És mégis, minden kor költészete társadalmi és gazdasági viszonyainak visszfénye, és a költő legféltetlenebb fantáziája sem képes azokat túlszárnyalni. A legszabadabb költőnek se jutna eszébe ma elbeszélő költeményben a kóbor lovagokat dicsőíteni.”

(Achille Loria)

Elterjedt nézet az esztétikában, hogy minden műalkotás zárt egység, önmagában megálló egész – miközben más összefüggésben (a befogadás vonatkozásában – lásd később) nyitott. Olyan valóságdarab, amely egyetlen metszetbe sűrítve jeleníti meg – bizonyos kiválasztott szempontból – a valóság egészét vagy annak valamelyik részét. Azt emel ki a teljes valóságból, amit alkotója fontosnak, erre érdemesnek gondol. Bár a külső, objektív valóság szerepe inkább csak a szépirodalom esetében magától értetődő, komoly érvek támasztják alá, hogy – különböző áttételeken keresztül és eltérő technikai közvetítésekkel – a többi művészeti ágban (zene, képzőművészet, építészet stb.) is viszszatükröződik. (A valóság elsődlegessége a fikciókban is érvényesül: végeredményben az alkotó fantázia, teremtő képzelet szintén „hozott anyagból” dolgozik; ennyiben adott kereteken belül „tobzódik”.) A mű (akár egész, akár rész csapódik le, tükröződik vissza benne) egy határtalan tapasztalati világ, objektum helyébe határokkal rendelkező

– ezáltal birtokba vehető – objektumot állít. Átfogható, befogadható egészt, művészi totalitást formál. Amit élénk tár, érzékeltet, megjelenít, az egyfajta sajátosan művészi teljesség. Felmerül a kérdés, hogy ez a művészi totalitás milyen viszonyban van az írás előző részében (*Eszmélet*, 102) emlegetett gondolati teljességgel.

1. Gondolati teljesség és művészi teljesség

Ha feltételezzük, hogy a műalkotás zárt, belső természettel rendelkező önálló világ, akkor dilemma mutatkozik abban, hogy mi teszi azzá. Az egyik álláspont szerint azok a specifikusan művészi formai eszközök, amelyek segítségével létrejön a hatásteremtő képessége. Az ábrázolás tárgyát, terjedelmét tekintve e képesség működtetésére, hasznosítására egy részleges kép, téma is megfelelhet.

A másik álláspont szerint a művészi teljesség elválaszthatatlan a gondolatiságtól, amely megkerülhetetlen tartalmi eszköz, kritérium, ezért minden műalkotás ismeretelméleti szempontokkal is szembesíthető, szembesítendő. A művészetnek a valláshoz és a filozófiához hasonlóan lehetősége van arra, hogy valamilyen összképet adjon, világképi teljességet fogjon át strukturálisan – ugyanakkor rendelkezik azzal a sajátossággal, hogy ezt szemléletesen tegye. Vagyis szuggesztíven tud megjeleníteni valamilyen összképet, ezáltal képes a befogadó – akár öntudatlan – tartalmi befolyásolására.

Részkép és összkép alternatívájának illusztrálására – a jobb érthetőség kedvéért – álljon itt egy látszólag elvont példa. Legyen az ábrázolás tárgya egy – az összvalóságot szimbolizáló – természetes gúla. Könnyen belátható, hogy ez a gúla más-más látványt nyújt attól függően, hogy honnan nézzük. A művész – akárcsak a többi ember – beleszületik mind a maga egyediségébe, mind valamilyen társadalmi világba. Adott konkrét környezetben, körülményekben él, így jelentős mértékben „kötött” pályán, bizonyos határok között mozog. Szükségképpen olyannak tapasztalja a valóságot, amilyet az egyéni mozgása, mozgástere megenged a számára. A gúlánál maradva: élethelyzetétől, adott nézőpontjától függően érzékelheti háromszögnek, négyzetnek stb. Számára ez a látvány a közvetlenül érzékelt, regisztrált valóságkép. Az, hogy valaki a gúlát gúlának érzékeli, az eltérő nézőpontok sorozatát (a gúla mindenoldalú „körüljárását”) és a látványok összegeződését igényli. Fontos megállapítás: a művész akkor is a valóságegészre (a „gúlára”) reagál, objektíve hozzá viszonyul, ha alkotásában az csak áttételesen (részlegesen, negatív formában stb.) fejeződik ki, tükröződik vissza.

Kiélezett elméleti dilemma előtt állunk: Valamennyi – formailag megfelelő, azaz hatásos – ábrázolást művészként teljesnek kell tekin-

teni, vagy csak azt, amely valamilyen gondolati teljesség (összskép) hordozója? Továbbá: művészileg egyenértékű lehet-e a szimbolikus gúlát háromszögnek, négyzetnek, illetve gúlának megjelenítő alkotás? Visszaélés-e a formai eszközzel, ha az alkotó lemond az összstruktúra felvillantásáról, valamilyen világképi teljesség szerkezeti jelzéséről?

Függetlenül attól, hogy milyen választ adunk ezekre a kérdésekre, ezen a ponton szükséges visszatérni egy elvarratlan problémára. Nevezetesen: ha a műalkotást önmagában teljes, befejezett, zárt egységnek tekintjük, akkor miért tekinthetjük annak? Mitől lezárt, befejezett? Egy lehetséges válasz szerint attól, hogy a mű: viszony. Szubjektum és objektum, vagyis alkotó és valóság (valóságstruktúra vagy részvalóság) viszonya tárgyasul benne egyszeri, később már megváltoztathatatlan módon. Konkrétan az, hogy az alkotás folyamatában a művész az ábrázolás tárgyát éppen milyennek látja, hogyan éli meg (visszaülve: mint háromszöghöz, négyzethez, gúlahoz stb. viszonyul hozzá). Ebben a megközelítésben a mű elsősorban belső szerkezete, kompozíciója révén mutatkozik teljes egésznek – azért, mert az alkotó a világhoz való viszonyát komponálja bele.

A gúla persze nem háromszög vagy négyzet. Háromszöggé vagy négyzetként való megjelenítése mégsem csupán torzítás: hiánysága többletet is tartalmazhat. Kifejezheti, hogy egy korban jellemző az ilyen részleges látásmód, mert számos kortárs ilyenként kénytelen megtapasztalni, megélni a korát. (Korántsem elhanyagolható tényező a gyakorlati megélés relatív többlete a tisztán elméleti ismeretekhez képest!) A részleges látásmód azt is kifejezheti, hogy az adott társadalmi berendezkedésben a részlegesség számít tipikusnak. Ha az alkotó a világhoz való viszonyát formálja meg a művében, akkor nem ábrázolhatja lényegesen másnak a valóságot, mint amilyennek tapasztalja. Nem tapasztalhatja másnak, mint amilyennek az általa elfoglalt nézőpontból tapasztalható. És – társadalmilag tekintve – többnyire az sem teljesen véletlen, hogy egy alkotó a korabeli világgal (társadalommal) kapcsolatban milyen nézőpontot vesz fel, vagyis hogy honnan tapasztalja azt.

Ha a műalkotás szubjektum és objektum viszonya, akkor e viszony két oldala az alkotó és a valóság. Ám magában a műben ez a két „szereplő” igen eltérő súllyal, arányokban jelenhet meg. Lehet közöttük egyensúlyi állapot, de akár az alkotó, akár az ábrázolás tárgya is túlsúlyra juthat a másik fölé. És igen változatos mértékekben juthat túlsúlyra. Egrészt uralkodó szempont lehet az objektum tárgyilagos, valósághű megjelenítése (pl. a portréfestészetben). Másrészt azonban az alkotó szubjektivitása is túltengővé, dominánssá válhat. Megesik, hogy a művész a valóságról formált képét akarja kifejezésre juttatni, de az is lehet, hogy célja csupán egy pillanatnyi hangulatának kivetí-

tése. Abból is komoly alkotói dilemma származhat, amikor a művész világképe és életérzése elválík egymástól.

Hiszen – jobban belegondolva – egy dolog, hogy mit tudunk és gondolunk, azaz milyen elméleti képet alkotunk a világról, és más dolog, hogy miképpen éljük meg a világunkat. Nevezetesen, hogy mit, mennyit tudunk ebből a képből (így elvekből, eszményekből) a gyakorlatunkba áthozni, abban megvalósítani. Az elméleti igazságtartalom és a gyakorlatilag megélt valóságtartalom nem feltétlenül esik egybe. A saját értékrendünkötől való – szubjektív vagy külső okok miatti – eltérések fájdalmas, sőt (mint klasszikus példák mutatják) tragikus életérzésekbe torkollhatnak. Nincs mit csodálkozni, ha a művész – elméleti tudása és távlatibb világképe ellenében, annak rovására – gyakorta enged a jelen lévő és őt közvetlenül befolyásoló életérzésének.

Az alkotó indíttatásában világkép, életérzés és hangulat konkurensei lehetnek egymásnak. Ilyen esetekben az elkészült mű annak az alkotói mérlegelésnek, illetve belső harcnak a végterméke, amely az önkifejezés készítése és a szigorúbb valóságábrázolás szándéka között zajlik.

Az önkifejező mű elsődlegesen magáról az alkotóról szól, így alanya és tárgya – bizonyos értelemben – ugyanaz. Ezért hajlamosak lennénk automatikusan úgy minősíteni, hogy mivel nem hatásteremtő (a befogadót orientáló) célzatossággal keletkezik, valójában magánhobbi terméke. Sok esetben ez így is van. Más esetekben azonban a saját sors vagy érzés megmutatása kifejezetten a hatásért történik: hogy mások tanuljanak, okuljanak belőle.

2. Mit üzen a mű?

Valamely igazság (így a filozófiai, tudományos, művészi igazság) nem önmagába zárt, halott entitás – életjele, létezésének megnyilvánulása, hogy közöl valamit. Megszólítja a közönségét és közlésként funkcionál. Mint közlés üzenetet hordoz, mely üzenet „kimondása” nem semleges, hanem általában – szűkebb vagy tágabb – valóságformáló tevékenység. (Hogy valamely igazságnak többféle gyakorlati jelentése, saját élete is lehet, azt jól illusztrálja a következő – filozófiai területről vett – példa. Az a megállapítás, hogy magasak a gabonaárak, nem ugyanazt a szerepet tölti be a könyvtárban olvasva, mint ha egy gabonakereskedő házána a feldühödött tömegnek hangoztatja a szónok.)

Ennyiben a mű nem pusztán önmagában megálló egész, hanem egy másik (az alkotó és a valóság közötttől eltérő) értelemben is viszony: valamilyen közönségnek címzett közlés. Az alkotó valósághoz való tárgyiassult belső viszonyának külső viszonyba, a befogadó közönséggel történő kapcsolatra lépése. Hogy a mű üzenete mennyiben lesz a művész szándékával adekvát közlés, az egyaránt függ tőle és

a befogadótól. Egyrészt múlik a művészi találékonyságon, másrészt a közönségen (annak élethelyzetén, perspektíváin, beállítódásán). Ha az alkotó rendelkezik közlési célkitűzéssel, akkor az ő művészi felelőssége (immanens, azaz belső normából fakadó felelőssége), hogy tisztában legyen azzal, kihez akar „beszélni”: tudjon egy többé-kevésbé megválasztott – akár nagyon széles – közönséghez szólni, azaz képes legyen fogyaszthatóvá formált művet létrehozni. Figyelembe vegye a megcélzott közönség nyelvi-esztétikai befogadókészségét, társadalmi lélethelyzetét, történelmi horizontját.

Ha nem ilyen a mű, akkor nem művészileg igazat sugall, hanem félrevezetőt. (Az alkotó elvétí a feladatot, ha nem látja maga előtt a közönséget, amelyet megszólítani szándékozik, de akkor is elvétí, ha nem sikerül számára érthetően, annak a „nyelvén” beszélni.) A lehetőségeivel élni hivatott műalkotás a mottóban szereplő „kavics a cipőben”-ként megpróbálja – esztétikai eszközökkel – valami másra, jobbnak gondoltra készíteni a befogadót. (Arra az esetre itt nem térek ki, amikor az alkotót nem a közlés, hanem a pusztán önkifejezés vágya motiválja. Azonban nyilvánvaló, hogy spontán közlési funkciót az ilyen, választott közönség nélküli mű is betölt.)

Ha figyelmesen „fogyasztunk” egy művet (feltéve, hogy az teljesen kihordott, „kilenc hónagra született”), általában elképzelést szerezhetünk arról, hogy mi lehet a szerző üzenete. Szépirodalmi alkotás esetében nyugodtan feltehetjük magunknak a kérdést, hogy mit akarhatott az olvasónak közvetíteni. Függetlenül attól, hogy a kérdésre egyértelmű választ kapunk vagy egymással versengő olvasatok kínálóznak (eltérő „mondanivalók” körvonalazódnak), nem indokolatlan az alkotó eredeti céljára rákérdezni.

Az eredeti cél leginkább a kompozícióban – instrumentális zene vagy képzőművészet esetén elsősorban valóságsszerkezet áttételes megjelenítésében, illetve ennek hiányában, szépirodalom esetén pedig a gondolati vonalvezetés irányában és a végkifejletben (hogy mire fut ki a gondolatmenet) – lepleződik le. (Az előbbi a kompozíció struktúrájával, összhatásával – pl. heroizmus, kiküzdött megnyugvás –, az utóbbi nyelvi eszközök segítségével üzen, orientál.) Az alkotói szándék többnyire megfejtendő, de többé-kevésbé meg is fejthető rejtvény.

Egy adott műalkotás szerepének megítélését bonyolítja, hogy tényleges hatása eltérhet az alkotó szándékától. Ennek egyik oka, hogy a mű sokfajta befogadó közönséggel találkozik. Így nem pusztán az alkotó által megválasztott címzettnek szóló üzenet, közlés, hanem olyan nyilvánosságra kerülő „levél”, amelyet mások is „olvasnak”, és a befogadók más-más beállítódása, különböző nézőpontja következtében többféle „fogyasztása” van, azaz funkcionálisan többértelmű. (Ennyiben

nyitott.) Mivel a befogadó kreatívan viszonyulhat a műhöz (nemcsak az alkotón, hanem rajta is múlik, hogy „mit olvas ki” belőle), a konkrét, tényleges hatások (vagyis a mű valóságos, objektív gyakorlati funkciói) az eredeti üzenettől eltérő, akár azzal ellentétes irányokat vehetnek.

A másik ok, ami miatt a befogadás eltér az alkotó szándékától, annak a kornak az erőtere (koronként más-más erőter), melyben a befogadás megtörténik. Az alkotások időről időre átértelmeződnek – illetve azokat szándékosan átértelmezik. Az egyéni beállítódások mellett a művet a különböző korok atmoszférája, esetleg valamelyik társadalmi csoport aktuális törekvése is újrainterpretálhatja. Az sem ritka, hogy egyes műveket – célirányos deformálással – valamelyik ideológiai irányzat vagy politikai hatalom használ fel saját eszközeként.

Tehát az alkotó szándékolt üzenete és a mű objektív, funkcionális üzenetei igencsak eltérhetnek egymástól. Akár tudatában van ennek a művész, akár nem, alkotása más jelentéseket is felvesz, mint amit ő neki szánt. A megszületett mű önálló életet kezd élni. Nyilvánosságra kerülésekor olyan külső körülmények közé kerül, amelyek jelentősen befolyásolják konkrét funkcióját-funkcióit. (Itt csak utalok arra, hogy – mint később lesz róla szó – nagyon gyakran az alkotó ejti tévedésbe önmagát: nem veszi észre, hogy művének más az üzenete, mint amit ő szeretett volna neki adni.)

Tehet-e valamit az alkotó annak érdekében, hogy csökkentse azt a kiszolgáltatottságot, amely óhatatlanul adódik abból, hogy műve saját, tőle független pályára áll? Tudja-e valamennyire befolyásolni, hogy a tényleges objektív üzenet (akár több üzenet) ne essen túlságosan messze a szándékolttól? Azt a kiszolgáltatottságot ugyan nem tudja elkerülni, amely abból ered, hogy a mű vele szemben önállósul és befogadási módját mások is befolyásolják, de két dolgot biztosan tehet.

1. Abban az esetben, ha eltökélten meg akarja mutatni a világhoz való viszonyulását, a vele kapcsolatos állásfoglalását, mindig módjában áll olyan témát választani, amely alkalmas világszemléletének (a valóság szerkezetileg teljes képének) kifejezésére. Vagyis megpróbálhatja tudatosan csökkenteni a plurális értelmezés esélyét: elkerülni azt a buktatót, hogy még a jóhiszemű átértelmezésre is maga ad ösztönzést.

2. Mindig lehet előnyben részesíteni olyan műfajt (illetve ábrázolási formát), amely alkalmas a világról alkotott összkép megformálására: átfogóan képes megjeleníteni az alkotó világnézetének struktúráját és a belőle fakadó értékrendet. Belegondolva a tartalmi üzenetek és a művészeti formák kapcsolatába, nem nehéz észrevenni, hogy az előbbi meghatározza az utóbbi választhatóságának kereteit, mozgásterét. Átfogó világszemlélet tükrözése nagyformátumú zenei, képzőművészeti vagy szépirodalmi alkotást igényel – a kisebb léptékű művek erre nem

használhatók. Így a különböző irodalmi műfajok sem egyformán megfelelőek a társadalmi összkép megjelenítésére. Lényegében egyetértés van abban, hogy leginkább a nagyepika (a modern korban a regény) képes az emberek közötti társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat komplexen bemutatni. Viszont ilyesmire például a lírai költészet kevésbé vállalkozhat. Annak más a szerepe – mondhatni másra szakosodott. Ugyanakkor a rövidebb verselés jó eszköz valamilyen részlegesség szuggesztív ábrázolására. Ha a művész csökkenteni akarja a félreértelmezés esélyét, akkor eleve olyan kifejezési formát keres, amely idomul a tartalmi mondandójához.

Az „üzenet” téma lezárásaként érdemes szóba hozni, hogy szokás az ábrázoló művészetektől megkülönböztetni a díszítőművészetet, amely – indíttatását tekintve – nem hordoz direkt világszemléleti tartalmat. A művészetnek ezen a területén az alkotó a közönségnek közvetlenül nem üzen, nem próbálja a magatartását befolyásolni, formálni. Az önértékként kezelt geometriai sémák vagy más alakzatok szabályos ritmusának felidézésével célja az örömszerzés, a gyönyörködtetés. A díszítőművészetre – értelemszerűen – az alkotóművészetnek sem az említett formai, sem a tartalmi sajátosságai nem vonatkoznak.

3. Világképi szerkezet – művészi szerkezet

A vallás, a művészet, a filozófia képes arra, hogy a maga nyelvén, sajátos formai eszközeivel valamilyen világszemléletet közvetítsen. Azok a vallások, műalkotások, filozófiák, amelyek átfogó világkép kialakítására törekednek, a tapasztalati valóság különböző szerkezetű képeit nyújtják. Árulkodó, hogy egy vallás, műalkotás, filozófia milyen típusú szerkezetben látja (láttatja) az összvalóságot. Vagyis, hogy miképpen értelmezi – valamint ehhez kapcsolódva milyen elméleti értékrenddel és perspektívában kezeli – azt. Ez azért érdekes, mert a világban való tájékozódáshoz gyakran fontosabbat árul el (azaz több segítséget ad az emberi viselkedés számára) valamilyen áttekinthető világképi struktúra, mint bármilyen mennyiségű extenzív ismeret. Legáltalánosabban tekintve három ilyen – markánsan eltérő – struktúrával találkozni. Egyrészt rendelkezhetünk egynemű (egyelvű, monolit) világmagyarázattal. Vagy orientálódhatunk kétpólusú, duális (antagonisztikus ellentéteken nyugvó) valóságsszemlélet segítségével. Végül lehet ellentéteket szintetizáló („ellentétes egység”) struktúrájú világképünk. Különösen a művészet esetében – a világképi szerkezet mellett – az is jelentős tényező, hogy az alkotó miképpen éli meg, azaz (nem mellékesen elméleti világképe és az éppen adott tapasztalati valóság viszonyából adódóan) milyen életérzéssel viszonyul a mindennapi tapasztalataihoz.

Az egyén számára a természettel és embertársaival való kapcsolatában – bárhonnan nézve – van jó is és rossz is. Érik jobb és kevésbé jó, rosszabb és kevésbé rossz események. Vannak konfliktusok, de általában vannak ideiglenes vagy tartós megnyugvások, örömök is. Továbbá: az adódó helyzetekben minden nézőpontból vannak jobb és rosszabb – jövőben elérhető, megvalósítható – lehetőségek.

Ahogy az elméleti világszemléleteknek alapszerkezetük szerint – imént említett – különböző fajtái alakultak ki, úgy a világunkhoz való gyakorlati viszonyulásnak, helyzetünk megélésének is különböző változatai léteznek. Az egyes alkotások gyakran reprezentálnak valamilyen világképi alapszerkezetet, máskor viszont a világképpel korántsem összhangban levő élettérzések kerülnek előtérbe. Az egyes művek struktúrájának megformálódásában hol különválnak, hol keveredik az alkotó világszemléleti és élettérzésbeli beállítódása, befolyásoltsága. Szerkezetét tekintve – általános megközelítésben – a művészi üzenet („mondanivaló”) három alaptípusa adódik.

1. Sűrűn találkozunk olyan zenei, képzőművészeti, szépirodalmi alkotásokkal, amelyek a világot problémamentesnek mutatják: nézőpontjukból a minket körülvevő valóság egyértelműen harmonikus képet nyújt, békés hangulatot sugároz. A pozitívumok abszolutizálásával azt a benyomást keltik, hogy társadalmunk jól rendezett, otthonosan belakható, és minden okunk megvan arra, hogy felszabadultnak érezzük magunkat benne. Az ilyen – nehézségekről, konfliktusokról megfeledkező – atmoszférát hordozó üzenet valamiféle „operettes” elégedettség képzetét terjeszti.

2. A harmóniát túlhangsúlyozó művészeknél nem ritkábbak azok, akik nyíltan vagy burkoltan elutasítják a hivatalos társadalmi ideológiát, illetve a rá hivatkozó tényleges társadalmi gyakorlatot. Antagonisztikusnak tekintik a világot, és ez a látásmód konfliktusos, diszharmonikus alaphangulatú művekben tükröződik vissza. Ezekben az elégedetlenséget, kritikus viszonyulást kifejező alkotásokban csak a tapasztalható negatívumok jelennek meg: a feszültségek abszolutizálása történik. Azoknak a válasznak, amelyek az antagonizmusokként felfogott feszültségekre keletkeztek, számos változata létezik.

– Van olyan mű, amely riasztónak, elfogadhatatlannak ábrázolja a világunkat és nem lát belőle semmilyen kiutat. Az emberi-társadalmi lét kilátástalanságára következtet: áthatja a reménytelenség érzése. Hatása elkedvetlenítő, lefegyverző – atmoszférája passzivitásra ösztönöz.

– Van olyan mű, amely arra ad példát, hogy az ellenségesnek mutakozó társadalmi valóságból egyetlen kiút van: véglegesen háttal fordítani neki. Érzelmileg-gondolatilag teljesen elhagyni, vagyis elmenekülni. Jelképesen ki lehet belőle vonulni és a védekező individualításban

lelni menedékre. Az esélytelennek tűnő, kudarcokat ígérő társadalmi cselekvés belső aktivitással helyettesíthető, váltható ki. Az ilyen bezárkózás valójában visszahátrálás a szubjektív belső világ átláthatóbb, otthonosabb rendjébe. E megoldás szerint harmóniára csak az egyéni, sőt csupán a lelki területen van esély.

– Van olyan mű, amelynek alkotója a világban tapasztalt diszharmóniára művészi önkifejezéssel reagál. A tartalmi-társadalmi kérdésektől való eltávolodást szűkebben művészeti aktivitással kompenzálja: a formai kísérletezés, az újítások uralkodóvá emelésével. Ezek a formai újdonságok, bravúrok nem orientációs indíttatású, hanem másfajta üzenettel rendelkeznek. Nem a laikusoknak, hanem a társadalmilag intézményesült szakmai elit számára készülnek: e beavatott szűk közönséghez szólnak. (Ezért ezt a „formalista” fordulatot a művészet bürokratizálódásának is nevezik.) A formai kuriozitás fő feladata a szakmai versengésben való „piacképesség” elérése, biztosítása.

– Az érzékelt antagonizmusokra való válasz további változata a lázadás. Van olyan mű, amely elutasítja a fennállót és látványosan szembefordul vele. Kitörési kísérletében azonban beéri az elutasítással, anélkül, hogy annak pozitív irányt próbálna adni. Horizontja, illetve cselekvése az indulati tagadás vagy a pusztító aktivitás.

– Van olyan mű, amelyben a világ diszharmóniájának felidézése kiegészül annak gondolati ellenpontozásával. Valamilyen pozitív irányt sejtet, elképzelt jobb (általában utópisztikus) társadalmat jelenít meg. A kaotikusnak vagy kegyetlennek tapasztalható valóság nyomasztó hatását egy reálishan nem létező (többször nem is lehetséges) rend képzetével kíséri meg ellensúlyozni, kioltani. El kell innen menekülni eszmeileg – vallja – egy szebbé, igazabbá megkonstruált világba. A zűrzavarosnak, elviselhetetlennek érzett jelent valamilyen absztrakt renddel helyettesíti, annak otthonos átláthatóságával váltja fel.

A diszharmonikusnak megélt világból reális kiutat nem látó választípusok sora még hosszan folytatható.

3. Van olyan mű, amely világunk konfliktusos – feszültségekkel, ellentmondásokkal súlyosan terhelt – jellegére konstruktív elégedetlenséggel reagál. Nevezetesen úgy, hogy a negatívumok kiemelése mellett az emberi tevékenység valóságformáló képességét is felidézi. Hangsúlyt helyez a tudatos cselekvés társadalomátalakító erejére. Azt sugallja, hogy – a történelem bármely korszakában, bármilyen körülmények között – lehet eredményesen törekedni valamilyen számunkra jobb, kedvezőbb helyzetre. Érzékelteti, hogy az antagonisztikus társadalmi rendszer sem alternatívátlan: megfelelő erőfeszítéssel, kitartó próbálkozásokkal sikeresen lehet küzdeni a megváltoztatásáért. Az ilyen szemléletet képviselő mű tartalmi-szerkezeti felépítése a nyomasztó helyzet átalakíthatóságának, mindenkor megváltoztathatóságának

(valamiféle konfliktusos harmónia perspektívájának) atmoszféráját villantja fel.

Sajátossága ennek a látásmódnak, hogy bizonyos egyéni problémákat nem pusztá magánügyekként jelenít meg, hanem mögöttük társadalmi meghatározók is felsejlenek. Sejteti, hogy némely tipikus magánprobléma valójában társadalmi léthelyzetek személyes megélése: egyéni problémaként konkretizálódó társadalmi léthelyzet. Ezzel megtörténik egy alacsonyabb szinten jelentkező feszültségnek egy átfogóbb (ezért nagyobb feloldási eséllyel bíró) szintre való átemelése, integrálása.

Megemlítendő, hogy vannak olyan művek, amelyek üzenete nem egységes: világkép és valóság (értékrend és realitás) egymással való ellenpontozása valójában kettős üzenetet közvetít, amiből valami „hoztam is meg nem is” tanulság adódik. A Mozart *Idomeneó*jának történetében kikerekedő – vékony énekhangon megjelenített – erkölcsi diadalt elnyomja, ezzel relatív érvényűvé fokozza le a világhatalmak monumentalitását megjelenítő zenekar. Vagy egy – nagyjából szintén korabeli – másik példa. Molière az adott társadalomban nagyon is realiztikusan viselkedő Don Juant és Tartuffe-öt csak egyfajta nem evilági deus ex machina (a kőszobor, illetve a bölcs uralkodó) révén tudja „helyretenni” – megmutatva, hogy a valóságos élet logikájában ténylegesen ők győzedelmeskednek. A művészet az eszményibb állapotok közeledését ilyen ellentétes (önellentmondó) kettősségek kiemelésével is megkísérli – „kavicsként” – segíteni.

4. *Érték-e a művészet?*

Lényegében egyetértés van abban, hogy a művészi ábrázolás olyan sajátosságokkal rendelkezik, melyek egyértelműen megkülönböztetik a tudománytól, filozófiától stb. Olyan szemléletes megjelenítési technikákkal dolgozik, melyek révén a felidézett események, folyamatok, hangulatok, összefüggések intenzíven átélhetővé válnak. Érzelmi, illetve intellektuális hatást gyakorolnak a befogadóra. A művészi alkotások erre azért képesek, mert rendelkeznek bizonyos specifikusan a művészetre jellemző formai eszközökkel. Nincs viszont egyetértés abban, hogy léteznek-e a formai elvárások mellett tartalmi kritériumai is a művészetnek. S ha történetesen vannak ilyenek, akkor nem ezek-e a meghatározók?

A „tartalmi kritériumok – formai kritériumok” dilemmára nagyon eltérő válaszok születtek. A kérdéssel foglalkozó teoretikus megteheti, hogy minden alkotást, amely művészi kifejezésformát alkalmaz, művészetnek tekint. Minden művészi technikával megformált objektumot

– legyen bár hamis, hazug, emberellenes vagy más módon káros – a művészet területére sorol, így valamennyi formai ismérveknek megfelelő alkotás művészetnek minősül. E felfogás fontos hozadéka, hogy a művészetet mentesíti annak az előfeltevésnek a terhétől, hogy társadalmi funkciót kell ellátnia. Attól, hogy emiatt nem lehet antihumánus, hazug stb. Már miért ne lehetne?! (Némi csúsztatással: „Költő hazudj, de rajt” ne fogjanak”). Ezért nem kérhető rajta számon, hogy emberileg-társadalmilag hasznos, értékes legyen. Teljesen elegendő, ha alkotójának önkifejeződésül szolgál – bármilyen is az illető személyisége és bárhogyan fest is ez az önkifejeződés. Ebből következően nehéz – és itt nem kibontható – téma, ingatag terület a formai kritériumoknak egyaránt eleget tevő művek rangsorának, értékhierarchiájának kérdése. De a jelzések szintjén maradvá is megállapíthatók a következők. Ha a műalkotás alapismervének a művészi eszközökkel való hatóképességet tekintjük, akkor minden mű végső minősítője a befogadó közönség: az mérhető valamennyire egzaktan, hogy egy mű hat vagy nem hat az adott befogadóra. A tapasztalatok szerint nem meghatározó ebben a hatásgyakorlásban a művész technikai tudása, szakmai képzettsége, az alkotás kifinomult kimunkáltsága: lévén itt nagy a szerepe a szubjektivitásnak, az egyik befogadóra ez, a másokra inkább az a mű hat. (Például van, akire a naiv festészet, van, akire az akadémikus festészet.) Így viszont aligha adható meg olyan általános érvényű objektív mérce, amely egyértelműen megmutatja, hogy melyik mű a „jobb”. Ebben a megközelítésben a „művészet” megjelölés lényegében leíró (azaz értékmentes) kategóriaként funkcionál.

A teoretikusok másik csoportja a műalkotásokkal szemben tartalmi elvárásokat is támaszt: nemcsak formai, hanem ismeretelméleti szempontokat is számon kér rajtuk. Eszerint a műnek nem csupán hatásosnak, hanem helytállónak is kell lennie: üzenete nem kerülhet lényegi ellentétbe a tudományos igazsággal. Kielezett határozottsággal képviseli ezt a nézetet például József Attila, aki valóságfeltáró feladatot tulajdonít a művészetnek. Specifikumát abban látja, hogy a nem szemléleti világegészt szemléletileg jeleníti meg, azaz a helyébe szemléleti egészt terem. Amely alkotás nem tesz ennek eleget – hangsúlyozza –, az nem mű. A művé válás intellektuális alapfeltétele, hogy igaz képet adjon a valóság totalitásáról, a világegészről – annak perspektíváját, történelmi mozgástendenciáját (ennyiben feltehető jövőjét) is beleértve. „A világot csak jól vagy rosszul lehet látni.” A valóság pedig – úgymond – kizárólag a mindenkori feltörekvő társadalmi osztály álláspontjáról érthető meg helyesen. Ezért eleve nem jöhet létre művészet más állásponton. Minden, ami tőle eltér, csupán „kísérlet a műalkotásra”. Aki történelmileg inadekvát nézőpontból szemléli a világot, az szükségképpen torzítva, „rosszul lát” és – legyen egyébként bármily „művészi” a produktuma – kirekeszti magát a művészet területéről.

A fentiekben megmutatkozott, hogy a művészet fogalmával kapcsolatban határozott alternatíva jött létre és a „tartalom vagy forma elsőbbsége?” kérdés megválaszolásának komoly tétje van: a vázolt dilemmában az egyik oldal mindenképpen „rosszul jár”. Ebben a választásban – módszertani kényszerűséggel – vagy a művészet egészének értéktartalma vagy bizonyos alkotások művészetjellegének elismerése esik áldozatul. Az értelmezésbeli alternatíva a következő.

1. A művészi formai jegyek minden produktumot a művészet rangjára emelnek – de egyes művek társadalmilag értéktelenek, illetve kártékonyak. E felfogás szerint az alkotás a művészethez sorolódik, de a művészet – társadalmilag tekintve – nem feltétlenül érték, hiszen a pusztán hobbiból keletkezett alkotás is belefér. Ezen értelmezés nyertese az egyes mű: tartalmi okok miatt nem érheti hátrányos megkülönböztetés, külső értékmércek miatt nem számúzhetik a művészetből.

2. Valamennyi műalkotás társadalmi érték – de csak bizonyos tartalmi kritériumokat felmutató alkotások tartoznak a művészethez. A tartalmi (ismeretelméleti) kritériumoknak eleget nem tevő produktumok – rendelkezzenek bármily művészi formai jegyekkel – kihullanak a területéről. Ennek a felfogásnak nyertese a művészet (mint kategorikus minőségi normával bíró művészet) fogalma: csak olyan alkotás tartozik a területére, amely – a tudományos igazsággal is összhangban lévén – eleve érték.

Tehát vagy a művészet területét szűkítjük le az olyan alkotásokra, melyek ismeretelméletileg igazolható tartalmakat jelenítenek meg, vagy elfogadjuk, hogy tudományosan téves, elhibázott alapon is létrejöhet művészet.

Létezik egy további esztétikai felfogás, amely a vázolt dilemmán úgy lép túl, hogy egyrészt a jelzett alternatíva pólusait részlegesen összekapcsolja, másrészt viszont megkettőzi az értékelést: különválasztja és más mércén méri az esztétikai valamint az ismeretelméleti igazságot.

Ebben a megközelítésben a művészi érték szempontjából nem döntő a mű intellektuális tartalma. Egy alkotás akkor is remekmű lehet, ha „bölcselete vagy felfogása szemmel láthatóan téves, és az égető fontosságú társadalmi folyamatokra nézve utópikus és reakciós voltánál fogva egyenesen nevetséges [...] Lehet egy alkotás szellemisége helyes vagy helytelen, materialista vagy idealista, hasznos vagy káros, haladó vagy maradi, művészi értékét ez egyáltalán nem befolyásolja” (J. Vidmar). A gondolatiság és a művészi érték két különböző sík, amelyek teljesen függetlenek egymástól.

A művészet – fogalmaz Vidmar – nem pusztán világszemléleti, hanem annál tágabb, átfogóbb emberi tartalmak kifejeződése. „A lét többet jelent az ember világában, mint a gondolkodás vagy a megismerés.” Ezért a műalkotás nem a valóságról, hanem a létet megélő egyéniségről szól. Ugyanazon valóság egészen különböző módokon

(eltérő magatartásformákkal, életérzésekkel, világlátásokkal), mondhatni plurálisan élhető meg. Az egyes társadalmi rétegek élete alternatív létformákat mutat. Egy kor jellemzése pedig bármelyik akkor tipikus létforma, életérzés bemutatásával történhet: „az író többféleképpen is tükrözheti a korát”.

Minden jelentős mű az aktuális, az éppen létező társadalmat képviseli, mert az alkotó azzal „vitatkozik vagy azt dicsőíti”. Azok a művek, amelyekben a korabeli társadalmi rendszer bármelyik reprezentatív látásmódja, életérzése tükrözik, egyenrangúak. Mint lényeges kortünetek – kellő megformáltság esetén – azonos művészi értéket hordoznak.

Ez az értelmezés, amely túllép a korábban említett kiélezett alternatíván, valamiféle közvetítést teremt a művészet „önkifejező” és „ismeretelméleti” felfogása között: a formailag megfelelő alkotásokat ugyan nem rangsorolja, hierarchizálja tudományos elvárások alapján (nincsenek ilyen elvárásai), de mégis figyelembe vesz bizonyos tartalmi szempontokat. Ezen irányzat szerint nemcsak egyetlen (az ismeretelméletileg adekvát), hanem az összes, valamely korban tipikus nézőpont (álláspont) művészileg meggyőző ábrázolása a művészet területét gazdagítja. Mondhatni: a teljes valóság („tudományos igazság”) megmutatásától való különböző eltérések (vö. háromszög, négyzet) szuggesztív megjelenítései is eleget tesznek a művészet kritériumainak.

Ebben a plurális felfogásban tehát egy kor jellemzése bármely jelentős létforma, életérzés bemutatásával történhet. Vegyük azonban észre, hogy ez a nagyon is életszerű megközelítés egyúttal a részképek apológiája is. Ez a létezésnek (megéltségnek) a megismeréssel szembeni többletére, elsőbbségére hivatkozó művészetértelmezés maga állít fel korlátokat a létezés területén. Ugyanis a – teljességre való törekvéstől meghátráló – részlegesség óhatatlanul lemond a létezés egészének (mint strukturálisan teljes létezésnek) az átlátásáról. Jobban belegondolva: egy kor tényleges jellemzése feltételezi (ennyiben megköveteli) az adott kor valamennyi tipikus létformájának, életérzésének (vö. szerkezetileg a teljes gúlának) az ábrázolását. (Amire a regény vagy a szimfónia lehetőséget is kínál. Míg például a drámai műfajon belül a tragédia leginkább egy értékrendbeli választatot tud kiélezetten megjeleníteni, addig a regény – kevésbé kiélezetten – alternatívák sokaságát.) Ennyiben – a „pluralitás” elismerése ellenére – a műalkotások mégsem feltétlenül minősülnek tartalmilag egyenértékűeknek. Mutatkozik közöttük bizonyos objektív rangsor a látókör szélessége szerint: annak alapján, hogy terjedelmileg mekkora területre vonatkoztatják magukat, azaz a valóság egészéből kisebb vagy nagyobb szeletet fednek le. Hogy mit tematizálnak: valamilyen részproblémával vagy átfogó társadalmi problémával foglalkoznak? Konkrétan: hogy eljutnak-e az adott társadalomstruktúra („osztályszerkezet”) működésének megragadásáig – vagy eleve megkerülik azt. Stb.

5. A művészet mint figyelemfelhívás és mint figyelemelterelés

Az írás egy korábbi része az életünket meghatározó létkérdésekkel kapcsolatban megkülönböztette egymástól a viselkedések két alapformáját: a figyelemfelhívót és a figyelemelterelőt. Megfogalmazódott: „a nagy létkérdések (illetve az általuk hordozott fenyegetettségek) szemléleti magaslatáról, horizontjáról tekintve bármiféle másról beszélés mellébeszélésnek mutatkozik. (Létkérdések helyett olyasmivel való foglalkozásnak, ami nem létkérdés.) Mint valami fontosabbnak az eltitkolása. Félreorientálás, figyelemelterelés” (*Eszmélet*, 98, 175–176). Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy az ott vázolt dilemmák mennyire érvényesek, alkalmazhatók a művészet területén. Indokolt-e itt is a figyelemfelhívó és a figyelemelterelő hatás, funkció ellentétéről beszélni?

A plurálisnak nevezett művészetértelmezésben – a tudományos megismerés lehetőségeitől eltérően – valamennyi szubjektum-objektum (alkotó és valóság közötti) viszony (mint az alkotó által megélt és újraformált valóság) egyidejűleg figyelemfelhívás és figyelemelterelés. Figyelemfelhívás arra a nézőpontra (látásmódra, értékrendre, állásfoglalásra), ahonnan az adott művész szemlél és megél valamilyen helyzetet – ami egyúttal más megélési alternatívákról való „figyelemelterelés”. Ezek szerint a műalkotás módszertani sajátossága, hogy figyelemfelhívás és figyelemelterelés között nem vagy-vagy, hanem is-is kapcsolatot hoz létre. A művész azzal próbálja a közönségét a világban való – szerinte – helyes viselkedésre motiválni, hogy segíti valamilyen álláspont – vonzó vagy taszító célzatú – megismerésében, illetve átélésében. A művészi szuggesztivitással megformált alkotások végeredményben azért minősülnek egyenértékűeknek, mert a különböző – a maga korában jelentős, tipikus – nézőpontok, álláspontok között az esztétikai mérce nem differenciál (nem ismer el semmiféle rangsort, hierarchiát).

Más a helyzet az ismeretelméleti szempontú (a József Attila-i „csak az művészet, ami tudományosan is helytálló”) értelmezésben. Ebben a felfogásban minden olyan alkotás megtéveszti a befogadót, amely nem ad teljes világképet, azaz nem ragadja meg szerkezetileg a valóság egészét. Amikor nem a konkrétan lehetséges legátfogóbb totalitás nézőpontját, látószögét alkalmazza, rejtve marad az adott korban elérhető összkép, vagyis a történelmileg aktuális „világegész”. Ha e totalitás helyett másról beszél (vagyis kevesebbet mond a valóságnál, fontos összefüggéseket eltitkol belőle), akkor alapvető művészeti lehetőség szenved csorbát: segítő eligazítás helyett félreorientálást valósít meg. Mellébeszélés, figyelemelterelés, félrevezetés történik.

6. A „jó tudni” és a „jobb nem tudni” művészete

Emlékezzünk vissza a fenti fejtegetés egyik alapvető állítására: minden szépirodalmi, képzőművészeti, zenei alkotás egyidejűleg több dologról tájékoztat.

1. Tárgyában visszatükröződik az objektív valóság: az a világ, mint „objektum”, amely a műben – különböző áttételeken keresztül – megjelenik. Minden jelentősebb mű (valamilyen – akár csak szerkezeti – szinten) informál arról a helyzetről, korról, társadalmi közegekről, amelyben keletkezik.

2. Magától értetődő, hogy a műben tükröződik az alkotó, aki a sok lehetséges közül éppen ezt a tárgyat, témát választja, tartja – a sok lehetséges közül éppen ilyen – ábrázolásra érdemesnek. Minden mű árulkodik az alkotójáról – bármennyire igyekszik olykor elbújni mögötte. Gyakori, hogy társadalmi beágyazottságából és beállítódásából is fakadó látószöge már a tárgyválasztását is befolyásolja – problémalátását, témaérzékenységet, állásfoglalását pedig elengedhetetlenül.

3. A mű megmutatja, hogy az alkotó – az általa felvett nézőpontból – milyennek fogja fel (értelmezi, illetve éli meg) a valóságot, hogyan viszonyul hozzá. Hogy az ő álláspontjáról (többnyire megkockáztathatjuk: a világban elfoglalt tényleges vagy eszmei pozíciójából) ilyennek mutatkozik a világ (miközben más álláspontokról másmilyennek).

Mi sem természetesebb, mint hogy az ember ösztönösen odakap, ahol nyilallást érez (arra figyel, ahol „szorítja a cipő”). Mi sem természetesebb, mint hogy az egyén általában a hozzá – térben, illetve lelkileg – legközelebb állóból, azaz önmagából indul ki. Intenzíven foglalkoztatja „saját fájdalma, öröme”. Ezért nem meglepő, hogy számos mű témája a pusztán individualitás. Különösen nem meglepő ez a modern (illetve „posztmodern”) korban, amikor az egyének sűrűn tapasztalják és jelentős részük igen rosszul éli meg, hogy társadalmi környezete kialakításának nem alanya. Hogy a lényegi folyamatok az ő szándékától és cselekvésétől függetlenül történnek. Ebben a számára idegen, sőt ellenséges közegben, környezetben részlegesnek, bizonytalannak, elveszettnek érzi önmagát. Az igényes művész nem teheti meg, hogy érzéketlenül elmegy a kortársait gyötrő részlegességek mellett, hanem – ha esetleg történetesen nem saját közvetlen személyes élménye, akkor is – valamilyen szinten belehelyezkedik a gondjaikba, érzéseikbe. Nem tudja megkerülni ezt az életszerű gyakorlatot.

A művész világképe és életérzése többnyire nem esik egybe. Az előbbi tudja, az utóbbit éli-megéli. Az előbbi átfogóbb, teljesebb, az utóbbit részlegesebb vonatkozású. Az előbbi hosszabb távra készül, az utóbbit rövidebb távon hat. A felelős művész az alkotói folyamatban (illetve már magában a témaválasztásban) megszenvedti az életszerű rész-

legesség és az átfogóbb világképi szint közvetlen „életszerűtlensége” közötti feszültséget. Vergődik ebben a kettősségben és szerencsés esetben a műve érzékeltetni tudja azt. (Mondhatni: kettős – jóllehet nem egyenrangú – „üzenettel” bír.) Az ilyen mű nem hallgatja el, hanem érzékletesen megjeleníti aktuális konfliktusukat. Nem éri be azzal, hogy „kitakarja a sebeket”, hanem törekszik azok szélesebb értelmezésére: a végső társadalmi okok felvillantására. Továbbá keresi a társadalmi változtatás, feloldás lehetőségét – azaz érdeklődést mutat a történelmi tendenciák, perspektívák iránt.

Ebben a megközelítésben a ténylegesen igényes mű átfogó tapasztalati valóságképnek, értelmező világképnek és alkotói életérzésnek egymásra és egymásba rétegződése – így a közöttük levő egyenetlenségek, feszültségek megjelenítése is. Egyrészt a leíró, regisztráló – a valóságot „körüljáró”, nézőpontokat egyesítő – valóságképe (vö. gúla). Másrészt a valóságképnek dinamizáló (értelmező, illetve ellenpontoszó) értékrenddel struktúrát adó világképe. Harmadrészt dilemmák, konfliktusok átéltségét kifejező életérzése (gyakorlatban megnyilvánuló értékrendek ütközése, életérzések alternatívítása).

A mű tartalmi igényességét döntően az mutatja, hogy nem részleges, hanem komplex megközelítést alkalmaz. Mindenkor határozhat úgy az alkotó, hogy olyan témát választ, amely alkalmas valamilyen összkép művészi technikákkal történő megjelenítésére. Nevezetesen: a meggyőződése szerinti tartalmi kérdés elsőbbséget élvez a választható műfajokkal és kifejezési formákkal szemben. Mintegy a stratégiai döntéshez keresi hozzá a taktikailag legmegfelelőbb műfajt, kifejezési formát.

A komplex megközelítésnek szerves részét képezik az alapvető létkérdések (vö.: Létkérdések – létválaszok. *Eszmélet*, 95). A művészet nem alkalmas az alapvető létkérdések összes dimenziójának extenzív feldolgozására. De képes az intenzív megragadásukra. A „jó tudni” művészete az emberek életét (létfeltételeit, megélhetési kérdéseit) társadalmi környezetében és összefüggéseiben ábrázolja. Továbbá: érzékelteti az emberek életének történelmi folyamatokba való illeszkedését.

Nem csak az lehet érdekes, hogy miről szól, hanem az is, hogy miről hallgat egy mű. Hogy miről nem szól, azaz mit hallgat el (mit tagad le) strukturálisan.

1. Az emberek életében „jó” és „rossz” – változatos arányban ugyan, de – többnyire egyaránt előfordul. Van olyan mű, amely az élet „jó” és „rossz” oldalait, lehetőségeit is megjeleníti. Egyoldalú az a művész, aki csak a „jót” vagy csak a „rosszat” (a „jó” vagy a „rossz” lehetőséget)

veszi észre, láttatja. Torzképet kapunk a valóságról abból a zenéből, festményből, regényből stb., amely csak harmóniát (mint problémamentes harmóniát) sugall. Az otthonosságnak ez a megtévesztő hangulata a helyzetünkbe való – naivitást igénylő – belenyugvásra ösztönöz. A világ lefegyverzően elégedett elfogadására, a hozzá való békés, passzív viszonyulásra.

Ugyanilyen torzképet nyújt az a művész, aki az érzékelt feszültségeket – szintén egyoldalú túlhangsúlyozással – teljesen kilátástalan, végleg reménytelen antagonizmusokként kezeli. A ténylegesen feszítő konfliktusokat kibékíthetetlen ellentéteknek mutatja. Csak a rossz érzést, a hiányérzetet jeleníti meg, de nem tesz kísérletet a hiány konkrét tárgyának, átfogó alapjának megtalálására. Így – miként számos kortársa az életfolyamatának gyakorlatában – nem foglalkozik a hiány enyhítésének, megszüntetésének esélyével. Hatását tekintve ez az abszolút, de iránytalan tagadás is gyakorlati társadalmi passzivitásba torkollik. (Persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy az ilyen – ismeretelméleti – „torzképek” kialakulásának nemcsak társadalmi megindokltsága van, hanem számottevő rétegek számára fontos gyakorlati funkciója. Ezek is segítik meglevő élethelyzeteik konkrét elviselését, a mindennapi lelki és fizikai túlélést.)

Egyoldalúan éli meg a helyzetét, aki csak a „jót” vagy csak a „rosszat” érzékeli. Aki elégedettségében nem akar vagy reménytelen beletörődése miatt nem próbál többet kihozni a helyzetéből. Ezért annak a műnek a valóságképe is hiányos, torz, amelyben nem jelenik meg az ember környezetátalakító (külső és belső környezetét átalakító) képessége, így társadalmi csoportok, tömegek társadalomátalakító (struktúraváltoztató) történelmi erőfeszítése. A felidézett egyoldalúságok olyan formai elvontsághoz vezetnek, amely leszűkítve mutatja meg az emberi valóság dinamizmusait. Az emberek világát egyoldalúan, egysíkúan megjelenítő mű – akarva-akaratlan – a „jobb nem tudni” művészetét képviseli.

2. Van olyan mű, amely az egyének életét azzal teszi konkréttá, hogy beágyazza a társadalmi és történelmi környezetébe. De olyan mű is létezik szép számmal, amely az egyént teljesen önálló egységként, viszonylagos függetlenségét abszolút függetlenségként jeleníti meg. Mint akinek nincs érdemi kapcsolata a világgal. Gondjai, gyötrődései – absztrahálva életének bizonyos szintjeitől – egy elvont ember problémáiként tükröződnek.

Az ilyen mű eltekint az egyének létezésének tényleges alapjaitól és szélesebb hátterétől. Absztrakciót végrehajtva – mintegy „geometriairedukálva” – ábrázol, illetve eleve redukciós témát választ (elvonatkoztatás magában a tárgyválasztásban). Azért nem tűnik hiteltelennek ez a „geometrizálás”, mert sokak számára ilyen absztrakt a megélt valóság: a kortársak ténylegesen egyoldalúak, elvontak a

mindennapi és társadalmi életükben. Ebben a helyzetben az egyének jelentős része hajlamos arra, hogy védekező beállítódást vegyen fel, befelé forduljon és megpróbálja abszolutizálni saját mikrokozmoszát (mint „kis egész”). Ezzel ugyan csupán kompenzál valamiféle hiányt, de – legalábbis ideig-óráig – képes erre a kompenzálásra.

A szépirodalom fontos témának tekinti ezt a befelé fordulást, bezárkózást. Törekszik életszerű hangulati megjelenítésére. Gyakori azonban, hogy ezt a hangulatot, atmoszférát a mű nem egyszerűen csak megjeleníti, visszaadja (művészi eszközökkel rekonstruálja), hanem az mindenben eluralkodik. Ezzel az író jóváhagyólag beletemeti hőst ebbe az állapotba és életérzésbe. Nem érintve az előzményeket és a tágabb összefüggéseket, hallgatólagosan azonosul ezzel a helyzettel.

Amikor a szereplők élete komplex összefüggéseiből kiragadva kerül bemutatásra, tartalmi elvontság keletkezik. Az egyént – spontánul vagy tudatosan – önmagába zárt egységként bemutató mű a „jobb nem tudni” művészetéhez tartozik.

3. Egyazon kor eltérő nézőpontokból közelíthető meg (nem függetlenül attól, hogy eltérő társadalmi pozíciók, illetve társadalmi beállítódások egyaránt jellemzőek rá). Mivel ily módon más-más „látványhoz” szolgál nyersanyagul, nem meglepő, hogy különböző művekben különféle módokon jelenik meg. Minden valóságnak többféle megragadása, megélése lehetséges, ezért vele kapcsolatban eltérő álláspontok, így állásfoglalások alakulnak ki. Előnyére válik egy műnek, ha összegyűjti a főbb megélési alternatívákat, mert különben a kiemelt probléma kevésbé átélhető. (Ennek elmulasztása esetén ugyanis nagy valószínűséggel úgy kapunk valamire „választ”, hogy maga a kérdés – az átélendő probléma – nem „hangzik el”).

Van olyan mű, amely a témául választott kort, helyzetet a benne létező különböző tipikus nézőpontok, megélési alternatívák bemutatásának segítségével tükrözi vissza. Ugyanakkor olyan művek is léteznek, amelyekben egyetlen kizárólagos álláspont (korprobléma helyett részprobléma) tűnik fel. Miként általában véve az alkotói megélttség hiánya, úgy az adott korra, helyzetre jellemző alternatív megéltségek felidézésének elmaradása (az egyoldalú nézőpontból fakadó egysíkú ábrázolás) is megtéveszti, félreorientálja a befogadót. Valamely korproblémát csak részlegesen megközelítő alkotás szándékosan vagy akaratlanul a „jobb nem tudni” művészetét képviseli.

4. Van olyan mű, amely az egyének életét a létezés nagy alapproblémaival összefüggésben közelíti meg. Előfordul, hogy maga a létkérdés válik szélsőségesen kiélezetté és kap elvont (egyetlen síkra redukált) megjelenítést. Valamely mű témája lehet a közvetlen létfenntartás, a pusztta életben maradás. Megesik, hogy az író a táplálék megszerzéséért vagy egy halálos fenyegetettség megszüntetéséért való küzdelem

bemutatását (például Jack London egyes novelláiban) tartja fontosnak. Hőseinek történetében nincs sem „lelkizés”, sem társadalmi környezet – a kiválasztott szereplő aktuálisan nem tud ilyesmikkel törődni. Teljesen leköti a pillanatnyi túlélés feladata és az írói ábrázolás azonosul ezzel a beállítódással. Lényegében elvonatkoztat az előzményektől és a tágabb összefüggésektől. Redukál. Egyetlen dimenzióra csupaszítja le a témát.

Más művekben a jövedelemszerzés emelkedik központi kérdéssé. Érthető ez, hiszen a modern világban megkerülhetetlen a megélhetés ilyen módon való biztosítása. Mégis számos irodalmi mű – eltérően mondjuk a *Warrenné mesterségétől* – homályban tartja a jövedelmek eredetét, forrásait – vagy egyáltalán nem néz szembe a létfenntartás feladatával. A szereplők nemcsak társadalmi viszonyrendszertől, kötelekektől, hanem létproblémáktól is mentesként kerülnek bemutatásra. Ezzel – hallgatólagosan – azt sugallja, hogy az adott társadalomban a megélhetés kérdése egyszer s mindenkorra megoldottnak tekinthető.

Ha egy alkotó nem érinti az anyagi élet (megélhetési tevékenység, jövedelemszerzés) problémáját, akkor megkerüli az emberi létezés alapkérdéseit. Úgy cselekszik, mint aki nem hajlandó róluk tudomást venni. Kiélezett strukturális megközelítésben: az emberi létezés hiányával foglalkozik. (Visszaautalva: ott szükségképpen nincsenek „létválaszok”, ahol homályban maradnak, elmaradnak a „létkérdések”.) Végső elemzésben a léttelenség, a szereplők létnélkülisége, vagyis egy tartalmi absztrakció megjelenítését választja. Ösztönösen vagy tudatosan a „jobb nem tudni” művészetét műveli.

A „jó tudni” művészete úgy próbálja a befogadót eligazítani a világban, hogy dinamizálja a tevékenységét. A „jobb nem tudni” művészete viszont döntően statikus, passzív társadalmi viselkedést vált ki belőlünk. Inkább visszaigazolja, kiszolgálja negatív életérzésünket, semmint „kavicsként” ösztönözne a változtatásra. Csekély túlzással még az is felvethető, hogy azoknál, akiket eredményesen szólít meg, ábrázolóművészet léteire bizonyos értelemben díszítőművészeti szerepet játszik. Akkor is, ha kellemes, gyönyörködtető hatása van, de akkor is, ha ennek felkavaróan elzsongító fonákjaként (mint negatív díszítés) a közönségében öngyötrő, önpusztító magatartást, önsajnáló alaphangulatot erősít. Mindkét változatban egyfajta szabadidős rétegszórakoztató funkciót is ellát.

Az alkotóművész megíthet egy adott történelmi helyzetet úgy, hogy pillanatnyilag nem összkép nyújtása, hanem valamilyen közvetlen, konkrét motiválás az időszerű. Hogy minden egyéb megfontolással szemben valamilyen gyakorlati feladatnak kell elsőbbséget biztosítani. Ezért beletörődik abba, hogy átmenetileg vagy tartósan félre kell tennie

a teljes tudását, elméleti meggyőződését és úgy dönt, hogy bizonyos rész kérdésre koncentrál, fókuszál és ennek megjelenítéséhez keres megfelelő kifejezési eszközt.

Petőfi korábban idézett ars poeticájában (*Eszmélet*, 96) megmutatkozik, hogy a költő érdeklődése a társadalmi alapkérdésekig és az emberiségig terjed. Világszemléletében ezeknek meghatározó helye van. (Nem mellesleg, ebből az ars poeticából az is kiderül, hogy kevésbé elkötelezetten – pontosabban másfajta, személyisége iránti elkötelezettségből fakadóan – pusztán játékosságból is születnek versei. Hogy a helyzet még összetettebb legyen: elemzők rámutatnak, hogy ilyen játékos versek keletkezése olykor nem egyszerűen magánhobby, hanem – objektív funkcióját tekintve – politikai tett. Nevezetesen, a korabeli magyar irodalomból száműzött, abban legalábbis mellőzött plebejus témák választását – mint egyfajta másról beszélést! – költészeti forradalomnak nevezi az irodalomtörténet.) Petőfi 1848. március 13-án írja az egy későbbi népgyűlésre szánt „Talpra magyar”-t, amelynek a szemléleti horizontja jóval szerényebb az átfogó világképénél. A költő „szakszerűtlenül” keveset hoz szóba ahhoz képest, amit tud és gondol a világról. Teszi ezt a kiválasztott konkrét funkció (közvetlen hatás, lelkesítés) eredményességének érdekében. Vagyis tudatosan leszűkíti a mondandóját. Amikor direkt befolyásolás, mozgósítás (mint aktuális taktikai cél) a feladat, nem ronthatja le a hatást differenciálással, árnyalással, elméleti komplexitással. Hogy ez az összefüggés mennyire fontos, érzékeltesse egy – bár nem a művészet területéről vett – korántsem légből kapott ellenpélda. Sokszor megessik, hogy amikor egy gyakorlati helyzet rövid, célirányos, mozgósító hatású érveket kívánna, a szónok hosszadalmas teoretikus – vagyis az adott helyzetben elvont – elemzéssel veszi el a hallgatóság kedvét a cselekvéstől. „Felfegyverzés” helyett lefegyverez.

Petőfi tehát mintegy „beletörődik” abba, hogy „itt és most” nem az egész világképét tükröző üzenetnek van időszerűsége. A diszfunkcionális teljességet kiváltó, annak helyébe lépő redukció – a korábban bevezetett fogalomhasználatból élve – konstruktív beletörődés.

Abban az esetben, ha egy átfogó világszemlélettel rendelkező alkotó éppen a „beletörődés” művészetét űzi, akkor – természetesen nem mennyiségi, hanem strukturális értelemben – kevesebb, mint önmaga. A saját tudása alatt teljesít. Konkrét célkitűzése, részleges gyakorlati feladatvállalása miatt kénytelen nem a saját szintjén (nem a saját legjobb, legmagasabb szintjén) megnyilatkozni. Viszont így tudja elérni, hogy ne absztrakt (pusztán elvi-elméleti) legyen a viszonyulása az éppen zajló eseményekhez, folyamatokhoz. Hogy az adott helyzethez konkrét témával, a befolyásolás esélyével tudjon kapcsolódni.

Giovanni Arrighi és a felzárkózás problémájának aktualitása

Giovanni Arrighit aligha kell e lap hasábjain részletesebben bemutatni. Számos fontos munkájának magyar fordítását az *Eszméletnek* köszönhetik az olvasók. E bevezető apropóját Arrighi egy 1989-es előadásának, majd 1990-ben publikált tanulmányának *Eszméletbeli újraközlése* adja. *The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery* (A developmentalista illúzió: a félperiféria koncepciójának megújítása) című munkája 1992-ben jelent meg az *Eszmélet* 4. évfolyamának 15–16. számában A fejlődés illúziója címmel Földes J. György fordításában. E tanulmány állításai 25 év távlatából profetikusként bizonyulnak. Mind a tőkés világrendszer félperifériás térségeire, mind a fejlesztési projektek céltételezéseinek realizitkusságára, mind a centrumon kívüli térségek demokráciáinak kialakulására vonatkozó állításai időtállóan bizonyultak, pontosak és fontosak ma is. Megérdemlik a javított fordítás újramegjelenését.

Mit is állít Arrighi? Mindenekelőtt felhívja a figyelmet a félperiféria konceptuális problémáira és javaslatot tesz ezek megkerülésére. Részletesen bemutatott empirikus vizsgálatában kimutatja, hogy a (fél)periféria országainak felzárkózása a centrumországok közé inkább kivételes, mint szabályszerű – már csak azért is, mert a felzárkózni kívánó államok egymással versengenek a felkapaszkodási hajszában. A fejlesztés politikáinak és szakembereinek ideológiáját leleplezve rámutat: a developmentalista optimizmus nem több illúziónál. A felzárkózás vágya azonban mégis olyan, mindennél erősebb illúziót kelt, amely – mint azt az *illusio* bourdieui kifejezése is rögzíti – mindenkor további befektetésre, törekvésre, erőfeszítésre ösztönöz. Arrighi rámutat: a centrumországok oligarchikus vagyona nem valóságos erőfeszítéseiket jutalmazza, mint ahogyan a periféria vagyontalansága sem áll arányban teljesítményükkel.

Arrighi 1989–1990-ben megfogalmazott legmegdöbbentőbb állítása azonban alighanem ez: „A parlamentáris demokrácia sohasem talált otthonra a félperiférián.” A parlamentáris demokrácia kiépítésének és stabil fenntartásának feltétele a centrum oligarchikus vagyona. Milyenek jósolta 1989–1990-ben a rendszerellenes félperiféria (az éppen felbomló államszocializmus) kiépülő demokráciáit? Felettből hasonló-

nak, mint amilyenekké azok valóban váltak. Mint írta: „Senki sem tudja megmondani, hogyan festenek majd a demokrácia ezen új formái. Mint az újítások általában, hosszú és fásasztó kísérletek és hibák folyamatából emelkednek majd ki, nyilvánvalónak és »természetesnek« csak megszilárdulásuk után tűnhetnek. Csak annyit mondhatunk, nem hasonlítanak majd azokra a »népi demokráciákra«, amelyeket most [1989–1990-ben] söpör félre az elnyomó parancsuralom válsága, ám bizonyára a centrum parlamenti demokráciáira sem, amelyeket az eszközök és erőforrások olyan bőségére építettek fel, amelynek asztalánál nem foglalhat mindenki egyaránt helyet.” Mindennek fényében érdemes Arrighi e tanulmányát újraolvasni.

Giovanni Arrighi (1937–2009) olasz származású amerikai szociológus, a világrendszer-elemzés (*World-System Analysis*) négy „alapító atyáinak” egyike Samir Amin, Andre Gunder Frank és Immanuel Wallerstein társaságában. Kalandos szakmai élettörténetéről éppen az *Eszmélet*-ben jelent meg annak az életútinterjúnak a magyar fordítása, amelyet a *New Left Review* számára David Harvey készített az akkor már súlyos beteg Arrighivel (A kapitalizmus kanyargós ösvényei: David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. *Eszmélet*, 2009. 21 [84]: 95–129). Ennek megismétlésére vagy akár csak rövid összefoglalására itt sem mód, sem szükség nincs. Álljanak e helyütt inkább magyar nyelven már elérhető munkái, melyek a rövid összefoglalók szükségszerű leegyszerűsítései helyett részletesebb betekintést engednek Arrighi munkásságába.

Arrighi, Giovanni: Nemzetközi társaságok, munkárisztokrácia és gazdasági fejlődés Tropicus-Afrikában. (Részletek.) In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Fejlődés-tanulmányok 4. „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok. Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke, 1980. 419–448. Fordította: Miszlivetz Ferenc.

Forrása: Arrighi, Giovanni: International Corporation, Labour Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa. In Arrighi, Giovanni – Saul, John S.: *Essays on the Political Economy of Africa*. New York – London, Monthly Review Press, 1973. 105–152.

Arrighi, Giovanni: Nemzetközi társaságok, munkárisztokrácia és gazdasági fejlődés Trópusi-Afrikában. (Részlet.) In Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Fejlődés-tanulmányok 6. Torz osztály-társadalmak és formálódó társadalmi osztályok*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke – Magyar Tudományos Akadémia

Szociológiai Kutató Intézet, 1984. 287–308. Fordította: Rónaszéki Márta.

Forrása: Arrighi, Giovanni: International Corporation, Labour Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa. In Arrighi, Giovanni – Saul, John S.: *Essays on the Political Economy of Africa*. New York – London, Monthly Review Press, 1973. 116–137.

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel: Osztály és rend a világrendszer-szemlélet perspektívájából. *Kéziratban*. (<http://lakatos007.netfirms.com/tanitas/szociologia/tavasz/arrighiosztalyrend.htm>)

Forrása: Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel: Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review*, 1983. 6 (3): 283–304.

Arrighi, Giovanni: A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 1992. 4 (15–16): 145–180. Fordította: Földes J. György.

Forrása: Arrighi, Giovanni: The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, William G. (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York, Greenwood Press, 1990. 11–42.

Arrighi, Giovanni: Marxista évszázad, amerikai évszázad: a világ munkásmozgalmának kialakulása és átalakulása. *Eszmélet*, 1993. 5 (17): 74–115. Fordította: Szalai Miklós.

Forrása: Arrighi, Giovanni: Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labour Movement. *New Left Review*, 1990. 31 (1/179): 29–63.

Arrighi, Giovanni: Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsovadása. *Eszmélet*, 1996. 8 (30): 169–197. Fordította: Battyán Katalin.

Forrása: Arrighi, Giovanni: The Rise of East Asia and the Withering Away of the Interstate System. *Journal of World-Systems Research*, 1996. II, 15. (http://jwsr.ucr.edu/archive/vol2/v2_nf.php)

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J.: A Polányi-féle „kettős mozgás”: A brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jainak összehasonlító-

sa. *Fordulat*, 2008. (új folyam) 1 (1): 38–66. Fordította: Berki Tamás, Dósa Mariann és Szabó Imre.

Forrása: Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J.: Polanyi's „Double Movement”: The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared. *Politics & Society*, 2003. 31 (2): 325–355.

Arrighi, Giovanni: Az államok, a piacok és a kapitalizmus Keleten és Nyugaton – történeti perspektívából. *Eszmélet*, 2008. 20 (78): 41–71. Fordította: Bartha Eszter.

Forrása: Arrighi, Giovanni: Historical Perspectives on States, Markets and Capitalism, East and West. *Japan Focus*, 2008. január 10. (<http://www.japanfocus.org/-Giovanni-Arrighi/2630#>)

Arrighi, Giovanni: Az afrikai válság: Világrendszerbeli és regionális aspektusok. *Eszmélet*, 2008. 20 (78): 72–99. Fordította: Búr Gábor.

Forrása: Arrighi, Giovanni: The African Crisis: World Systemic and Regional Aspects. *New Left Review*, 2002. 43 (15): 5–36.

Arrighi, Giovanni – Harvey, David: A kapitalizmus kanyargós ösvényei: David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. *Eszmélet*, 2009. 21 (84): 95–129. Fordította: Konok Péter.

Forrása: Arrighi, Giovanni: The Winding Paths of Capital: Interview by David Harvey. *New Left Review*, 2009. 50 (56): 61–94.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D.: Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Védegylet, 2011. 151–183. Fordította: Kiss Nóra.

Forrása: Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D.: Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide. *Studies in Comparative International Development*, 2003. 38 (1): 3–31.

A fejlődés illúziója¹

A félperiféria koncepciójának megújítása

A tanulmány első megjelenési helye magyar nyelven, Földes J. György fordításában: *Eszmélet*, 1992. tél (15–16): 145–180. Most újraközöljük, Éber Márk Áron új fordításában.

A szerző ebben az 1989-ben tartott előadásában a „félperiféria” fogalmának igen alapos elemzését nyújtja. Vitatja azt a gyakran hangoztatott összefüggést, hogy a fejlettség azonosítható lenne az iparosodottsággal. A legújabb iparosítást nem a periféria fejlődéseként, hanem az ipar periferezálódásaként értelmezi. Vitatja azt is, hogy az egyenlőtlen csere lenne a centrum gazdasági hatalmának legfőbb alapja. A tőke- és munkakihelyezés szerepét meghatározóbbnak látja ebben. Felállítja azt a tételt, hogy ez a gazdagság a kizsákmányolás és a kizárás kettősségén alapszik, melyek közül ha az egyik ellen veszi fel a harcot egy periférikus állam, ez többnyire a másik csapdájába vezet. Rámutat, hogy az utolérés a többség számára illúzió, hiszen az általuk utolérni kívánt előnyök éppen abból származnak, hogy mások alá vannak vetve a kirekesztésnek és kizsákmányolásnak. A világ legkülönbözőbb régióinak elemzésével állapítja meg, hogy a centrum–félperiféria–periféria skálán a felemelkedés és a lecsúszás kivételes. Szembeállítja a rendszerellenes és a rendszerbarát félperifériát, mely összehasonlítás – a „rendszerellenes” szocializmusok bukásának ellenére – többnyire a rendszerbarát félperiféria számára kedvező.

1. Az egyenlőtlen csere zsákutcaja

Amikor félperifériáról beszélünk, a kapitalista rendszerben köztes állapotról van szó a struktúra centruma és perifériája között. A témában írt tanulmányok zöme abból a megfigyelésből indul ki, hogy a centrum–periféria struktúra olyan „egyenlőtlen csere”-hálózatból áll, amelynek segítségével egyes államok (amelyeket gyakran „iparinak” vagy „iparosodottnak” hívnak) aránytalanul nagy részhez jutnak a

nemzetközi munkamegosztás során keletkező profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi az egyenlőtlen csere viszonyában való maradáshoz elégséges. Az előbbi államok alkotják a tőkés világ „centrumát”, míg az utóbbiak a „perifériát”. A „félperiféria” államok (amelyeket neveznek „félíg iparosodottaknak” vagy „félíg ipariaknak” is) e meghatározás szerint az egyenlőtlen cserefolyamatok hálózatában köztes, közvetítő helyzetben találhatók: csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban.²

Ez a koncepció megítélésem szerint egy sor feltevésre épül, amely vitatható, mind a priori, mind történelmi szempontból. Az első ilyen vitatható pont, hogy az „iparosodás” egyenlő lenne a „fejlődéssel”, és hogy a „centrum” egyenlő lenne az „iparival”. Érdekes módon, e feltevést egyaránt osztják az egymással máskülönben éles vitát folytató függőség- és a modernizációelméleti iskolák. Mindkét iskola számára fejlődni azt jelenti: iparosítani. Természetesen a két iskola éles vitában áll egymással, hogy egyes országok miért iparosodottak és mások miért nem, de azon tudósok többsége, akik ezekre az iskolákra hivatkoznak, teljesen bizonyosra veszi, hogy fejlődés és iparosodás egy és ugyanaz.

Ez a látásmód annyira megerősödött, hogy szinte vitathatatlanra vált, annak ellenére, hogy ma a tőkés világgazdasághoz tartozó leggazdagabb országok többségében iparleépítő folyamat indult el. A szegény országokban ezzel párhuzamosan végbemenő gyors iparosodás, amely korábbi állapotukhoz képest jelentős változásokhoz vezetett, általában azt a látszatot keltette bennük, mintha ez az iparosodás egyenlő lenne a fejlődéssel. Amennyire én tudom, ezen iskolákon belül soha senki sem tette fel a kérdést, hogy ezek az egymáshoz kötődő iparleépítő és iparosító folyamatok együttjártak-e a gazdag, de iparleépítő országok gazdagsága, hatalma és jóléte, illetve a nem annyira gazdag, de iparosodó országok szintje közötti szakadék csökkenésével. Semmi kétség, a modernizáció- és a függőségelmélet hívei egyaránt megegyeznek abban, hogy az iparosítás nem önmagában álló folyamat, hanem eszköze a gazdagság, a hatalom és a jólét (illetve ezek valamilyen kombinációja) megszerzésének, s hogy ezért e kérdésfeltevés igenis legitim. Mégis, hogy a kérdést egyáltalán feltelessük, le kell mondanunk arról az előfeltevésről, miszerint iparosítás és fejlődés ekvivalens folyamatok.

Annál a koncepcióalkotási típusnál, amelyet elemzünk, egy második vitatható feltevés az, hogy a centrum–periféria kapcsolatok kizárólag egyenlőtlen csereviszonyokból állnak, és hogy a világgazdaság centrum–periféria struktúrája cserehálózatból, vagyis kereskedelmi hálózatból állna. Először is nem mindig világos, mit is jelent az „egyenlőtlen csere” azok számára, akik használják e kifejezést. A szokványos hivatkozás mindig Emmanuel (1972), de úgy látszik, csak kevesen

vannak tudatában annak, hogy mit is (vagy mit nem) jelent Emmanuel számára ez a koncepció.

Emmanuel koncepciójának ugyanis semmi köze sincs a kereskedelmi hálózatban elfoglalt pozícióhoz. Mindössze a különböző bérszínvonalú, de azonos profitrátájú és termelékenységi szintű államok közötti kereskedelemre utal. Az ő premisszája a munkaerő mobilitásának hiánya és a tőke magas mobilitása a kereskedelmi partnerek között. Ez vezet a partner kereskedelmi hasznának elsajátításához a magasabb bérszínvonalal, a kereskedelmi hálózatban elfoglalt pozíciótól függetlenül.

Fontos tehát, hogy nem csak az egyenlőtlen csere mechanizmusa okozza centrum és periféria polarizációját, és hatásai sem olyannyira kétségtelenek a világgazdaság centrum–periféria struktúrájára nézve, mint ahogyan az e kifejezést használók állításaiból következne.

Mindezzel természetesen semmilyen módon nem tagadom azt a meghatározó szerepet, amelyet az egyenlőtlen csere játszott e struktúra kialakításában és újratermelésében. Történelmileg a tőke sokkal mozgékonyabb volt a világgazdaság terében, mint a munka; és a jövedelmi különbségek a világgazdaságba integrált területek között nemcsak hogy nagyobbak voltak, hanem egyre növekedtek is, még-hozzá gyorsabban, mint a termelékenység és a profit rátája. Nehéz felfogni, hogy a centrum országai egyébként miként érhatték volna el hatalmukat, gazdaságukat és jólétüket a direkt és indirekt árucseré hosszabb történelmi előzménye nélkül, az alacsonyabb jövedelmű államokkal és területekkel szemben.

De még ha ezt el is fogadjuk, akkor sem következik ebből, hogy az egyenlőtlen csere a centrum–periféria polarizáció egyetlen vagy legfőbb mechanizmusa lenne, vagy hogy a polarizáció szükségszerűen ebből származna. Az egyenlőtlen csere csak az egyike a centrum–periféria polarizációt okozó mechanizmusoknak. Legalább ilyen fontos volt két másik mechanizmus, amelyeket bátran nevezhetünk egyfelől a munka egyoldalú áthelyezésének, másfelől a tőke áthelyezésének. Az egyenlőtlen cserével ellentétben ezek az egyoldalú áthelyezések nem feltételezik valamely kialakult kereskedelmi kapcsolat vagy kereskedelmi hálózat létezését. Elviekben tehát az ilyen egyoldalú áthelyezések az egyik országból vagy területről a másikra összeegyeztethetők a szóban forgó területek közötti egyenlőtlen cserekapcsolatok teljes hiányával is.³

Történelmileg a munka és a tőke egyoldalú áttelepítése időnként kényszer révén, időnként önkéntesen ment végbe. Az erőltetett áttelepítéseket erőszakkal, illetve az azzal történő fenyegetéssel a fogadó államok és képviselőik használták fel. A rabszolga-kereskedelem, a hadifoglyok elhurcolása és kényszermunkára kötelezése a munkaerő egyoldalú és erőltetett áttelepítésének példája, míg a gyarmatok monetáris eszközeinek erőszakos elvétele, vagy a legyőzött ellenségekkel

fizettetett háborús jóvátétel a tőke erőszakos áthelyezésére szolgálhat példaként. Az önkéntes áthelyezés ezzel szemben az erőforrások tulajdonosainak kizárólagos érdekeit szolgálja: a legjobb példák a munkaerő vándorlása, valamint „a tőke menekülése”.

Mindkét egyoldalú áthelyezési forma döntő volt a tőkés világgazdaság centrum–periféria struktúrájának kialakulása és újratermelése szempontjából, noha az idő múlásával az erőszakos áthelyezések jelentősége csökkent az önkéntes áthelyezésekkel szemben. Az a tény, hogy az önkéntes áthelyezések erkölcsileg kevésbé vitatottak, mint az erőszakosak, nem jelenti azt, hogy centrum–periféria polarizációs mechanizmusokként kevésbé hatékonyak lennének. Ellenkezőleg, az önkéntes áthelyezések sokkal hatékonyabbak, mint az erőszakosak, ha a jutalmak színvonalát és biztonságát illetően a különböző térségek közötti különbségek eléggé megnövekedtek ahhoz, hogy megfelelően ösztönzőek legyenek a munkaerő- és a tőketulajdonosok számára a tőke áthelyezésére azokra a területekre, ahol a jövedelmek nagyobbak és biztosabbak.

Az ilyenfajta egyoldalú áthelyezések a centrum terjeszkedésének folyamatában mindig sokkal fontosabbak voltak az egyenlőtlen cserénél. Ez a XIX. század végén és a XX. század elején be is vonta az úgynevezett újonnan beiktatott országok többségét, elsősorban az Egyesült Államokat. Az áthelyezések hatásai a „küldő” országokra egyáltalán nem voltak egyformák. Mindenesetre e hatások előzmények nélküli polarizációt eredményeztek a tőkés világgazdaság hierarchiáiban: gazdagságban, hatalomban és jólétben.

Az egyenlőtlen csere tehát csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, amelyekben keresztül kialakult, újratermelődött és elmélyült a világgazdaság centrum–periféria struktúrája. De ez nem minden. Ahogy mondtuk, hatásai a világgazdaság struktúráira sokkal ellentmondásosabbak erkölcsileg, mint ahogy azt feltételezni lehetne. Egy ország, amely magas bérszínvonalú munkát felölölő árut értékesít olyan áruért cserébe, amely alacsony bérszínvonalú munkát tartalmaz, sokáig csinálhatja ezt, de csak abban a mértékben gyűjthet a cseréből hasznot, amennyiben a termelésben és a fogyasztásban a két áru között inkább kiegészítő kapcsolat, semmint versenyhelyzet áll fenn. Amennyiben bármely oknál fogva a kiegészítő kapcsolat meggyengül, a versengő viszony pedig megerősödik, az egyenlőtlen csere a „kizsákmányolt” ország fegyverévé válhat a gazdagság, a hatalom és a jólét megszerzésében – a „kizsákmányoló” országhoz képest és lehetőleg ez utóbbi költségére. Ilyen körülmények között Warren tézisei (1980), melyek szerint az alacsony bérű országok számára bizonyos szempontból jobb „kizsákmányoltnak” lenni a magasabb jövedelmű országok által, mint sem – fontos igazságelemeket tartalmaznak.

Ebben az értelemben meg kell jegyezni, hogy a II. világháború után a világgazdaságban a felfelé irányuló „mobilitás” legfontosabb példái

(Japán, Dél-Korea, Tajvan) felemelkedésük bizonyos pontján abból merítették erőt, hogy viszonylag alacsony bérszínvonalú munkát magukba foglaló termékeket cseréltek viszonylag magas bérszínvonalú munkát igénylő árukért. Ezekből a történelmi példákból nem következik, hogy minden periférián vagy félperiférián lévő ország meg tud olyan módon gazdagodni, ahogy az Japán, Dél-Korea és Tajvan esetében történt. Mint látni fogjuk, ez nem is lesz kérdés. Az azonban igenis következik belőle, hogy az egyenlőtlen csere két irányban is hathat (a polarizáció és a polarizáció csökkenése felé), és éppen ezért a centrum–periféria kapcsolat és az egyenlőtlen csere azonosságára nincs garancia.

Amit az egyenlőtlen cserével kapcsolatban mondtunk, mutatis mutandis alkalmazható a tőke és a munkalehetőségek egyoldalú áttelepítéseire is. Történelmileg a tőke rendszeres exportja legalább annyira „centralizáló” mechanizmus volt, mint amennyire periferezációs. A XVI. századi Hollandiától a mai Japánig a külföldi beruházás (mindekelőtt a kamatokat eredményező tőke formájában) – egyre növekvő arányai miatt – mindig fontos eszköze volt egy-egy nemzet számára a centrumpozíció kialakításának és megerősítésének. Ami pedig a munkaerő egyoldalú áttelepítését illeti, legyen elég megjegyezni, hogy Nagy-Britannia felemelkedését a XVII. és XVIII. században, valamint Svájcét és Svédországot a XIX. század végén, a munkaerő nagymérvű bevándorlása kísérte és előzte meg.

Egyszóval az egyenlőtlen csere, valamint az egyoldalú munka- és tőkeáthelyezés egyaránt hozzájárult a világgazdaság centrum–periféria struktúrájának kialakulásához és újratermelődéshöz. Ennek ellenére ezek nem alapvető jellemzői a centrum–periféria kapcsolatoknak. Ha a centrum–periféria viszonyok hozzátartoznak a kapitalista világgazdaság államai és népei közötti vagyoneeloszlás alapvető és önmagát újratermelő egyenlőtlenségéhez (mert álláspontom szerint hozzátartoznak ehhez), akkor az egyenlőtlen csere, a tőke és a munka egyoldalú áthelyezése a centrum–periféria kapcsolatok alakulásának csupán esetleges attribútumai, épűgy, mint az iparosodás és az ipartalanítás. Ezek az éppen vizsgált körülményektől függően együtt járhatnak a centrum–periféria viszonyokkal, ám ez nem szükségszerű. Önmagukban sohasem képesek egyértelműen meghatározni, hogy ki húz hasznot a kapitalista világgazdaság strukturális egyenlőtlenségeiből, és kire nincsenek jótékony hatással.

2. A nemzetek gazdagsága a világrendszer perspektívájából

A világrendszer-elemzés könnyű kiutat kínál abból az elméleti szorításból, amelyben akkor találjuk magunkat, ha mindenáron bizonygatni akarjuk, hogy a kapitalista világgazdaság centrum–periféria struktúráját csak a cserehálózat alapján lehet azonosítani, vagy ami ennél is rossz-

szabb, az iparosodottság fokának összehasonlításán keresztül. Marxot és Schumpetert követve, a vilárendszer-elemzés a kapitalizmust úgy fogja fel, mint egy olyan fejlődő rendszert, amelyben az egész stabilitása a maga premisszáit a részek állandó változásában, valamint a részekben belüli folyamatos átalakulásban találja meg. A centrum–periféria kapcsolatok sem kivételek ez alól. A különféle inputok és outputok, a termelés és elosztás technikái, a kereskedelmi hálózatban, valamint az erőforrás-elosztás folyamataiban elfoglalt helyzet (amelyek lehetővé teszik, hogy a különféle képességű államok a munka nemzetközi elosztásából származó profitokat elsajátítsák) állandó változásban vannak, köszönhetően a politikai, gazdasági és társadalmi innovációk bevezetésének és elterjedésnek.⁴

Az ilyen típusú koncepcióalkotás során a centrum- és a perifériatevékenységek összessége a világ gazdaság idejében és terében állandóan változik. Az ilyen tevékenységek különleges együttese (például szakosodás az összeszerelésben; magas bérszínvonalú munkát felölölő termékek exportálása és alacsony bérszínvonalú munkát tartalmazó áru importja; tőkeexport és munkaimport) lehetővé teheti adott időszak valamely állama számára, hogy a nemzetközi munkamegosztásból eredő aránytalanul magas hasznót elsajátítsa, miközben más államok nem tudják ugyanezt megtenni ugyanabban a pillanatban, vagy ugyanaz az állam sem biztosan képes ezt egy későbbi időpontban megismételni.

A centrum–periféria kapcsolatokat azonban nem a tevékenységek különleges keveréke határozza meg, hanem annak az állandósuló, hol kreatív, hol nem túl kreatív rombolásnak az eredménye, amelyet a nemzetközi munkamegosztás profitjáért folytatott vetélkedés gerjeszt. E kimenetet illetően a vilárendszer-elemzés központi elméleti állítása, hogy a munkamegosztásból eredő profitok elsajátításának képességét az államok esetében nem a kereskedelmi cserehálózatában elfoglalt helyük határozza meg, hanem a gazdagság hierarchiájában betöltött pozíciójuk. Minél magasabban található egy állam a gazdagság hierarchiájában, annál jobb helyzetben vannak irányítói és alattvalói a profitért folytatott harcban. A lehetőségeik arra, hogy innovációs folyamatokat kezdeményezzenek és uraljanak, illetve megvédjék magukat a mások által kezdeményezett és irányított innovációs folyamatok rájuk nézve káros hatásaitól, sokkal jobbak, mint azokéi, akik az említett hierarchiában alacsonyabb helyzetben vannak.

A vilárendszer-elemzés továbbá azt állítja, hogy a gazdagság e hierarchiája három elkülönülő részből vagy csoportból áll. A felső rétegben lévő államok a világ munkamegosztásából származó profit aránytalanul nagy részét teszik magukévá, és ebben az értelemben a kapitalista világ gazdaság centrumát alkotják. Az alsó részben található államok csupán olyan hasznokhoz juthatnak, amelyek csak hosszú távon eleget fedeznek ahhoz, hogy fedezzék a nemzetközi munkamegosztásban

való részvétel költségeit – ők a kapitalista világ gazdaság periferiáját képezik. A köztes mezőnyben lévők (a félperiféria államai) több profitot halmoznak fel annál, mint amennyi a nemzetközi munkamegosztásban való hosszú távú részvételhez minimálisan elég, ám keveset ahhoz, hogy felzárkózzanak a centrum országainak állandósult gazdagságához. E három pozíciót nemcsak mennyiségi mutatók határozzák meg (ez csak azt jelentené, hogy a gazdagsági skála felső, középső és alsó szintjeiről beszélünk), hanem minőségiek is (mint a nemzetközi munkamegosztásból származó haszon megszerzésének képessége). Ezek párhuzamosak az „oligarchikus” és „demokratikus” gazdagság koncepciójával, amelyet elsőnek Harrod (1958) vezetett be, és amelyet Hirsch (1976) támasztott fel a feledésből. Igaz, ezek a koncepciók a személyi gazdagság differenciáinak magyarázatára születtek, de hasznosíthatók az országok közötti különbségek magyarázatára is.

Harrod (1958) tehát a személyes gazdagság két típusa között tesz különbséget, a „demokratikus” és az „oligarchikus” között, és kijelenti, hogy „áthághatatlan szakadék” választja el őket egymástól. A demokratikus gazdagság az erőforrások olyan ellenőrzését jelenti, amely elvileg mindenki számára elérhető, és közvetlen összefüggésben áll az illető erőfeszítéseinek intenzitásával és hatékonyságával. Az oligarchikus gazdagság ezzel szemben nem áll összefüggésben az érintett erőfeszítéseinek intenzitásával és hatékonyságával, nem érhető el bárki számára, fejtsen ki bármekkora intenzitású és hatékonyságú teljesítményt is. Ez Harrod szerint alapvetően két ok miatt van így. Az első megegyezik Emmanuel koncepciójával az egyenlőtlen cseréről, de személyek közötti cserékre vetítve. Nem rendelkezhetünk mindannyian azokkal a szolgáltatásokkal és termékekkel, amelyek megtestesítik egynél több közepes hatékonyságú személy idejét és teljesítményét. Ha valaki ezt megteszi, az azt jelenti, hogy valaki más kevesebbért dolgozik annál, mint ha teljes intenzitással dolgozna, és azért megfelelő díjazásban részesülne. Ezenfelül – és ez a második ok – bizonyos erőforrások abszolút vagy relatív értelemben szűkösen állnak rendelkezésre, vagy a túlzott felhasználás miatt kimerülésük veszélye fenyeget. Használatuk vagy élvezetük feltételezi mások kizárását vagy kiszorítását az ár-, vagy az elosztási rendszeren keresztül, ily módon pedig járadékképződéshez vezethet.

Az oligarchikus gazdagság eléréseért folytatott harc tehát önmagát ítéli kudarcra. Ahogy azt Hirsch hangsúlyozta, az az elképzelés, hogy mindenki elérheti, egyszerűen illúzió.

„Önmaga tevékenykedve, az egyén igyekszik saját helyzetéből a legtöbbet kihozni. Az egyéni preferenciák e kielégülése azonban megváltoztatja mások helyzetét, akik keresik hasonló akaratok érvényesítésének lehetőségeit. Minden tranzakció sor, amelynek célja ilyen egyéni érdek érvényesítése, minden egyént rosszabb

helyzetben hagy, mint amilyenben a tranzakció előtt volt, mivel az ilyen akciók összességükben nem javítják minden egyén helyzetét. Előáll a »torlódás« problémája. A gazdasági előrehaladás lehetőségei, úgy, ahogy azok az egyének számára a maguk egymásutániségében megjelennek, nem jelentenek előrehaladást *általában*. Azt, amit egyikünk el tud érni, nem érheti el mindenki.” (Hirsch 1976, 4–5.)

A világrendszer-elemzés láthatóvá teszi, hogy az államok – a tőkés világrendszerben keresve a nemzet gazdagságát – hasonló „torlódási” problémával találkozhatnak; sok tekintetben komolyabb probléma ez, mint amekkorát az egyén számára jelent, amikor a nemzetgazdaságban keresi a saját gazdagodásának lehetőségét. Egyes államok kilátásai a gazdasági előrehaladásra nem jelentik azt, hogy ezek a lehetőségek minden állam számára elérhetők lennének. Ahogy Wallerstein (1987) bemutatja, a fejlődés ebben az értelemben illúzió. A centrum államainak gazdagsága analóg a Harrod-féle oligarchikus gazdagsággal. Nem tehető általánossá, mert kizsákmányolási és kizárási folyamatokon alapul, amelyek feltételezik a szegénység újratermelődését a világ lakosságának túlnyomó többségében.

A kizárási folyamatok legalább olyan fontosak, mint a kizsákmányolási folyamatok. Abban az értelemben, ahogyan mi használjuk az utóbbi kifejezést, azt jelenti, hogy a periférikus és félperiférikus államok relatív vagy abszolút szegénysége folyamatosan arra készteti kormányait, hogy részt vegyenek a nemzetközi munkamegosztásban, akár éhbérért is, ezáltal lehetővé téve a centrum államainak kormányzói és kormányzottai számára a profit bezsebelését. A kizárási folyamatok ettől eltérően azon a tényen alapulnak, hogy a centrum államainak oligarchikus gazdagsága lehetővé teszi számukra, hogy a periférikus és félperiférikus országok kormányait és kormányzottait kizárhassák vagy kiszoríthassák a szűkös vagy kimerülőfélben lévő erőforrások használatából vagy élvezetéből.

A két folyamat különbözik, de kiegészíti egymást. A kizsákmányolási folyamatok a centrum országai és szereplői számára eszközöket szolgáltatnak ahhoz, hogy kezdeményezzék és fenntarthassák a kizárási folyamatokat. Ezek viszont gerjesztik a szegénységet, amely ahhoz szükséges, hogy a periféria és félperiféria országainak kormányait és kormányzottait arra késztessek, hogy a nemzetközi munkamegosztásban a centrum országai számára kedvező feltételekkel (a kizsákmányolást lehetővé téve) vegyenek részt.

Ha a centrum országainak gazdagsága megegyezik a Harrod-féle oligarchikus gazdagsággal, a félperiféria országainak gazdagsága nagy vonalakban általánosítva megfeleltethető a Harrod-féle demokratikus gazdagság koncepciójának. Ha minden azonos intenzitású és hatékonyságú emberi erőfeszítést azonos módon ismernének el, és

ha minden embernek egyenlő lehetősége lenne használni a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat, akkor minden ember legalább annyira gyakorolhatná az erőforrások ellenőrzését, ahogy ma átlagosan a félperifériákon élők teszik. Valójában azonban a tőkés világgazdaság fő jellemzője, hogy nem azonos módon kompenzálja az azonos emberi teljesítményeket, és nem azonos módon használja ki a szűkösen erőforrások adta lehetőségeket sem. Következésképpen a világ népességének csak egy kis része élvezi a demokratikus gazdagságot, és csak azon állandó harc árán teszi, amelyet a kizárás és kizsákmányolás ellen folytat, melyek révén a centrum államai megteremtik és újratermelik saját oligarchikus gazdagságukat.

A kizárás és kizsákmányolás ellen folytatott harc eltérő jellegű. Némely félperiférikus ország jobban támaszkodik az egyik formára, mint a másikra, de a többségük váltogatja vagy kombinálja őket. A kizárás elleni egyik lehetséges harc: küzdelem egy többé-kevésbé biztos helyért a világ munkamegosztásában. Ebben a harcban a siker megköveteli: (1) a nagyobb szakosodást olyan tevékenységekben, amelyekkel a félperiférikus állam előnyhöz juthat a versengő előny-szerzésben; (2) aktív részvételt egyenlőtlen cserékben, amelyekben a félperiférikus ország alacsony bérszínvonalú munkát megtestesítő terméket szállít magas bérű munkát megtestesítő termékért; (3) a periférikus államok teljes kizárását azokból a tevékenységekből, amelyekben a félperiférikus államok nagyobb szakosodást keresnek.

A kizsákmányolás ellen folytatott küzdelem ellenkező irányban mozog. Olyan harcokról van szó, amelyeknek célja a lehető legönállóbb munkamegosztást létrehozni – már amennyire azt a tőkés világgazdaság tengelyszerű munkamegosztása lehetővé teszi. Ez a harc akkor sikeres, ha (1) a félperiférikus állam olyan tevékenységbe kezd, amelynek során nem törődik a komparatív előnyökkel; (2) a félperiférikus állam kizárja önmagát a centrum államaival fenntartott egyenlőtlen cserekapcsolatokból; (3) biztosítva van a félperiférikus állam magas bérszínvonalú munkával előállított termékének cseréje perifériális állam alacsony bérért előállított árujának fejében.

Ha e két irányban harcolnak, a félperiférikus államok a periférikus államok szegénységi szintje fölé emelkedhetnek, de mint csoport sohasem léphetik át azt az elválasztó vonalat, amely a saját gazdagságuk és a centrum államainak oligarchikus gazdagsága között húzódik. Ugyanis a harc mindkét típusának sikere magában hordozza saját korlátait is. A kizárás elleni harc sikere ugyanis a félperiférikus országok intenzívebb vagy kiterjedtebb kizsákmányolásához vezet a centrum államai által, és ezáltal növeli a centrum azon lehetőségét, hogy az előbbieket kizárja a jobban megtérülő tevékenységekből, valamint a szűkösen erőforrások használatából és élvezetéből. A kizsákmányolás elleni harc sikere viszont önkirekesztéshez (kizáródáshoz) vezet a leggazdagabb piacokból, illetve az innovációk legdinamikusabb forrásaiból.

Egyes államok sikeresen átugorhatják azt a szakadékot, amely a félperiféria szerény gazdagságát a centrum oligarchikus gazdagságától elválasztja, ahogy ezt nemrég Japán tette (és néhány más állam is megtette előtte). Egyes államok sikerei azonban megerősítik a centrumállamok kizárásra és kizsákmányolásra irányuló törekvéseit, így mélyítve és növelve a hátramaradottak leszakadását. Ebből következően egyre nehezebb felfelé elmozdulni ebben a struktúrában.

Mindez nem jelenti azt, hogy a félperiferikus államok harca a kizárás és a kizsákmányolás ellen minden hatás nélküli lenne. Ellenkezőleg, valóságos lehetőségük van, hogy győztesen kerüljenek ki a harcból, és ne süllyedjenek le a periferikus országok közé, ahol megállíthatatlan elnyomorodás várna rájuk. Sajnálatos módon ez esetben sincs igazán büszkélkednivalójuk, legalábbis humanitárius szempontból. Mint láttuk, ahogy a kizárás elleni harc sikere általában azt vonja maga után, hogy a periferikus országok még jobban kiszorulnak azokból a tevékenységekből, amelyekben a félperiferikusak igyekeznek szakosodni, úgy a kizsákmányolás elleni harc is mindenkor a periferikus országok nagyobb kizsákmányolását eredményezi a félperiferikusak által.

Mindkét esetben az a helyzet, hogy a csoportként felfogott periferikus államok helyzetének romlása a feltétele annak, hogy a félperiferikus államoknak sikerüljön megszerezni, illetve megtartani a demokratikus gazdagságukat. Ezért nem minden állam tud félperiferikussá válni. Egyes államok átugorhatják azt a bizonyos szakadékot, amely a perifériát a félperifériától elválasztja, de a gazdasági előrehaladás lehetőségei – ahogy azok sorban jelentkeznek egyik periferikus állam számára a másik után – ez esetben sem jelentenek azonos gazdasági előrehaladási lehetőséget az összes periferikus állam számára. Amit az egyik periferikus állam el tud érni, az mások számára éppen emiattvész el.⁵

3. A fejlődés illúziói: 1938–1983

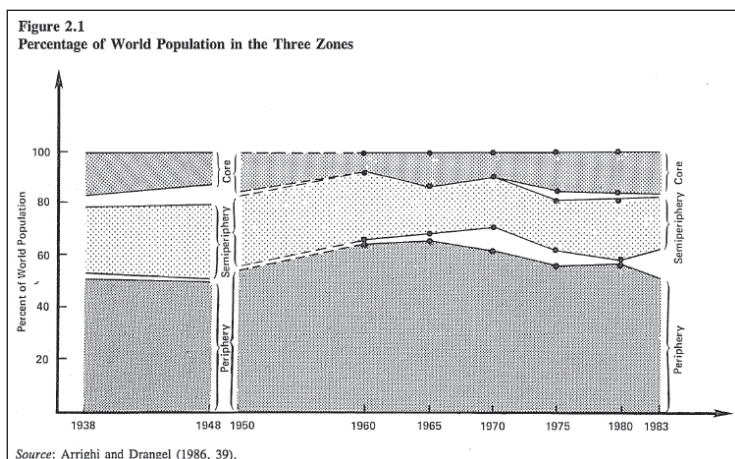
A gazdagság hosszú távon felhalmozott jövedelem. Ha a világrendszer-elemzés állításai érvényesek, a viszonylag hosszú távú jövedelemelosztás a tőkés világ gazdaságban felszínre hoz három különböző vagyoni színvonalat, amely megfelel a centrum oligarchikus gazdagságának, a félperiferikus országok demokratikus gazdagságának és a periferikus államok nem gazdagságának vagyis szegénységének. Ki kellene ugyanakkor mutatnia, hogy az államok nagy többsége nem volt képes átlépni a küszöböt, amely elválasztja a periferikus országok szegénységét a félperiferikusak szerény vagyonától, és ez utóbbit a centrum oligarchikus gazdagságától.

Pontosan ezzel állt elő Arrighi és Drangel kutatása (1986). A világnépesség egy főre jutó GNP-jének elosztását tanulmányozva az

1938, 1948, 1950, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980 és 1983 években, hármas struktúrát véltek felfedezni az adatokban.⁶ Figyelembe vették a hármas felosztásnak megfelelő jövedelemértékeket (ti. a perifériák, a félperifériák és a centrum vonatkozásában), és megfigyelték az elosztásban levő középátlagos színvonalat is, kimutatva az eltéréseket, valamint a küszöbököt a periféria, a félperiféria és a centrum között. Az első típusú küszöböt „a periféria körgyűrűjének”, a másodikat „a centrum körgyűrűjének” nevezték el. Összesen öt pozíciót határoztak meg: 1. a periféria, 2. a periféria körgyűrűje, 3. a félperiféria, 4. a centrum körgyűrűje és 5. a centrum.

A világ népességének eloszlását az öt pozíció között az 1. ábra mutatja.

1. ábra. A világ népességének eloszlása az öt pozíció és a három fő sáv között

A hézagok, amelyek elválasztják a perifériát a félperifériától és a perifériát a centrumtól, megfelelnek a periféria, illetve a centrum körgyűrűjének. Az 1948 és 1950 közötti megszakítás az adatok forrásának megváltozását jelzi. A leginkább megdöbbentő ebben a felosztásban az, hogy a három sáv szélességének rövid távú jelentős változásai mellett milyen jelentős a stabilitás hosszabb távon. Figyelembe véve, hogy a gazdagság egyenlő a hosszú távú jövedelemmel, ez az eltérés úgy is értelmezhető, hogy e nagyobb stabilitás inkább a világ népességének vagyoni osztályszerkezetét jellemzi, mintsem csak annak jövedelmi osztályait. A világ népességének jövedelmi osztályok szerinti eloszlása sem éves, sem évtizedes léptékben mérve nem utal arra, hogy a tőkés világgazdaság hármas tagolódásában jelentős változásra került volna sor. Csak a hosszú távú alakulás teszi lehetővé számunkra a jövede-

lemelosztás struktúrájának megértését. Ahogy az 1. ábrán látható, fél évszázad talán a legrövidebb időszak, amit figyelembe kell vennünk, ha el akarjuk kerülni a tendenciákból következő nagyobb torzításokat.

Az 1. ábra nem mond semmit azokról a „szakadékokról”, amelyek elválasztják egymástól a centrumot, a perifériát és a félperifériát, sem arról, hogy ezek a szakadékok, ha vannak ilyenek, „áthidalhatók-e” vagy sem. Hogy mélyebb betekintést nyerhessünk e problémákba, meg kell vizsgálnunk a periféria, a félperiféria és a centrum összetételét: mely államok tartoznak az egyes sávokba, s hogyan váltanak (vagy nem váltanak) pozíciót az 1938 és 1983 közötti időszakban. Az idevágó adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Az egyes államok pozíciója 1975–1983-ban az 1938–1950-ben elfoglalt helyükhöz képest

		Államok pozíciója 1938–1950-ben					
Államok pozíciója 1975–1983-ban		Centrum	Centrum-környű	Félperiféria	Periféria-környű	Periféria	Összesen
	Centrum	(a) 11 (b) 13,1 (c) 10,4	4 2,6 1,8	3 5,6 4,3			18 (+7) 16,5 (+3,4)
	Centrum-környű	(a) (b) (c)	1 0,1 0,1	4 1,4 1,2			5 (–1) 1,3 (–2)
	Félperiféria	(a) (b) (c)	1,0 0,6 0,8	23 18,6 17,6	5 0,8 1,0	1,0 0,8 1,0	30 (–3) 20,4 (–3,9)
	Félperiféria-környű	(a) (b) (c)		2 0,5 0,7	4 0,3 0,5	2,0 2,7 3,5	8 (–5) 4,7 (+2,4)
	Periféria	(a) (b) (c)		1 0,2 0,3	4 1,2 1,5	27,0 51,6 55,5	32 (+2) 57,3 (+2,2)
	Összesen	(a) 11 (b) 13,1 (c)	6 3,3	33 26,3	13 2,3	30 55,1	93 (0) 100 100

Forrás: Arrighi–Drangel 1986, 43.

Megjegyzések: (a): államok száma;
(b): népesség-% 1950-ben;
(c): népesség-% 1970-ben.

Az adatokból kiderül, hogy a 93-ból 88 állam, vagyis a lakosság 94%-a 1975–1983-ban annak a sávnak a határain belül maradt, amelyben 1938–1950 között volt.

Ha az időszakot egésznek vesszük, a tőkés világ gazdaság vagyoni hierarchiájában a felfelé és a lefelé történő „mobilitás” valóban kivételesnek számít. Líbia homályos esetét leszámítva⁷ a kivételek két felfelé irányuló mobilitási esetről szólnak, az egyik a félperifériából a centrumba (Japán és Olaszország), egy másik a perifériától a félperifériába (Dél-Korea, amelyhez hozzátehető lenne talán Tajvan, ha elérhetőek lennének az utóbbi évek adatai), valamint egy lefelé irányuló mozgás a félperifériáról a perifériára (Ghána).

Még érdekesebb az a tény, hogy a mobilitás rövidebb távon nagyobb volt, mint a periódus egészében. Az államok helyzetét összehasonlítva – ahogy az 1. táblázat adatait két részidőszakra bontva (1938–1950-t 1960–1970-hez hasonlítva, és 1960–1970-t 1980–1983-hoz viszonyítva) Arrighi és Drangel bizonyítja – mindkét részidőszakot nagyobb mobilitás jellemezte, mint a teljes (1938–1950 és 1980–1983 közötti) periódust. Az első részidőszakban a nagyobb lefelé irányuló mobilitás volt jellemző, a második részidőszakot inkább a nagyobb felfelé mozgás jellemezte. Ez a felfedezés két egymással összefüggő ok miatt érdekes. Egyfelől alátámasztja az előbbi megállapítást, miszerint a vagyon eloszlása (vagyis a hosszú távú jövedelem) stabilabb a rövid távú jövedelemelosztásnál. A relatív jövedelem változásának cikcakkjai alig jelentenek valamit az alatta meghúzódó vagyoni hierarchia szempontjából, amely viszonylag stabil marad.

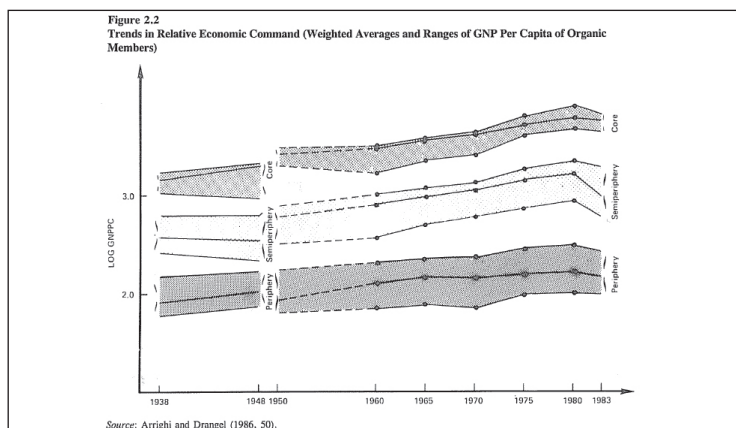
Ha ez a helyzet, akkor, úgy tűnik, a felfedezés azért is érdekes, mert a fejlődés illúziójának egyik sajátos forrását világítja meg. Viszonylag rövid időszakokat véve az elemzés alapjául (és e tekintetben a 20–25 éves periódusok a jellemzőek), a fejlődés tanulmányozói könnyen összetéveszthetik egy-egy állam általános gazdasági előrehaladását az inga kilengéséhez hasonló időleges felemelkedéssel, amelyet aztán a visszafelé irányuló mozgás követ – visszahelyezve az adott országot abba a helyzetbe, ahol 40-50 évvel azelőtt is tartott. Ez az ingához hasonló mozgás egyaránt mutathat korábbi helyükre visszatérő államokat (ahogyan Dél-Korea felemelkedett, Ghána pedig lecsúszott), és valódi felemelkedést is (mint Japán és Olaszország esetében). Mindenesetre, amikor a por elül, az igazi gazdasági előrehaladás esetei kivételesnek mutatkoznak, a képzet pedig, hogy sokan fejlődtek, illúzióként lepleződik le.

A centrum, a periféria és félperiféria összetételének elemzése, valamint időbeni változásai lehetővé teszik számunkra, hogy azonosítsuk azokat az államcsoportokat, amelyek a 45 év távlatában megmaradtak ugyanabban a pozícióban, vagy nem sokat mozdultak. Arrighi és Drangel 75 ilyen államot azonosít abból a 93-ból, amelyet elemez, és ezeket a három pozíció „stabil” [„organic”] tagjainak nevezi a világ gaz-

dasági struktúrában belül: 10-et a centrumban, 21-et a félperiférián, 44-et pedig a periférián.⁸ E stabil helyzetű államok adatait használják fel, hogy meghatározzák, ki tartozik a centrumhoz, ki a perifériához és ki a félperifériához, amely feltehetően inkább a három pozíció strukturális (hosszú távú) jellemzőit tükrözik vissza, nem pedig a konjunkturális (középtávú) eredményeket.

A mutatók első csoportja „a relatív gazdasági erőre” [relative economic command] vonatkozik, amelyet a három pozíció stabil helyzetű tagjai egy főre eső GNP-jének súlyozott átlagából és szóródásából (középérték pluszmínusz szórás) határoztak meg. Ezeket a mutatókat tartalmazza a 2. ábra, amelyből azonnal világossá válik az az áthidalhatatlan szakadék, amely a centrum oligarchikus gazdagságát a félperiféria demokratikus gazdagságától, illetve ez utóbbit a periféria szegénységétől elválasztja.

2. ábra. A viszonylagos gazdasági erő tendenciái

Ha az államok csoportjait vizsgáljuk az egyes államok helyett, azt látjuk, hogy a tőkés világgazdaság vagyoni hierarchiájának pozíciói (az ábrán: sávjai) közötti szakadékok szélesebbek lettek, mint ötven évvel korábban. A teljes időszakot tekintve a centrum relatív gazdasági ereje a másik két pozícióhoz képest nőtt, miközben a félperifériáé többé-kevésbé azonos maradt a perifériához képest. A centrum, a periféria és a félperiféria mint strukturális pozíciók ma legalább annyira távol vannak egymástól, mint korábban.

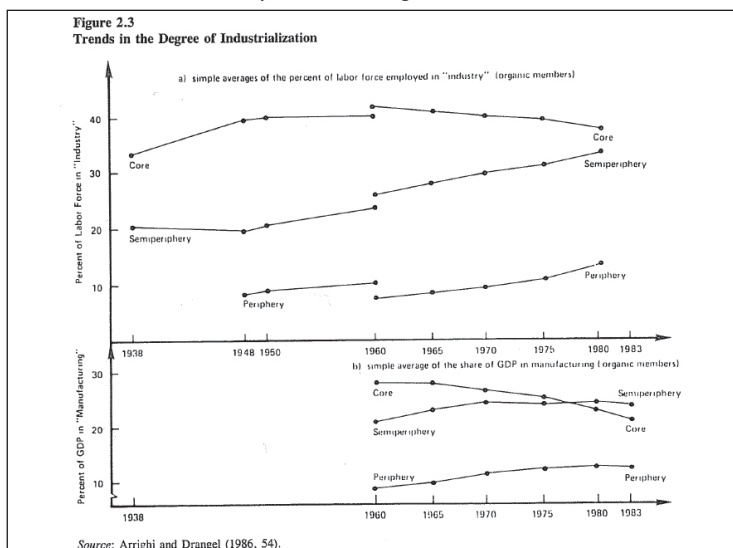
Ezen az ábrán is láthatóak olyan időszakok, amikor egyik vagy másik szakadék szűkül (pl. mindkettő az 1950 és 1960 közti időszakban). Ám mindannyiszor, amikor a távolság csökkent, azt nem sokkal később szélesedés követte, amely végső soron stabilizálta a távolságot. Különösen megdöbbentő ezzel kapcsolatban a félperiféria mindkét mutatójának abszolút és relatív összeomlása, amelyet az 1983 óta

tartó tendenciák is megerősítenek. Ez az összeomlás bizonyítja, hogy harminc év abszolút és relatív gyarapodását hogyan söpörheti el három rövid év.⁹ Minthogy pedig az összeomlás szoros összefüggésben van az ún. globális adósságválság kirobbanásával, megállapítható, hogy a pénzforrások egyoldalú áthelyezése legalább olyan hatékony fegyverül szolgálhat a periféria és félperiféria országainak helyükön tartásában, mint bármely másík.

Ezzel kapcsolatban igen tanulságos a 2. és a 3. ábrán látható mutatók összehasonlítása. A 3. ábrán látható két mutató a három pozíció stabil helyzetű tagjainak iparosodási szintjét ábrázolja. Ez először is a szakadék növekedését mutatja (centrum, félperiféria és periféria szétágazik), majd progresszív és fokozott szűkülése ennek a szakadéknak, amelynek egy mutatója szerint a félperiféria túlszárnyalja a centrumot az iparosodás szintjében.

Azok számára, akik nem látnak különbséget az iparosodás és a gazdasági előrehaladás között, ez a különbségcsökkenés úgy jelenik meg, mint a kiterjedt fejlődés és az utolérés jele. Valójában az iparosodásra szem előtt tartása a fejlődés illúziójának további forrása. Összehasonlítva a 2. és a 3. ábrát, világosan láthatjuk, hogy a szakadék szűkülése az iparosodásban a relatív gazdasági erőre jellemző szakadék nagyságának állandósága mellett következett be, és hogy a centrum félperiféria általi leelőzése az iparosodás fokát illetően összefügg a félperiféria relatív és abszolút gazdasági erejének összeomlásával. Ebben a perspektívában az iparosodás kiterjedése nem a félperiféria fejlődéseként tűnik fel, hanem az ipari tevékenység periferizálásaként.

3. ábra. Az iparosodottság fokának tendenciái

„A félperiféria és a periféria iparosítása a világgazdasági hierarchia újratermeléséhez vezető csatornának bizonyult. Ez a felfedezés bizonyítja a folyamatot [...], amelynek során a politikai és gazdasági szereplők általános törekvése, hogy elcsípjék azokat a tevékenységeket, amelyeket a centrum végez, ösztönzi a versenyt, ilyen módon pedig e tevékenységek a perifériára helyeződnek át a centrumból [...]. A negyvenes években az ipari tevékenységek (vagy legalább java részük) a centrum tevékenységei voltak. Az ötvenes években, a »látványos profitoktól« csábítva, a politikai és gazdasági szereplők a periférián és a félperiférián belevetették magukat az »iparosításba«. Kezdetben jelentős haszonra tettek szert, így másokat is követésükre bírtak. A hatvanas, hetvenes években az ipari termelés tömegessé vált, és így nemcsak a látványos profitok tűntek el, hanem a kisebb profitok is, a később érkezők pedig már csak a nyolcvanas évek veszteségeit növelték.” (Arrighi–Drangel 1986, 56–57.)

4. A félperifériás fejlődés politikája

Az a tény, hogy a félperiféria iparosodása nem változtatta meg a centrum–periféria struktúrát a tőkés világgazdaságban, mindazonáltal nem jelenti azt, hogy nem változott meg semmi. Ellenkezőleg, a félperiféria iparosodása szélesebb társadalmi forradalom része volt, amely gyökeresen megváltoztatta a világszintű felhalmozás feltételeit. Ahogy Eric Hobsbawm megjegyezte: „az 1950-től 1975-ig terjedő időszak [...] a világtörténelem leglátványosabb, leggyorsabb, legmélyebb és legkiterjedtebb társadalmi változását eredményezte [...]. [E]z az első olyan időszak, amikor a parasztság kisebbségbe került, és nem is csak az iparilag fejlett országokban (amelyek közül többen is nagyon erős maradt), hanem a harmadik világ országaiban is” (Hobsbawm 1986, 16).

Ez a minőségi ugrás a világ proletarizálódásában feszültségeket és ellentmondásokat eredményezett, amelyek több generáció számára is döntően befolyásolják a világgazdaság politikai aspektusát. A félperiféria ezeknek a feszültségeknek és ellentmondásoknak az epicentruma. A kiterjedt proletarizációs és iparosodási folyamatok a félperiféria ipari proletariátusát a centrum proletariátusához hasonló társadalmi súllyal ruházták fel, ám e proletariátusnak nemzeti összefüggésben olyan relatív depriváció lett az osztályrésze, amelyet a centrum proletariátusa már régen elfelejtett (ha egyáltalán valaha megtapasztalt). A proletariátus társadalmi erejének és relatív deprivációjának kombinációja a »diktatúrák válságában» gyökerezik: ez járta be a félperifériát a hetvenes–nyolcvanas években.

A parlamentáris demokrácia sohasem talált otthonra a félperiférián. E tekintetben az utóbbi negyven év sem volt kivétel. A 22 stabil helyzetű

félperifériás állam közül mindössze két viszonylag kis államot (Costa Ricát és Írországot) kormányoznak ebben az időszakban a centrum országaihoz hasonló parlamentek. További két kis állam (Jamaica, valamint Trinidad és Tobago) rendelkezett hasonló intézménnyel, de csak Nagy-Britanniától való függetlenné válásuk után, a hatvanas évek elején. E négy államtól eltekintve – amelynek területén a stabil helyzetű félperifériás államok lakosságának csak összesen 1,3%-a él – a tőkés világgazdasághoz tartozó összes ilyen középmezőnybeli országot önkényuralmi rezsimek uralták az elmúlt negyven évben vagy annak egy részében.

Kivéve a különleges helyzetű Hongkongot (amely ez idő alatt végig brit gyarmat volt), Izraelt és Dél-Afrikát (ez utóbbival alább külön foglalkozunk), a többi tizenöt állam – a stabil helyzetű félperifériás államok teljes lakosságának 92%-a – kétféle önkényuralmi rezsimet élt meg. Az egyik típus hosszabb-rövidebb ideig próbálkozott Latin-Amerika és Dél-Európa stabil helyzetű félperiferikus országaiban, kivéve Costa Ricát (tehát Argentínában, Uruguayban, Chilében, Venezuelában, Panamában, Mexikóban, Portugáliában, Spanyolországban, Görögországban és Törökországban). A másik típus végig uralkodott a Szovjetunióban és Kelet-Európa „népi demokráciáiban”, amelyek közül néhány szintén a stabil helyzetű félperifériás államok közé sorolható.¹⁰

Különbféle eredetük, valamint az eltérő formáik és megnevezéseik ellenére (fasiszta, korporatív, bürokratikus-tekintélyelvű, katonai stb.) az első típusba tartozó rezsimek olyan közös jellemzőkkel rendelkeztek, amelyek élesen elválasztják őket a tekintélyelvű rezsimek második típusától. E közös jellemzők közül az első, hogy valamennyi meg kívánta őrizni a szélsőséges osztályegyenlőtlenségeket a személyes vagyon elosztásában, a második pedig az, hogy valamennyi alárendelt szerepet játszott a tőkefelhalmozás globális folyamatában.

Az a tény, hogy csoportokként a félperiféria államai sosem érhetik el a centrum országok gazdagságát, nem jelenti azt, hogy a félperiféria egyes osztályai és csoportjai ne élvezhetnék a gazdagság olyan szintjét, mint a centrum azonos osztályai és csoportjai. Ellenkezőleg, Dél-Európa és Latin-Amerika felső- és középosztályainak egyes frakciói hagyományosan a gazdagság olyan mértékét élvezhették, mint centrumbéli társaik. E frakciók számszerűen kevesebben vannak ugyan a népességhez képest, mint a centrumban, de legalább olyan gazdagok. Az érem másik oldala, hogy a félperiféria alsóbb osztályainak tömeges szegénysége legalább olyan mértékű, ha nem nagyobb, mint a periféria hasonló szintjéé.¹¹

A személyes vagyon ilyen típusú végtelen egyenlőtlenségével a dél-európai és latin-amerikai félperiferikus önkényuralmi rezsimek általában két fontos funkciót töltöttek be. Megvédték a felhalmozást (és a közép- és felső osztályok számára az oligarchikus gazdagság élvezetét) az ebből kizárt és kizsákmányolt osztályok követeléseitől

és harcától, és/vagy szabályozták az oligarchia gazdagságának át-vándorlását e felső- és középosztályok egyik frakciójából a másikba. Mindenesetre ezen önkényuralmi rezsimek ritkán vagy talán soha nem ásták alá az oligarchikus gazdagság és a tömeges nyomor kettősségének strukturális alapjait (ez alól csak a Szovjetunió és a kelet-európai tekintélyelvű rezsimek számítanak kivételnek). Abban a mértékben, ahogyan ezeket az alapokat mégis megrendítették, a világrendszer tendenciái közül az a fő hatóerő bontakozott ki, amelyet nem ezen országok hatalmi elitjei kezdeményeztek, és amelyet uralni sem tudtak.

Ezek a világrendszer-tendenciák azokra a hatásokra vezethetők vissza, amelyeket a hegemoniáért folytatott akut versengések keltettek a XX. század első felében. E rivalizálások erős impulzust adtak a centrumországok munkásszervezeteinek és a periféria nemzeti felszabadító mozgalmainak. E párhuzamos fejlődésnek köszönhetően a II. világháború után a centrum államai és tőkés vállalatai kénytelenek voltak jelentős engedményeket tenni a (centrumban lévő) szervezett munka számára. Hogy ezeket az engedményeket ellensúlyozni tudják, fokozták a perifériára háruló nyomást, ami a periféria emberi és természeti erőforrásainak extenzívebb és intenzívebb kizsákmányolásához vezetett. Ilyen körülmények között a centrum tőkés vállalatainak egyre jobban megérte, hogy új termelő struktúrákat hozzanak létre, és kiterjesszék azokat a félperifériára, és/vagy munkaerőt toborozzanak a félperiférián, és kizsákmányolják azt a centrumban.¹²

Dél-Európa és Latin-Amerika félperiferikus önkényuralmi rezsimei aktívan bátorították a termelő struktúrák kihelyezését területeikre, csakúgy, mint a munkaerő-toborzást, éles ellentétben a Szovjetunió és Kelet-Európa önkényuralmi rezsimeivel, amelyek ellenálltak ennek a tendenciának (részleges kivétel ez alól Jugoszlávia, legalábbis, ami a munkaerő-toborzást illeti). Tény, hogy az ötvenes évek elejétől a hetvenes évek közepéig Dél-Európa és Latin-Amerika félperifériás önkényuralmi rezsimeinek legfőbb szerepe az volt, hogy biztonságos és profitábilis termelési feltételeket biztosítsanak a centrum tőkés államainak vállalatai számára: hogy aránylag olcsó és fegyelmezett munkaerőt biztosítsanak a kizsákmányoláshoz saját területükön, vagy – a migráción keresztül – a centrum államaiban. Az önkényuralmi rezsimek számára ez a szerep pedig mindenekelőtt azért volt vonzó, mert megígérte, és a legtöbb esetben biztosította is azt a keményvalutában megjelenő vagyoni többletet, amellyel fenn lehetett tartani, újra lehetett termelni és ki lehetett terjeszteni a közép- és felső osztályok legszerecsésebb frakciói által élvezett oligarchikus gazdagságot. Hosszú távon azonban Dél-Európa és Latin-Amerika félperifériás rezsimeinek effajta „nyitottsága” bukásra ítélte önmagát.

Minél jobban versengtek ugyanis egymással a félperiferikus államok, hogy biztonságos és profitábilis termelési feltételeket, valamint olcsó és fegyelmezett munkaerőt biztosítsanak, a tőke globális felhalmozásá-

nak ebben az alárendelt szerepében az egyes államok számára nyíló kilátások egyre romlottak. Az urbanizáció elterjedése, munkaerejük fokozott részvétele a centrumbeli termelés és elosztás folyamatában (otthon és külföldön) egyre növekvő mértékben kimerítette relatíve széles, olcsó munkaerő-tartalékaikat, amelyekre kezdetben a munkaerő versenyképességét alapozták. Ahogyan a dél-európai és latin-amerikai tekintélyelvű rezsimek kínálta munkaerő versenyképessége romlott (abszolút értékben is, és a félperifériának, valamint a centrum meghatározott területeinek munkaerejéhez képest is), úgy kezdtek fokozatosan csökkenni a centrum tőkéjéhez áramló profitok, amelyek a termelés kiterjesztéséből és a munkaerő-toborzásból származtak, s úgy alakultak át a korábbi valuta-többletek is növekvő deficiteké.

Egy bizonyos pontig e régiók proletár tömegeinek növekvő erejét egyre intenzívebb és kiterjedtebb elnyomó módszerekkel még sikerült féken tartani. Idővel azonban az elnyomó módszerek nem tudtak lépést tartani a proletarizáció és az iparosodás folyamatainak növekvő ellentmondásával, amely megnövelte az alsóbb osztályok társadalmi erejét, a nélkül persze, hogy jelentősen enyhítette volna tömegmértékű nyomorukat. A dél-európai és latin-amerikai önkényuralmi rezsimek 1974 utáni előremutató felváltása parlamenti demokráciákkal is azaz magyarázható, hogy az elnyomó hatalom képtelen arra, hogy a végtelenségig féken tartsa e rendszerbarát [prosystemic] félperiféria fejlődésének ellentmondásait.¹³ Hogy a parlamenti demokrácia a konszenzusba vetett bizalmával hatékonyabban képes-e uralni ezeket az ellentmondásokat, mint a szóban forgó tekintélyelvű rezsimek, arra jelen írás végén térünk vissza.

Jegyezzünk meg most csak annyit, hogy a dél-európai és latin-amerikai félperiférikus önkényuralmi rezsimek nem voltak egyedül azok között, akik válságba kerültek. A válság hamarosan a Szovjetunió és Kelet-Európa félperiférikus önkényuralmi rezsimeit is elérte. Ahogy már említettük, e tekintélyelvű rezsimek területükön olyan politikát folytattak, amely ellentétes az osztályegyenlőtlenséggel és a világgazdaság tökefelhalmozásának folyamataival, ennyiben pedig erősen ellentétesek a dél-európai és latin-amerikai önkényuralmi rezsimek politikájával – legalábbis a jelen válságig¹⁴ ez volt a helyzet. Ha amazoknak a „rendszerbarát” [„prosystemic”] jelzőt adtuk, akkor ezek bizonyára kiérdemlik a „rendszerellenes” [„antisystemic”] megjelölést.

E rendszerellenes törekvés nem volt pusztán retorika. Belső viszonyaikban ezek az államok a személyes vagyon elosztásának forradalmát valósították meg, azt széles körben „demokratizálták”, amennyiben felszámolták az oligarchikus vagyont, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államközi viszonyaikban kifejezésre juttatták – ha kellett, fegyveres erővel is –, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tökefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet a dél-európai és a latin-amerikai félperiférikus államok játszottak.

A legutóbbi időkig – Jugoszlávia kivételével – „ajtóikat” zárva tartották a külföldi beruházások és a munkaerő-toborzás külföldi kizsákmányolást szolgáló folyamata előtt. Mi több, e rezsimek elnyomó jellege éppenséggel szorosan összefüggött e rendszerellenes törekvésekkel.

A szovjet és kelet-európai félperiféria proletarizálódási és iparosodási folyamatának szándéka és dinamikája természetesen nagyon eltérő attól, ami Dél-Európa és Latin-Amerika félperiférikus államait jellemezte. Ahogyan azt a korábbiakban már megjegyeztük, az utóbbiak hatalmi elitjei az iparosítással csak megfelelték világrendszer azon erőinek, amelyet sem kezdeményezni, sem ellenőrizni nem voltak képesek, de amelyet megkíséreltek kihasználni arra, hogy kialakítsák, újratermeljék és kiterjesszék határaikon belül az oligarchikus gazdagság valamilyen formáját. A szovjet és kelet-európai félperiférián ezzel szemben a proletarizálás és iparosítás folyamatait a helyi elit indította meg, hogy ezzel egyrészt forradalmasítsa a helyi társadalmi viszonyokat, másrészt pedig átszervezze a nemzetközi hatalmi viszonyokat.

Társadalmon belül a proletarizáció és az iparosítás folyamatának egyoldalú erőszakolása a társadalmi viszonyok átrendezését szolgálta, annak érdekében, hogy megnövelje ezen új, rendszerellenes rezsimek erejét saját társadalmakkal szemben. Miközben a proletarizációt arra használták fel, hogy szétzúzzák a burzsoázia autonóm társadalmi hatalmának minden lehetséges forrását (a „nagy”- és a „kis”-burzsoáziát egyaránt), az iparosítás célja olyan proletariátus megteremtése volt, amely megélhetését és védelmét tekintve szorosan függ az új uralkodó osztálytól.

Nemzetközileg a proletarizáció és az iparosodás az államközi viszonyok átszervezésének célját szolgálta, növelve a szóban forgó rezsimek világrendszerbeli erejét és súlyát. Miközben az iparosítást arra használták fel, hogy a centrumhoz hasonló haderőt fejlesszenek ki, a proletarizáció folyamata azért volt nélkülözhetetlen, hogy ennek eredményeképpen emberi és természeti erőforrásokkal láthassák el a katonai-ipari komplexumokat, hogy azok fennmaradhassanak, fejlődhessenek, és a nemzetközi versenyben helytállva tovább terjeszkedhessenek.

E célok előrevitelében a rendszerellenes félperifériás fejlődés sikere igen jelentős volt, és magyarázza is a szovjet és kelet-európai félperiféria történelmileg nagyobb erejét és stabilitását a dél-európai és latin-amerikai félperiféria tekintélyelvű rezsimjeihez képest.¹⁵ E rendszerbarát rezsimek proletarizációjának és iparosításának legnagyobb ellentmondása – vagyis az a tény, hogy az alacsonyabb osztályok társadalmi súlyát anélkül növelték meg, hogy tömeges nyomorukat jelentősen csökkentették volna – a szovjet és kelet-európai félperiféria tekintélyelvű rezsimjei számára egyáltalán nem okozott gondot, vagy csak jóval kisebbet. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy a tömeges nyomor enyhítése része volt e rendszerellenes rezsimek fejlesztési

stratégiájának. Ennek ellenére e fejlődési stratégiának is megvannak a maga ellentmondásai, amelyek a mostani válságban¹⁶ kerülnek felszínre.

Ahogy azt például Isaac Deutscher (1969) előre látta a Szovjetunió esetében, az ilyen jellegű legfontosabb ellentmondás abból ered, hogy a proletarizáció és az iparosodás eredményeképpen egyre nő az ellentét egyfelől a vezető elit (a hatalmon lévő különféle kommunista pártok kádereinek és klienseinek) hatalmi érdekei, másfelől pedig az ipari proletariátus anyagi érdekei között. Korábban az ipari proletariátus a népességnek csak egy hatalom nélküli kisebbsége volt, de a proletarizáció és az iparosítás eredményeképpen mérete megnövekedett, a konszolidáció egyik tényezőjévé vált, és megnövelte a kommunista pártok politikai hatalmát, ahogy ezt ők előre látták. De mihelyt a proletariátus már a néptömegek többségét felölelte, a kommunista pártoknak egyre nehezebbé vált megőrizni hitelüket, amint olyan csoportok és osztályok érdekeivel szemben állóknak mutatják be magukat, amelyeket addigra már nagyjából vagy teljes egészében felszámoltak.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az elnyomás kommunista pártok által bevetett hatalmi eszközei nem a gyenge proletariátus védelmét szolgálják az erősebb társadalmi osztályokkal és csoportokkal szemben, hanem a pártkáderek és klienseik hatalmát és kiváltságait hivatottak védelmezni az általános proletarizáció hatásaival szemben. Eközben a hatalmon lévő kommunista pártok számára egyre nehezebbé vált tovább emelni a növekvő proletariátus életszínvonalát. A kezdeti javulások ugyanis mindenekelőtt a nemzeti vagyon erőszakos „demokratizálásának” voltak köszönhetőek. Miután azonban a nemzeti vagyont már „demokratizálták”, az életkörülmények további javítása egyszeriben olyan rendszerszerű feltételek nyomása alá került (az első és legfontosabb ezek közül a szóban forgó államoknak a tőkés világgazdaság vagyoni hierarchiájában elfoglalt félperiferikus helyzete, és az ebből származó kényszerek sora), amelyeket ezek a kormányzó elitek nem tudtak érdemben megváltoztatni.

Ezt az ellenmondást csak fokozta, hogy a kommunista rezsimeknek egyre nagyobb nehézséget okozott lépést tartani a világrendszer centrumállamainak erejével. Kezdetben az állam önkényuralma szükségességnek mutatkozhatott arra, hogy a felsőbb osztályok oligarchikus vagyont újratermelő erőforrásokat újraossza és olyan katonai-ipari komplexumok létrehozására, fenntartására és újratermelése fordítsa, amely képes megvédeni a népet általában, különösen pedig az alsó osztályokat, a hatalmas és agresszív ellenségektől. De miután ez a kisajátítás és újraosztás megtörtént, s a közeli és távoli ellenségek fenyegetését is sikerült megfékezni, a társadalmi költségek már azért növekedtek rohamosan, hogy győzzék a versenyt a centrum ipari-katonai komplexumaival, eközben pedig a védelem társadalmi előnyei nagymértékben csökkentek.

A társadalmi költségek azért is növekedtek gyorsan, mert a lépéstartáshoz nem lehetett többé tartalékokat elvonni az oligarchikus vagyonból, miután azt réges-régen megszüntették. Az értéket ezért a demokratikus vagyontól kellett elvonni, vagyis a proletarizált társadalom hosszú távú jövedelméből. De csökkentek a társadalmi előnyök is, mert a fenyegető ellenségek megfékezése után a hadieszközök vég nélküli felhalmozása már nem nagyobb, hanem kisebb biztonságot nyújtott a védelmezendő nép számára.

5. A félperiféria és a világgazdaság jövője

A félperiféria koncepciójának bevezetését taglalva Immanuel Wallerstein azt állította, hogy a félperiféria stabilizáló szerepet lát el a tőkés világgazdaságban. Politikailag ugyanis egy polarizált rendszer, amely egyfelől a magas életszínvonalon, nagy jövedelemből élő elkülönülő kevesek szektorára, másfelől pedig az alacsony életszínvonalon és jövedelemből, de viszonylag önállóan élő sokak szektorára bomlik, elég gyorsan akut és romboló harcokhoz vezetett volna. A legfőbb politikai eszköz, amellyel az ilyen típusú válságok leküzdhetők, olyan „közép”-szektorok kialakítása, amelyben az otlévők hajlamosak úgy látni magukat, mint akik jobban élnek a náluk alacsonyabb szinten lévőknél, de rosszabbul, mint a náluk magasabb szinten lévők. Ez a nyilvánvaló mechanizmus, amely mindenféle társadalmi struktúrában használható, ugyanezt a szerepet játssza a világrendszerekben is (Wallerstein 1979, 69).

E politikai funkción túlmenően a félperiféria gazdasági szerepet is betölt: lehetőséget kínál, hogy a centrumtőke egy része ide meneküljön a verseny túlnyomása előtt:

„Az egyes tőkés számára a tőkeáthelyezés képessége egy hanyatló szektorból egy felfelé ívelőbe az egyetlen lehetőség arra, hogy túlélje a vezető szektorokon belüli ciklikus átfordulások okozta hatásokat. Ezért kellene az olyan szektorok, amelyek képesek profitálni a vezető szektorokban érvényesülő bér-termelékenységgel szorításból. E szektorokat hívjuk félperiferikus országoknak. Ha ezek nem lennének, a tőkés rendszernek azonnal *gazdasági és politikai* válsággal kellene szembenéznie.” (Wallerstein 1979, 70 – kiemelés az eredetiben.)

Szemben, de nem feltétlenül ellentmondásban ezzel az állásponttal Chase-Dunn (1988 és 1990) nemrég kifejtett állítása, mely szerint a félperifériák a rendszerellenes és átalakító akciók rendkívül termékeny terepei. Véleménye szerint ez éppúgy igaz a tőkés világgazdaságra, ahogy igaz valamennyi korábbi világrendszerre vonatkozóan is. Nos,

az általam itt kifejtett elemzés hasznos lehet abból a szempontból, hogy egyeztesse egymással e szemben álló állításokat, valamint hogy fényt derítsen a félperifériás önkényuralmi rezsimiek aktuális válságainak a tőkés világgazdaság jövőjére vonatkozó lehetséges következményeire.

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az utóbbi nagyjából fél században Dél-Európa és Latin-Amerika tapasztalatai Wallerstein állítását támasztják alá a félperiféria rendszerbarát irányáról és funkcióiról, miközben a Szovjetunió és Kelet-Európa tapasztalatai Chase-Dunn tételét igazolják a félperiféria rendszerellenes irányáról és funkciójáról.¹⁷ Ám ha egy rendszerbarát félperiféria létezése stabilizáló szerepet játszik a tőkés világgazdaságban, mi következik abból, hogy a félperiféria rendszerbarát és rendszerellenes tekintélyelvű rezsimjei egyaránt általános válságba kerültek? Ez az általános válság növeli-e vagy csökkenti a tőkés világszisztéma stabilitását?

Jelenleg az uralkodó tendencia az egész félperiférián a rendszerbarát és stabil parlamentáris formák kialakulása, amely megfelel a centrum stabil helyzetű államai által a II. világháború után kialakított normáinak. Az utóbbi tizenöt évben Dél-Európa és Latin-Amerika félperifériája soha nem látott módon elkötelezte magát a parlamenti demokrácia mellett, anélkül, hogy akárcsak egy kicsit is eltávolodtak volna rendszerbarát irányultságuktól. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió és Kelet-Európa félperiferikus rezsimjei eloldották rendszerellenes kötelekeiket és a parlamenti demokrácia különféle formáival kezdték kísérletezni.

Ez a tendencia az elnyomó rezsimiek általános válságának kifejeződése a félperiférián, amely hatalomgyakorlás azért – ha elemzésünk helyes – mély strukturális gyökerekkel rendelkezik, és ezért várhatóan folytatódni fog a belátható jövőben is. Persze, ez a tendencia inkább a válság kifejeződése, mint a válság megoldása. A válságból kivezető út, ha van ilyen, egyelőre nem világos. Különösen az nem világos, mi történik akkor, ha a félperiférián a rendszerbarát parlamenti demokrácia terjed el, s többé már nem csak kivétel lesz.

Az egyik lehetőség, hogy a félperiféria egyszerűen követi a centrumot az általa korábban megtett úton, és sem tartalmilag, sem formailag nem vezet be semmilyen újítást a parlamenti demokrácia általa gyakorolt módjában. Ez a lehetőség nem valószínű. A II. világháború óta kialakult szoros kapcsolat egyfelől a rendszerbarát stabil parlamentáris demokráciák, másfelől az ilyen rendszereket megtapasztaló államok oligarchikus vagyona között nem volt véletlenszerű. Az eszközök és erőforrások bősége lehetővé teszi a rendszerbarát konszenzus kialakítását és újratermelését az alsóbb osztályok körében, ami azonban a relatív vagy abszolút szűkösség körülményei között egyszerűen nem kivitelezhető. A centrum pozícióira jellemző és azt meghatározó abnormális bőség feltételeinek megléte esetén a hatalom és a gazdagság hajhászása a felsőbb osztályok részéről könnyen összeegyeztethető

az alsóbb osztályok kielégítő életszínvonalának biztosításával. A történeti tapasztalatok szerint a rendszerbarát parlamenti demokráciák ilyen feltételek között igen jól prosperáltak, majdnem anélkül, hogy az érintett államok és népek történelmi sajátosságai bármit is befolyásoltak volna. De a perifériára és a félperifériára jellemző abszolút és relatív szűkösség helyzetében az ilyen demokráciák inkább kivételt képeztek, semmint szabályt.

Ahogy már említettük, a félperiféria stabil helyzetű államai között előfordultak rendszerbarát parlamenti demokráciák is. A legstabilabbak voltak Írországból és Costa Ricából, ezeket Jamaica, valamint Trinidad és Tobago követték. A legutóbbi rendszerbarát parlamentáris formák közül Spanyolország, Görögország és Portugália utánozzák leghívebben és legtartósabban a centrum tapasztalatait. A többi államra vonatkozóan még korai lenne ezt kijelenteni.

Spanyolországot kivéve az előbb említett országok igen kicsik. Spanyolországgal együtt sem érik el a stabil helyzetű félperifériás államok népességének 10%-át. Kis méreteik (egyenként és együtt is), valamint főleg történelmi és földrajzi sajátosságaik miatt ezen államok speciális kapcsolatokat megegyezéseket alkudhattak ki Észak-Amerika és Nyugat-Európa (vagy mindkettő) centrumával, amelyek egyszerre fejlesztették parlamentáris intézményeiket és rendszerbarát irányultságukat. Kétséges, hogy az ilyen jellegű megegyezések kiterjeszthetők-e a többségre, vagy különösen valamennyi félperiferikus államra.

Minden eddigi tapasztalatunk azt látszik sugallni, hogy a félperiféria nagyobb része kimarad az ilyen különalkukból. Ahhoz, hogy a félperiféria nagyobb része ebbe beletartozzék, egy új, kiterjesztett Marshall-tervre lenne szükség. A centrum államai viszont nem látszanak sem hajlandónak, sem képesnek egy ilyen terv elindítására. Mindenekelőtt híján vannak az ilyen nagyságrendű terv végrehajtásához szükséges kollektív akaratnak és intelligenciának. Az amerikai hegemonia válsága meglehetősen hatástalan világszervezeteket hagyott maga mögött, melyek gondja, hogy napról napra, esetről esetre kezeljék a világ pénzügyi forrásait, ahelyett hogy hosszú távú és széles körű intézményváltoztatásra fordítanák őket.

Ezenkívül, a rendszerellenes félperiféria nagyobb „megnyílása” általában negatív hatással lesz a félperiféria azon lehetőségére, hogy államaik előnyös megállapodásokat csikarjanak ki a centrumból. Ez a tendencia tovább gyengíti a centrum államainak hajlandóságát arra, hogy különalkukat kössenek a félperifériával, ez a hajlandóság ugyanis korábban annak a szándékuknak volt köszönhető, hogy a félperifériának legalább egy részét nyitottan tartsák a centrum államainak és vállalatainak globális tevékenységei számára. De még ha a centrum államainak hajlandósága nem is változik meg, és továbbra is különalkukat ajánlanak a félperiféria néhány államának, ez utóbbiak számszerű növekedése csökkenti azt, amit a félperiféria államai

kaphatnak a centrumtól. Amit kevesek megkaphatnak, nem kaphat meg mindenki.

Végül, de nem utolsósorban meg kell jegyezni, hogy a centrum államainak és vállalatainak éles gazdasági versenye, amely a világpiac uralmának teljes átalakítása után indult el a hetvenes évek elejétől, arra ösztökéli e centrumállamokat és vállalatokat, hogy tovább csökkentsék kiadásait. Ez többek között a félperiféria elkerüléséhez vezet (amelynek versenyképességét a túlzott kizsákmányolás és önkizsákmányolás tartotta fenn), és szorosabb kapcsolatok kiépítésének keresését eredményezi a periféria bizonyos területeivel. Dél-Korea és Tajvan aktuális gazdasági „csodái” (felemelkedésük a perifériáról a félperifériára) e tendencia kifejeződése. Mindez távolról sem kínál jövőre vonatkozóan modellt a félperiféria számára: ezek a sikeres átmenetek a félperifériára csak súlyosbították azon államok gondjait, akik már ott voltak.¹⁸

Mindezen oknál fogva igen kétséges, hogy a Franco utáni Spanyolország tapasztalata hasonló nagyságú félperiferikus országok esetében is megismétlődhet-e. Néhány kelet-európai országban talán megtörténhet, de minden új Spanyolországra jutnak új Argentínák is, amelynek állapota szemlélteti azt a politikai megtorpanást, amelyben sem az önkényuralom, sem a parlamenti demokrácia nem volt képes megvalósítani, amit ígér.¹⁹

Még rosszabb az új Spanyolországok és a különféle új Argentínák számára, ha a rendszerbarát parlamenti demokrácia felé mutató tendencia most új Dél-Afrikákat és Izraeleket hoz létre. Dél-Afrika és Izrael a félperiféria stabil helyzetű államai, de egyikük sem illeszkedik be a háromféle, idáig taglalt, stabil helyzetű félperiferikus államcsoportba (melyek ezek voltak: egyrészt stabil rendszerbarát parlamentáris rezsimek, másrészt rendszerbarát önkényuralmi rezsimek és harmadrészt rendszerellenes önkényuralmi rezsimek). Ezek inkább hibrid rezsimek, amelyek az előző háromfajta rezsim tipikus vonásait kombinálják.

Az utóbbi negyven évben Dél-Afrika és Izrael stabil rendszerbarát parlamentáris rezsim volt, akárcsak Írország és Costa Rica. Ennek ellenére, a népességük egy részét (Dél-Afrikában a feketéket, Izraelben pedig az arabokat) kizárták a parlamenti folyamatokban való tényleges részvételből. A politikai jogok teljes élvezetéből ezeket a csoportokat mindkét ország erőszakos elnyomó módszerek alkalmazásával rekesztette ki, hasonlóan azokhoz az önkényuralmi rezsimekhez, amelyeken belül korábban rendszerbarátot és rendszerellenest különböztettünk meg.

Az elnyomó eszközök alkalmazása az erős rendszerbarát irányultsággal együtt e rezsimeket Dél-Európa és Latin-Amerika félperiferikus rendszerbarát önkényuralmi rezsimjeihez tették hasonlóvá. Ennek ellenére alapvetően különböztek is ezektől nemcsak a parlamenti intézményeik stabilitása miatt, hanem azért is, mert e rezsimek társadalmi bázisát nem annyira a középfelső osztályok sajátos frakciói, hanem

sajátos népcsoportok képezték (Dél-Afrikában az afrikaans népcsoport, Izraelben pedig a zsidóság).²⁰

Tény, hogy ebből a szempontból fontos analógia látható Dél-Afrika és Izrael rezsime, valamint a szovjet és a kelet-európai félperiféria rendszerellenes önkényuralmi rezsime között. Ahogy ez utóbbiak hatalmi elitjei, úgy az előbbieké is aktívan elkötelezte magát egy olyan iparosítás mellett, amellyel mind belső társadalmi viszonyait, mind a külső, államközi hatalmi viszonyokat a saját előnyére próbálta átszervezni. E folyamatban az elitek mindezen országokban jelentősen javítottak azoknak a népcsoportoknak az életkörülményein, amelyekre hatalmukat alapozták (különösen az alsóbb osztályok népcsoportjainak életlehetőségein), továbbá kicsi, de rendkívül hatékony katonai-ipari komplexumokat építettek ki, amelyek e kis államokat nagy jelentőségű regionális hatalmakká emelték.

Az ilyen típusú hibrid rezsimek mindmáig kivételt jelentettek a félperiféria stabil helyzetű államai között. Mindazonáltal nagyon is lehetséges, hogy a rendszerbarát és rendszerellenes önkényuralmi rezsimek folyamatban lévő válsága a félperiférián a szélsőségesen etnikai-nacionalista gyökerű demokratikus rezsimek új variációinak táptalaja lesz, amelyek vélhetően többé-kevésbé parlamentárisak, és többé-kevésbé rendszerbarátak lesznek a körülményektől függően. A félperiféria azon növekvő számú rezsime, amelyek a magasabb élet-színvonal és a demokrácia iránti népi igények kielégítésére képtelenek, ám azokat elnyomni sem tudják, megkísérelhetnek úgy kiutat találni ebből a politikai zsákutcából, hogy ezeket az igényeket faji megkülönböztetés, etnikai és vallási diszkrimináció alapján elégítik ki.²¹

Az igazat megvallva a legitimációs válság effajta „megoldásának” is megvannak a maga ellentmondásai. Idővel a kizsákmányoló és/vagy kizáró etnonacionalizmusok olyan ellenmozgalmakat gerjesztenek, amelyek hatékonyan ássák alá az uralkodó népcsoport hatalmát, ahogyan azt mind a dél-afrikai, mind az izraeli rezsime aktuális válsága is bizonyítja. E rezsimek tapasztalatai ugyanakkor azt is megmutatják, hogy a hatékony ellenmozgások felemelkedése hosszabb periódust igényel, amely alatt a megnövekedő gyűlölet és szenvedés olyan mértéket ölthet, amelyet már senki hatalma nem képes uralni többé.

Hogy milyen jellegű világrendszer alakul majd ki ebből a zűrzavarból, nehéz megmondani. Egyfelől a faji, etnikai és vallási indulat a félperiférián összekapcsolódhat hasonló tendenciákkal a centrumban és a periférián is, tovább erősítve azokat. Ha e tendenciákat semmi sem fékezi meg, a világ rendszerszintű káoszba, rosszabb helyzetbe sodródhat, mint amilyenben a XX. század első felében volt. Másfelől azonban az eskaláló helyzet megbabonázására és ellensúlyozására törekvő küzdelmek létrehozhatják a félperiféria népi demokráciáinak olyan formáit, amelyek képesek lehetnek megvetni egy kevésbé kizsákmányoló és kizáró világrendszer alapjait.

Senki sem tudja megmondani, hogyan festenek majd a demokrácia ezen új formái. Mint az újítások általában, hosszú és fásaszto kísérletek és hibák folyamatából emelkednek majd ki, nyilvánvalónak és „természetesnek” csak megszilárdulásuk után tűnhetnek. Csak annyit mondhatunk, nem hasonlítanak majd azokra a „népi demokráciákra”, amelyeket most söpör félre az elnyomó parancsuralom válsága, ám bizonyára a centrum parlamenti demokráciáira sem, amelyeket az eszközök és erőforrások olyan bőségére építettek fel, amelyek asztalánál nem foglalhat mindenki egyaránt helyet.

Jegyzetek

- ¹ Az itt olvasható tanulmány abból az előadásból származik, amelyet 1989. április 28–30. között tartottam az Illinoisi Egyetemen, Urbana-Champaign-ban a világrendszer gazdaságpolitikai konferenciáján. Megjelenik William G. Martin gondozásában a Greenwood Pressnél, New Yorkban, a *Semiperipheral States in the World-Economy* című műben. Mielőtt megjelent volna a kötet, felhasználtam a munkámhoz a következő szerzők kommentárjait és javaslatait: Christopher Chase-Dunn, Walter L. Goldfrank, Terence K. Hopkins, William G. Martin, Gonzalo Santos, Beverly J. Silver és Immanuel Wallerstein. (G. A.)
- ² E jellemzés a centrum, a periféria és a félperiféria koncepcióját használó tanulmányok többségének kimondott és kimondatlan előfeltevését foglalja össze. Csak kevesen igyekeztek a kereskedelmi hálózatban elfoglalt helyüknek megfelelően azonosítani a centrális, periférikus és félperiférikus államokat. Megjegyzendő kivételek ez alól: Snyder–Kick 1979, Nemeth–Smith 1985 és Smith–White 1989.
- ³ A különböző periferezációs folyamatok közötti különbségtétellel kapcsolatban, amelyeket vagy a tökemozgás (másként: a többlet átcsoportosítása) vagy a javak mobilitása (másként: egyenlőtlen csere) vagy a munka átcsoportosítása (másként: a többlet közvetlen kivonása) indukál, lásd Arrighi–Piselli 1987, 687–697. A szerzők bizonyítják, hogy minden periferezálási mechanizmus együtt jár egy különleges társadalmi struktúrával és konfliktussal.
- ⁴ Az e tézist alátámasztó forrásokhoz és érvekhez lásd Arrighi–Drangel 1986. Az állítás megfogalmazása érdekében némi egyszerűsítéssel feltételezem, hogy inkább az „államok”, semmint a tőkések vállalatok játsszák a kulcsszerepet a tőkefelhalmozásban. Az egyszerűsítés az itt tárgyalt kérdésekben megengedhető, mert nem hat ki jelentős mértékben az elemzés következtetéseire. Ezenfelül a feltevést, hogy az államok kulcsszereplői a tőkefelhalmozási folyamatnak, részletesen tárgyalom e tanulmány 4. és az 5. részében, amely az államok osztályszerkezetére és etnikai struktúrára irányítja a figyelmet.
- ⁵ Ahogy Wallerstein megjegyzi (1979, 76): a fejlődés ideológiája nem más, mint R. H. Tawney ebihal-filozófiája globális méretekben: „Elképzelhető, hogy az intelligens ebihalak kiegyeznek helyzetük kellemetlenségeivel, arra gondolva, hogy ha a többségük ebihalként fog is élni és meghalni, közülük a szerencsésebbek egy napon elveszthetik farkincájukat, felfújják szájukat és hasukat, kiugranak a szárazföldre és brekegni fognak, kioktatván egyet nem értő barátaikat azon eszközök értékéről, amelyeknek hála, a karakteres ebi-

halakat jó képességeik elvezethetik a békává váláshoz. A társadalom effajta felfogása leírható az ebihal filozófiájával, mert a vigasz, amit a társadalom bajai ellen nyújt, abból áll, hogy tanúsítja, vannak különleges egyének, akik el tudják kerülni azokat [...] Lám, az emberi látásmód milyen hasonló beállítódásokat alakít ki! Mintha a képességek fejlődésének lehetőségei egyenlővé tehetők lennének egy olyan társadalomban, ahol az embert születésétől fogva egyenlőtlen körülmények veszik körül! Mintha – ha ez egyáltalán lehetséges volna – természetes és igazságos lenne, hogy az emberi nem tömegei csak úgy érhessek el a civilizációt, hogy elmenekülnek előle! Mintha a különleges helyzetek legnemesebb felhasználása a part elérése lenne, tekintet nélkül a fuldokló társakra!” (Tawney, idézi: Wallerstein 1979, 101.)

- ⁶ Miután az egy főre jutó GNP-nek mint olyan eszköznek a használata, amely az államok helyzetének meghatározására alkalmas a világgazdaság centrum–periféria struktúrájában, igen vitatottá vált (lásd többek között Chase-Dunn 1989; Smith–White 1989; Glenday 1989), legyen szabad rávilágítani, miért használja mégis Arrighi és Drangel. Először is azért, mert mértékegységnek használják a világ erőforrásai feletti relatív gazdasági erő meghatározására a világ különféle politikai jogrendszereiben. Vagyis ezzel kísérlik meg mérni azt, hogy az egyik állam mennyiben tudja relatív gazdasági erejével uralni a többi ország erőforrásait, ahhoz képest, amennyire ez utóbbi tudja előbbi erőforrásait. Egy állam egy főre jutó GNP-jének tehát semmi jelentősége nincsen, ha nincs mellérendelve a rendszer többi országának GNP/fő értéke, amelyekhez fűződő viszonyában meghatározódik és értelmet nyer. Ilyen módon valamennyi ország GNP-je a világnépesség rá eső szeletének súlyával korrigálódik.

Másodsorban, a relatív gazdasági erő mutatója meghatározhatja egy ország helyzetét a világgazdaság centrum–periféria viszonylatában, de csak olyan hosszú periódusban, amennyire azt a rendelkezésre álló adatok megengedik. A világgazdaság különböző sávjait (vagy pozícióit, amilyen a centrum, a félperiféria és a periféria) a világ népességheloszlása határozza meg, az adott pillanatban egy főre eső GNP révén. De egy állam csak akkor lehet stabil helyzetű tagja egy adott sávnak (vagy pozíciónak), ha a vizsgált negyvenöt évben végig a tagja volt. Ezek alapján mi úgy tartjuk, hogy az egy főre eső GNP nem annyira a „jövedelmet”, mint inkább a „vagyon” fejezi ki egy adott időszakban.

- ⁷ Valamilyen oknál fogva, amelyet érdemes lenne kutatni, Líbia mindig is erős érzelmeket váltott ki nemcsak a politikusok, de a társadalomkutatók között is. Önmagában az a tény, hogy Arrighi és Drangel szerint (1986, 44) Líbia a hetvenes években eljutott a centrumba, elég volt ahhoz, hogy visszautasítsák a szerzők egész módszerét. Egy olasz folyóirat látszólag csak ezen ok miatt utasította vissza a cikket. Glenday nyíltan kimondja: „szkeptikus vagyok egy olyan módszerrel szemben, amely ahhoz vezetne, hogy Líbiát a centrumba helyezik, míg a Szovjetunió maradna a félperiférián” (1989, 212). Komolyabb, de hasonló hangon szól Chase-Dunn (1989, 209): „az a tény, hogy Arrighi és Drangel [...] úgy tartják, hogy Líbia a centrumhoz tartozik (az egy főre eső GNP-re támaszkodva, amellyel a centrumhoz tartozást mérik) megmutatja a centrumhoz tartozás azonosításának gyengeségét, amikor bármilyen jellegű tevékenység rövid távú megtérülését is komolyan veszik. Líbia ráült az olaj adta szerencsére, de minden GNP/fő-től eltérő kritérium szerint Líbia világosan nem tartozik a centrum államai közé”.

Miután a Líbiának kijelölt hely, úgy tűnik, végleges kritériummá vált Arrighi és Drangel elemzésének érvényességét illetően, szeretném felidézni az általam 1987. május 20-án írt levelet, melyben Chase-Dunn kritikáira adok választ. „Szeretném megjegyezni, hogy mi sem soroljuk Líbiát (és ugyane okból Olaszországot és Japánt sem) a centrum *stabil helyzetű* tagjai közé. Személy szerint, komoly aggályaim vannak, hogy azzá lesz-e egyáltalán, mint ahogy biztos vagyok abban, hogy Japán már odatartozik (Olaszországot illetően bizonytalan vagyok)... Mindenesetre, ha az egy főre jutó GNP adatai Líbiát a jövőben (1990-ben, 2000-ben) is a centrum-sávba helyezi, nem látom okát annak, miért ne sorolnánk oda stabil helyzetű tagként. Függetlenül attól miként harcolta ki centrális helyét kezdetben, és miként reprodukálta azt követően.

Állításod, miszerint Líbia az egy főre jutó GDP tekintetében annak köszönheti pillanatnyi helyzetét, hogy az olajon ül, vitathatatlan. Erre válaszul nem tehetek mást csak azt kérdezhetem: »na és akkor mi van?«. A tíz állam közül, amelyet a cikk a centrum stabil helyzetű tagjaként határoz meg (69. o.) legalább négy (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland és Egyesült Államok) és talán még kettő (Norvégia és Svédország) eredetileg azért kerültek a centrum zónájába, mert (többek között) olyan természeti kincseken »ücsörögtek«, amelyek elképesztően értékesek voltak. Ugyanakkor legalább ugyanennyi ország (csak példaként a legnyilvánvalóbbakra: Argentína, Szovjetunió, Dél-Afrika és Brazília) volt olyan történelmi helyzetben, amikor jó adottságokkal rendelkeztek, mégsem kerültek ideiglenesen sem a centrumba, nemhogy a stabil helyzetű centrumállamok közé. Röviden: különleges erőforrásokon (vagy különleges területeken) »üldögelni« sem nem szükséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy stabilan a centrum sávjának tagjává váljon valaki. Ahhoz, hogy jelenlegi centrumhelyzetét stabilizálja, Líbiának meg kell felelnie számos olyan követelménynek, amelyek csak részben függenek politikai és gazdasági vállalkozói »akaratától és intelligenciájától«. Szkeptikusnak lenni e stabilizáció esélyeit illetően szkepticizmust jelent ezen »akarat és intelligencia« erejét illetően, amely a rendszerszerű erőnek is alávett, amelyek felett pedig líbiai vállalkozóinak nincs hatalmuk. Csak az idő mondhatja meg, hogy ez a szkepticizmus megalapozott-e. Addig is, Líbia többé-kevésbé centrumhelyzete reális, és megfelelően mérhető az egy főre jutó GNP-vel. A Líbiában tartózkodóknak a világ gazdaság erőforrásai feletti relatív uralma nagyjából megegyezik a centrum más tagjai által gyakorolt hatalmával (akár stabil helyzetűek, akár nem). Ez pedig nemcsak áruk behozatalán keresztül érvényesül, hanem a külföldi munkaerő használatra-kizsákmányolásra történő megszerzésében és Líbián belüli alkalmazásában is, valamint a centrum vállalatainak profitjából való részesedésben is (pl. a Fiatéból). Relatív gazdasági ereje tehát biztosan van. A különleges mód, ahogy ezt használták (és használják), más kérdés, és úgy gondolom, ez az egyike azon okoknak, amelyek miatt Líbia kilátásai a centrum stabil helyzetű tagjává válásra csekélyek.”

Ehhez végül csak azt teszem hozzá, hogy a legutóbbi *World Development Report* (amelyet a Világbank adott ki 1989-ben az egy főre jutó GNP 1987-es adatairól) olyan adatokat közölt Líbiáról, amely visszasorolja a félperifériára, ahogyan azt a levélbeli szkepticizmus is megelőlegezte.

⁸ Az e három kategóriához tartozó államok besorolásának pontos eljárása megtalálható Arrighi és Drangel cikkének 3. függelékében, amely a stabil helyzetű országokról is teljes listát nyújt (1986, 65–71).

⁹ Ez a tapasztalat bizonyítja R. Jackman empirikus tesztjeinek komoly határait, amelyeket ő Máté-hatásnak nevez (Máté 13:12: „Mert akinek van, annak adatik, és bővülködik; de akinek nincs, az is elvételik tőle, a miije van.”). Az egy főre jutó GNP növekedésének éves adatait nézve 1960-tól 1978-ig, az 1960-as egy főre jutó GNP-ben azt találja, hogy „alig vannak nyomai, a közhi-delemmel ellentétben, a Máté-hatásnak ott, ahol a centrum növekedési rátái magasabbak voltak a félperifériáénál”. Azonban a két becslés „a harmadik világ országain *belül* módosította a Máté-hatás elképzeléseit, olyan értelemben, hogy kezdetben a közülük gazdagabbak gyorsabban gyarapodtak, mint a Nyugat, akik viszont gyorsabban növekedtek, mint a harmadik világ legszegényebb országai. Fontos megjegyezni, hogy ez a fordított Máté-hatás sem erős” (Jackman 1982, 193–195). Ahogy látható a 2. ábrán, Jackman kiemelései egy időszakra vonatkoznak (1960–1978), amelyben a félperiféria stabil helyzetű államai (és ennél fogva a harmadik világ leggazdagabb országai) rendkívül jól teljesítettek mind a centrum, mind periféria stabil helyzetű államaihoz képest. A 2. ábra ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy ha a Jackman-féle elemzést 1980 utánig meghosszabbítanánk, erős alapokat találnánk a Máté-hatás hipotézisének alátámasztására – és nem is csak a gazdagok és szegények, hanem a nagyon gazdagok és a kevésbé gazdagok között is.

¹⁰ Itt a következőkben arra a 21 államra koncentrálunk, amelyeket Arrighi és Drangel a félperiféria államainak stabil helyzetű tagjaiként azonosít. Ezekhez hozzátenném Lengyelországot, amelyet ők további négy kelet-európai országgal együtt (NDK, Csehszlovákia, Bulgária és Albánia) hiteles adatok hiányában kihagytak az elemzésből. A rendelkezésre álló adatok szerint Lengyelország minden bizonnyal a félperiféria stabil helyzetű államai közé tartozik, akárcsak Magyarország, Románia és a (volt) Szovjetunió. Az NDK és Csehszlovákia valószínűleg a centrum „bizonytalan helyzetű” tagja volt, míg Albánia és Bulgária vagy „bizonytalan helyzetű” tagja volt a félperifériának, vagy többé-kevésbé emelkedő tagja volt a perifériának.

A centrum (illetve a félperiféria) „bizonytalan helyzetű” tagjain azokat értem, akik a centrumban (félperiférián) voltak az 1938 és 1983 közötti periódus elején és végén, de időközben rövidebb-hosszabb ideig félperiferikus (vagy periferikus) pozícióba kerültek. A legfontosabb bizonytalan helyzetű félperiferikus államok a következők: Algéria, Brazília, Kolumbia, Irán, Irak, Malajzia, Nicaragua és Szíria. Ezek az államok, a többi felemelkedő félperiferikus állammal együtt, kimaradnak a mostani és a következő fejezetből, mert a következőkben egy olyan rendszertipológiát készítünk a félperiféria politikai rezsimeiről, amelyben a beválogatott államok közös tulajdonsága a világgazdaság vagyoni hierarchiájában elfoglalt helyük stabilitása. A jövő kutatásainak kell majd igazolniuk, hogy e tipológiák miként terjeszthetők ki a bizonytalan helyzetű, illetve a felemelkedő félperiferikus államokra.

¹¹ Ez az állítás egybevág a többek által megfigyelt „fordított U-görbével”, amely a „gazdasági fejlődés” szintjei és a jövedelemegyenlőtlenségek közötti kapcsolatot írja le (lásd: Bornschier–Chase-Dunn 1985; Kuznets 1963; Nolan 1983; Weede 1980).

¹² Annak, hogy a centrum vállalatainak történeti preferenciája megváltozott, és az egykori gyarmatok felszabadítása után a perifériák helyett inkább a félperifériákat részesítették előnyben, amikor termelési telephelyet kerestek, vagy munkaerőt toboroztak – még annak ellenére is, hogy a periférián még olcsóbbak lettek volna számukra a bérek –, számos oka van. Némelyik ok

szimplán földrajzi: a félperiferikus államok többsége közelebb található a centrum régióhoz, mint a perifériák. Némelyek kulturálisak: a félperiferikus államok többsége műveltségben közelebb áll a centrumhoz, mint a periféria. És némelyek szigorúan gazdaságiak: a félperifériák államainak többsége fejlettebb piaccal rendelkezik (a munkaerőpiacot is ideértve), mint a periféria államai. Mint azonban látni fogjuk, a félperifériának a perifériával szembeni viszonylagos előnyei szétmállóban vannak: minél kiterjedtebben használják ugyanis a centrum vállalatai a félperiférián található telephelyeiket, annál intenzívebbé válik a rájuk nehezedő – máskülönben belső versengésükből fakadó – nyomás, hogy csökkentsek termelési költségeiket.

¹³ Dél-Európa (Görögország, Portugália, Spanyolország) diktatúráválságainak gyors megoldása vízválasztónak fogható fel a félperiferikus rendszer utáni fejlődés önkényuralmi és demokratikus fázisa között.

¹⁴ A „jelen válság” kitétel a kelet-európai államszocialista rendszerek 1989-ben tapasztalt akut kríziseire és felbomlására utalnak. (A ford.)

¹⁵ A félperiféria rendszerellenes önkényuralmi rezsimjeinek hatalma és stabilitása a rendszert erősítő hasonló rezsimekkel szemben mind ez ideig nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet megérdemelt volna. A kommunizmus csődjéről folyó mai viták, amikor összehasonlítják a sikert a csőddel, abból indulnak ki, hogy milyenek a rendszerellenes félperiféria gazdasági teljesítményei a centruméhoz képest (egyszerűbben szólva: a méretek, a földrajz és a történelem keveset számítanak, amikor létezésük feltételeiről van szó a tőkés világ gazdaságban). Ez az implicit felfogás nem vesz tudomást a világ gazdaság centrum–periféria struktúrájának hosszú távú stabilitásáról, valamint a centrum történelmi tapasztalatainak elméleti és gyakorlati elvitathatatlanságáról. Kevesebb előítéletet tartalmazó összehasonlítás az lehetne, ha azonos nagyságú, népességű és azonos mennyiségű természeti kincssel rendelkező félperiferikus rendszerellenes és rendszerbarát országok tapasztalatait vetnénk össze. Az ilyen összehasonlítás talán megmutatná, hogy a világ gazdaság e két régiója egyaránt jól működött a tekintetben, hogy távol tartották magukat a periféria nyomorától, és egyaránt rosszul tették, hogy lépést akartak tartani a centrum gazdaságával. Összességében el kell mondani, a bezárkózás vagy nyitás politikájának választása nem befolyásolja jelentősen a világ gazdasági félperiféria relatív gazdasági irányító szerepének növekedését vagy csökkenését. Nehéz lenne tagadni viszont, hogy a bezárkózás nagy különbséget eredményezett abban, hogy milyen mértékben segítette elő a félperiferikus államok erőnövekedését, és önmagukon belül milyen fokú társadalmi igazságosságot hozott létre. Eltekintve az új keletű megtorpanástól, a rendszerellenes félperiféria viszonylagos eredményessége abban a tekintetben, hogy befolyásolni tudja a világpolitikát (valamint, hogy önmagán belül esélyegyenlőséget teremtsen az osztályok és csoportok között), összehasonlíthatatlanul meggyőzőbb volt, mint a rendszerbarát félperifériáké. Ahogy a fentiekben szó volt róla, a rendszerellenes félperiféria irányításának válságát azzal lehetne magyarázni, hogy megkísérelte elérni a centrum gazdasági standardját, és – bármily meglepően hangozzék is – abból, hogy sikeresen strukturálta át a világpolitikát, valamint a nemzeti társadalmakat.

¹⁶ A szöveg előadásként 1989-ben hangzott el, tanulmányformában pedig 1990-ben jelent meg először. (A ford.)

¹⁷ Wallerstein tétele mindenesetre átfogalmazást igényel, hogy figyelembe vehesse a nem reformált félperifériák tipikus társadalmi polarizációját is. A fő ok,

amiért a félperiféria vagy annak egy része rendszerbarát irányú és funkciójú, ugyanis nem az az „optikai csalódás”, amelynek révén a félperiferikus államok jobb helyzetben látják magukat, mint a periférián levők, és rosszabban, mint a centrumban levők, ahogy ezt a fenti idézet sugallja (Wallerstein 1979, 69). Ez az érzécszalódás persze szerepet játszhatott a centrum hegemoniájának helyreállításában némely félperiferikus állam fölött. Ám az kétséges, hogy az államok sokaságát ilyen hosszú időn keresztül anélkül lehetett volna hitegetni, hogy azok, akik ezen államok elnyomó és ideológiai hatalmát ellenőrizték, valóban érdekelték lettek volna a rendszerbarátságban.

Előző elemzésünk szerint e tényleges rendszerbarát érdekeltség annak köszönhető, hogy a tőkés világrendszer a félperiféria közép- és felső osztályainak egyes frakciói számára lehetővé tette, hogy centrumbeli társaikhoz hasonló vagyoni színvonalat élvezhessenek. Ez a lehetőség nem illúzió, hanem igenis reális kiváltság, amelyet aktuális vagy lehetséges haszonélvezői midig is igyekeztek megóvni az alsóbb osztályok rendszerellenes beállítottságaitól – az elnyomás, a korrupció, a csalás, vagy a célra hatékonyan mozgósított konszenzus eszközeinek valamilyen ötvözetével. Mindenesetre a rendszer melletti mozgósítás az alsóbb osztályok között mindig problematikus volt a tömeges nyomor miatt, ami ugyanis ritkán volt kisebb, mint a periférián élő társaiké. Következésképpen a félperiferikus államok rendszerbarát kormányainak tipikus módszerei a legutóbbi válságig alapvetően abban álltak, hogy ötvözték az elnyomás, a csalás és a korrupció alkalmazását; ez az uralom alapvetően oligarchikus volt akkor is, amikor parlamentáris formákat öltött (vö.: Mouzelis 1986).

¹⁸ Dél-Korea és Tajvan „csodája” esetében a geopolitikai és történelmi sajátosságokról vö. Cumings (1984 és 1989). Eltekintve most e specifikumoktól, nem téveszthetjük szem elől, hogy Dél-Korea és Tajvan versenyképessége meghatározó tényező a félperiféria stabil helyzetű tagállamai által elindított iparosítási kísérletek válságában. Amikor ezek a kísérletek a hatvanas években és a hetvenes évek elején elkezdődtek, azt várták, hogy a centrum piaci felé történő exportáramlás biztosítja majd az erős valutát azon adósság visszafizetéséhez, amelyeket az iparosítás beindításához vettek fel. Az egyik oka annak, hogy ezen elvárások nem teljesültek, az, hogy a félperiféria stabil helyzetű államainak jelenlegi és várható exportjait a centrum piacairól „kiszorították” olyan, a perifériáról felemelkedő államok exportjai, amelyeket a legsikeresebben éppen Dél-Korea és Tajvan példája. A félperiféria stabil helyzetű államai, elavult ipari apparátusukkal és nagy keményvaluta-adósságaikkal, bajba kerültek.

¹⁹ Argentína a rendszerbarát félperiféria stabil helyzetű tagjai között „élen járt” a proletarizáció és az iparosítás folyamataiban. Ha igaz, hogy minden új Spanyolországra jutnak új Argentínák, akkor a peronizmus fontosabb szerepet játszhat a félperiféria jövőjében, mint a szociáldemokrácia.

²⁰ Ezt a különbséget Dél-Afrika és Izrael, illetve a többi állam között nem szabad eltúlozni. A félperiféria számos rendszerbarát rezsimje (és néhány rendszerellenes is) támaszkodott a múltban is, és ma is egyes etnikai csoportokra mint hatalmuk központi bázisára. Különösen jelentősek voltak ebből a szempontból azon latin-amerikai országok esetei, ahol az európai eredetű etnikai csoport monopolizálta a vagyont és a hatalmat, s ezzel de facto kizárta a népes indoamerikai és afrikai származású népességet e javak használatából és élvezetéből. A fő különbség egyfelől ezen államok, másfelől pedig Dél-

Afrika és Izrael között, hogy az egyes etnikai csoportok diszkriminációját vagy előnyben részesítését inkább piaci mechanizmusokon keresztül, mintsem a hatalom szűróbb eszközeivel érték el.

- ²¹ Fontos esettanulmányt olvashatunk egy rendszerellenes önkényuralmi rezsim hamvaiból (Jugoszláviában) felemelkedő etnonacionalizmusról Magas tollából (1989). A tendencia aggodalmat kelt a centrum sajtójában. A *New York Times* szerkesztőségi cikke (1989. június 25., 26.), amelynek címe Veszélyes törzsi indulatok a Balkánon, etnikai feszültségeket és konfliktusokat említ Bulgária, Románia, Lengyelország, Jugoszlávia, a Szovjetunió, Törökország, Észak-Írország és Spanyolország esetében, és figyelmeztet mindarra, mi bújhat meg ezek hátterében: „Miközben a szuperhatalom meggyengül, a nacionalizmus felerősödik. Miközben a szovjet birodalom eltűnik, nem ritkán erőszakos nacionalista rivalizációk kerülnek a felszínre [...] A nemzeti sovizmus és a nemzetközi gyűlölködés instabil vegyülete már sok konfliktust táplált, és teheti a jövőben is. A hidegháborúnak vége, de a törzsi indulatok káoszából, nemkülönben a szuperhatalmak konfrontációjából egy igazi háború is kitörhet.”

Irodalom

- Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica 1986: The Stratification of the world-economy: an exploration of the semiperipheral zone. *Review*, 10 (1): 9–74.
- Arrighi, Giovanni – Piselli, Fortunata 1987: Capitalist development in hostile environments: feuds, class, struggles and migrations in a peripheral region of Southern Italy. *Review*, 10 (4): 648–751.
- Bornschier, Volker – Chase-Dunn, Christopher 1985: *Transnational corporations and underdevelopment*. New York, Praeger.
- Chase-Dunn, Christopher 1988: Comparing world-systems: toward a theory of semiperipheral development. *Comparative civilization review*, 19: 29–66.
- Chase-Dunn, Christopher 1989: *Global formations*. New York: Basil Blackwell.
- Chase-Dunn, Christopher (sajtó alatt): Resistance to imperialism: semiperipheral actors. *Review*.
- Cumings, Bruce 1984: The origin and development of the North-East Asian political economy; industrial sectors, product cycles, and political consequences. *International Organization*, 38 (1): 1–40.
- Cumings, Bruce 1989: The abortive abertura: South Korea in the light of Latin American experience. *New Left Review*, 173: 5–32.
- Deutscher, Isaac 1969: *The unfinished revolution: Russia 1917–1967*. London, Oxford University Press.
- Emmanuel, Arghiri 1972. *Unequal exchange*. New York, Monthly Review Press.
- Glenday, Daniel 1989: Rich but semiperipheral; Canada's ambiguous position in the world-economy. *Review*, 12 (2): 209–261.
- Harrod, Roy 1985: The possibility of economic satiety. Use of economic growth for improving the quality of education and leisure. In *Problems of United States economic development*. Committee for economic development, New York, I, 207–213.
- Hirsch, Fred 1976: *Social limits to growth*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

- Hobsbawm, Eric 1986: Comment. In *Reflecting on labor in the West since haymarket: a roundtable discussion. The Newberry papers in family and community history*, 86 (2).
- Jackman, Robert 1982: Dependence on foreign investment and economic growth in the Third World. *World Politics*, 34 (2): 175–196.
- Kuznets, Simon 1963: Quantitative aspects of the economic growth of nations, VIII: the distribution of income by size. *Economic development and cultural change*, 11: 1–80.
- Magas, Branka 1989: Yugoslavia: The spectre of balkanization. *New Left Review*, 174: 3–31.
- Mouzelis, Nicos 1986: *Politics in the semiperiphery: early parliamentarism and late industrialization in the Balkans and Latin America*. London, Macmillan.
- Nemeth, Roger – Smith, David 1985: International trade and world-system structure: a multiple network analysis. *Review*, 8 (4): 517–560.
- Nolan, Patrick 1983: Status in the world-system, income inequality and economic growth. *American Journal of Sociology*, 89.
- Smith, David – White, Douglas 1989: *Structure and dynamics of the global economy: network analysis of international trade 1965–1980*. Kiadatlan kézirat.
- Snyder, David – Kick, Edward 1979: Structural position in the world system and economic growth, 1955–1970: a multiple-network analysis of transnational interactions. *American Journal of Sociology*, 84 (5): 1096–1126.
- Wallerstein, Immanuel 1979: *The capitalist world-economy*. New York, Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel 1987: *Development: Lodestar or illusion?* Kiadatlan tanulmány. Distinguished speaker series, Center for advanced studies in international development. Michigan State University.
- Warren, Bill 1980: *Imperialism: pioneer of capitalism*. London, New Left Book.
- Weede, Erich 1980: Beyond misspecification in sociological analysis of income inequality. *American Sociological Review*, 45: 497–501.
- World Bank 1989: *World development report*. Washington D. C., World Bank.

(Fordította: Éber Márk Áron)

(Eredeti megjelenés: Arrighi, Giovanni: The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, William G. [ed.]: *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York, Greenwood Press, 1990. 11–42., valamint: *Marx Centouno*, 1991. 6. augusztus.)

Vigvári András

Elhunyt Vigvári András, az *Eszmélet* tanácsadója, akire alábbi nézeteinek közlésével emlékezünk. Idézett véleményét 1993. március 12-én, felkért előadóként fejtette ki azon a Privatizáció-vitán, amelyet a Baloldali Alternatíva Egyesülés rendezett, mely szervezetnek alapító tagja volt. Ezt azért is szükséges megemlíteni, mert a hivatalos visszaemlékezések hallgatnak Vigvári András baloldali elkötelezettségéről.

A vitát, amelynek teljes anyaga a Baloldali Alternatíva Egyesülés honlapján (www.bal.hu) a „történetünk” részben olvasható, Krausz Tamás vezette.

K.: A privatizáció egy olyan világfolyamat, amit valahonnan vezényelnek vagy pedig nem? Akkor is privatizálnának-e Magyarországon, ha nem lenne ilyen világfolyamat?

V. A.: A privatizációval kapcsolatban megfontolásra javasolnám azt a megkülönböztetést, amely mint világtendenciát említi, amivel egyetértek, de aminek az elemzése hosszabb időt igényelne, és ezen belül vagy emellett megkülönböztetném az úgynevezett rendszerváltó privatizációkat azokban az országokban, amelyek körülöttünk vannak. Ezek a rendszerváltó privatizációk egyben a gazdasági hatalom újrafelosztását és a társadalmi szerkezet lényeges átalakulását fogják eredményezni. A kérdés tulajdonképpen az, hogy a létrejövő új tulajdonosi osztály, magyarul az új burzsoázia mely frakciókból, mely potenciális társadalmi csírákból fog kialakulni, illetve megszilárdulni ebben az általam osztályharcnak felfogott folyamatban, amely most folyik Magyarországon. Más kérdés, hogy ezt a folyamatot kibírja-e a gazdaság, illetve milyen teljesítményvesztés és milyen leépülés következik még be a továbbiakban e folyamat eredményeként.

A rendszerváltó privatizáció nyilvánvalóan nem felel meg a klasszikus fogalmaknak. A rendszerváltó privatizációban benne van a hatalom meg a vagyon különböző korrupt módokon való újraelosztása, hiszen semmiből valami nem lesz. Tehát nyilvánvaló, hogy ahol nincs tőke, ott a privatizáció valamiféle sajátságos kisajátítás formájában megy végbe.

K.: Eldőlt-e a privatizáció kérdése? Visszacsinálható-e a privatizáció?

V. A.: Én vitatkoznék azzal a véleménnyel, hogy nem dőlt el a privatizáció kérdése. A folyamat rövid vagy középtávon biztosan nem fordítható meg. Ezek az országok, ahol rendszerváltó privatizáció folyik,

félperifériás országok, fejletlen országok, többségük külső adósággal terhelt, ezért nagyon nagy mértékben függnek azoktól a pénzügyi központoktól, amelyek bizonyos szempontból a kottát adják azokhoz a folyamatokhoz, amelyek most ezekben az országokban zajlanak. Más országok gyakorlatából világosan tudjuk, hogy milyen feltételeket diktálnak, és már Magyarország esetében is egyre világosabbak ezek. Tehát nyíltan lehet erről beszélni, ebből pedig az következik, hogy a rendszerváltás gazdasági csődje sem vezethet olyanfajta politikai kimenetelhez, amely ezt a folyamatot gyökeresen megváltoztatja.

Ami ehhez kapcsolódik: meggyőződésem, hogy az összes folyamatot ebben a gazdaságpolitikai környezetben kell vizsgálni. Megfontolásra ajánlanám a szövetkezetek szétverésével kapcsolatban is ezt a szempontot. Nekem komoly hipotézisem, hogy itt nem egyszerűen Zsirosék földhözjuttatásáról van szó, hanem egyfajta egyoldalú gesztus akar lenni az Európai Közösséghez való csatlakozás tekintetében – ami persze valószínűleg nem lesz nívós érv majd akkor, amikor erre a csatlakozásra sor kerül. Ha végignézzük a magyar agrárpolitikát, akkor a nyolcvanas évek második felétől folyamatosan, azt lehet mondani, hogy még az előző kormányzatok idején elkezdődött az agrárszektor versenyképességének mesterséges lerontása. Hadd ne mondjam el ennek a folyamatnak a lépcsőfokait.

K.: A privatizált és az állami tulajdonnak várhatóan milyen aránya fog kialakulni?

V. A.: Én úgy gondolom, hogy a tartós állami tulajdonról stratégiai elképzelése nincs a kormánynak. Nem is lehet. Minisztertanácsi rendelet szabályozza különben a változtatható tartós állami vagyon körét. Nekem meggyőződésem – ebben vitatkozom Mocsáry Józseffel –, hogy hosszú távon, már az elkövetkező években nem kívánják ezt a vagyont állami kézben tartani. Itt nagyon sok minden függ attól, hogy a hazai folyamatoknak, politikai és gazdasági folyamatoknak milyen lesz a kimenete. Jelképes értékűnek érzem például, hogy az Állami Vagyonkezelő Részvénytársaság vezetője kicsoda. Arra gondolok, hogy az emigráns, tehát a Magyarországról korábban kiszorult tőke, mint potenciális ágense ennek a folyamatnak, előkerülhet egy későbbi időszakban.

K.: Megjegyzem, Vigvári azt mondja, hogy nálunk rosszabb a helyzet, mint a latin-amerikai esetben. Azt mondja, hogy az állami tulajdon még nagyobb mértékben elpusztítható, még sokkal jelentősebb mértékben kiárusítható. Jelizem, megírta, hogy az összjövedelem húsz százalékának ellenőrzéséhez elegendő, ha a magyar állami tulajdon két százalékát megveszi a külföldi tőke. A következő kérdés az előadókhoz. A magántulajdon egyenlő gazdasági hatékonyság? A magántulajdon egyenlő piacgazdaság?

V. A.: Nem. Megint nem általában válaszolnék, hanem a magyar gazdaság esetére. Azért nem, mert az az adósságmenedzselő politika, amelynek az a privatizációs politika is a része volt, amely 88-89 óta lezajlott, gyakorlatilag a belső piac leépülését eredményezte. Tulajdonképpen egyetérték a kérdésben megfogalmazott prekonceptióval, mely arra a paradoxonra utal, hogy olyan eszközökkel indítjuk a piacgazdaságot, amelyekkel a saját belső gazdaságunkat sorvasztjuk. Próbáltam mindig úgy fogalmazni, hogy ezek a folyamatok speciális helyzetben mentek végbe. Tehát a gazdasági fejlettség szintje és az erőforrás-kivonás az országból együttesen vezet ilyen eredményre.

Egyenlő-e a magántulajdon a piacgazdasággal? Ha a piac attribútumának tekintjük a szerződés szabadságát és a szerződés garantáltságát is, akkor a mostani tulajdonviszonyok, illetve ezek a folyamatok szintén a „nem” mellett szólnak. Hiszen itt egy csomó mindenről nem lehet azt tudni, hogy holnap-holnapután azok a feltételek, amelyek egy a konszolidált piacgazdaságban és működéséhez szükségesek, azok a feltételek adottak lesznek-e. Tehát az általános jogbizonytalanság – ennek elvont és praktikus értelmében egyaránt – azt támasztja alá, hogy nem.

A hatékonysági kérdéshez: A rendszerváltó privatizációk esetében nem úgy merül fel a kérdés, hogy a magántulajdon vagy az állami tulajdon működik-e hatékonyabban, mert ez sok tekintetben nem is a piacgazdaság logikájához tartozik. Ez szabályozás kérdése is. Fölhívnám a figyelmet arra, hogy itt a magyar gazdaságsszabályozás gyakorlatában az elmúlt években – különböző megfontolásokból, de elsősorban politikai megfontolásokból – az állami szektort diszpreferáló szabályozás volt. Egyes kollégák úgy is szokták mondani, hogy ez egy sajátos privatizáció, amikor azzal lehet eredeti magántőkéket felhalmozni, hogy mesterségesen leültetjük az állami szektort.

A hatékonysági kérdését úgy vetném fel, hogy a rendszerváltás, és ezen belül a rendszerváltó privatizáció milyen sanszot ad a magyar gazdaságnak vagy a térség gazdaságainak a felzárkózásához. Hiszen abszolút mértékben itt nyilvánvalóan nem érdemes nézni. A legfejlettebb tőkés országokhoz ezeket a térségeket nem lehet mérni. Az a különbség, ami a statisztikák szerint 1945 és durván 1975 között a fejlett tőkés országok és mondjuk a magyar gazdaság között elég erőteljesen csökkenő volt, ez a rés az 1970-es évek végén kezdett újra növekedni, és úgy tűnik, hogy ez a növekedés megállíthatatlan. Tehát az a kérdés, hogy ez a fajta rendszerváltó privatizáció a probléma megoldásához hogyan járul hozzá. Az én megítélésem szerint azok miatt az okok miatt, amelyeket már említettem, ezek a folyamatok gyakorlatilag a gazdasági leszakadást erősítik. Arra még fölhívnám a figyelmet, az Lóránt Károly érve szokott lenni: ha a magántulajdon általában hatékony, akkor nehéz megmagyarázni, hogy az első 10 vagy az első 15 fejlett tőkés országon kívül a másik százegynéhány miért van olyan nehéz helyzetben.

K.: Miért omlott össze az úgynevezett létező szocializmus?

V. A.: Ha történelmileg és higgadtan nézzük ezeknek az országoknak a fejlődését – beleértve az összes tényezőt, a fegyverkezési versenyt és a nagyhatalmak közötti konfrontációk különböző formáit –, akkor azt lehet mondani, hogy a történelemnek nem a legsikertelebb felzárkózási kísérlete volt az, amit létező szocializmusnak neveztek. Két okot látok az összeomlásra. Egy gazdaságon kívülit, ami csak első pillanatra tűnik gazdaságon kívüli oknak. Itt gyakorlatilag igaz a Bihari Péter által említett helyzet. A hetvenes évek közepére, végére olyan helyzet jött létre, amikor a fejlett tőkés centrum ezt az országcsoporthoz nagyon erős gazdasági nyomás alá helyezte katonailag, politikailag és gazdaságilag együttesen. A másik ok, ami továbbgondolásra érdemes, és ezt tartanám a jövő szempontjából fontosabbnak: az önkorrekcióra való képtelenség. A hetvenes évek elejére ezekben az országokban szükség lett volna a modernizáció folyamatának egy más pályára térésére. Az ellentmondást a következőkben látom. (Megint csak fölvetném, nem tudom és nem is akarom megmagyarázni ezt a kérdést.) Ha megnézzük a gazdaságtörténetben az erős és erőteljes nekilendüléseket, a gazdasági fejlődésnek a felgyorsulását, ezek tulajdonképpen minden esetben (nem nagyon tudok példát ennek az ellenkezőjére) nem a polgári demokrácia viszonyai között zajlottak le, hanem a diktatúrák különböző történelmi formái között. És ez visszacsatolás ahhoz a problémához, amire ki akarom futtatni: a politikai konklúzióhoz. Nagyon nehéz elképzelni, hogy a polgári demokrácia játékszabályai között menedzselhető ezeknek az országoknak – és nemcsak Magyarországról beszélek, bármelyik kelet-európai országnak – a gazdasági válságkezelése, netán modernizációja.

K.: Mi a jobb, a nemzeti vagy a multinacionális kapitalizmus?

V. A.: Van szerepe, hogy ki a tőkés, hogy kik lesznek a tőkéseink és melyik csoport jut nagyobb vagyonhoz. Hogy kiknek a kezébe jut a gazdasági hatalom. Két ok miatt. Egyrészt a tőkésosztály különböző frakciói különbözőképpen ellenőrizhetők, kontrollálhatók. Másrészt – és erről itt nem nagyon beszéltünk, csak egyszerűen beleértettük mindannyian a privatizáció folyamatába – a privatizációnak, a rendszerváltó társadalmi-gazdasági átalakulásnak nagyon komoly társadalmi költségei vannak. Ezek a társadalmi költségek ilyen szempontból nem egyformán vagy nem véletlenszerűen vannak ott, hanem attól függően, hogy éppen melyik csoport lesz fölül.

Bármiféle politikai erő kerül a választások után kormányzati hatalomra, két dologgal mindenképpen tisztában kell lenni. Azokat a folyamatokat, amik most elkezdődtek – kárpótlás stb. – nagyon nehéz lesz megcsinálni. Itt bizonyos értelemben kész helyzet elé lesz állítva bármilyen kormány. Úgy érzem, a mostani kormányzat taktikájában az

egyik fő vonulat éppen az, hogy bizonyos szempontból kész helyzet elé kerüljön bármelyik politikai erő, ami kormányra jut.

A másik dolog, amit fontos fölvetni: a költségek rövid távon és költségek hosszú távon kérdése. Ez összefügg a privatizáció, illetve a tulajdon működtetése feletti társadalmi ellenőrzés kérdésével. Tudomásul kell venni, hogy a Németh-kormány által előkészített privatizáció egyetlen kézzel fogható eredménye az, hogy az országnak nincsenek napi külső fizetési problémái. Ezt az Antall-kormány realizálta, de a Németh-kormány készítette elő. Ez egy nagyon kényes dolog, mert rövid távon ez hozadék. Tehát ha rövid távú választ akarok adni a kérdésre, akkor azt mondom, hogy rövid távon a külföldi tőkével való privatizáció a jobb. Viszont ha fölvetem a hosszabb táv kérdését, és én általában ezzel egyetértek, akkor ami ezzel kapcsolatos, a társadalmi ellenőrzéssel, a munkástulajdonnal stb., nagyon kényes helyzetbe kerülhet egy szocialista részvétellel megalakuló kormány, ahol a potenciális pénzügyminiszter olyan helyzetbe kerülhet, hogy különböző politikai akciók eredményeként mondjuk kivonják a külföldi tőkét az országból, és ez gyakorlatilag az adott esetben úgy jelenhet meg, mint egy szocialista vagy egy szociálliberális gazdaságpolitika csődje. Hiszen az Antall-kormány esetén nem volt külső fizetési probléma, itt meg lett.

Ezek eléggé alapvető apró dolgok ahhoz képest, amit a Baloldali Alternatíva fontosnak tart. Nevezetesen ahhoz képest, hogy megnézzük, hogy világtörténelmileg mi mit jelent. Elnézést, nem akarok poénkodni, de itt olyan napi kényszerek és olyan napi szempontok merülnek fel, amelyeket hogyha nem gondolunk végig időben, akkor ugyanolyan helyzetbe kerülhet egy baloldali részvétellel létrejött koalíció, mint annak idején az Antall-kormány, amely első lépésben azzal találta magát szemben, hogy gyakorlatilag kivonultak a befektetések, és nagyon korán és nagyon hamar be kellett adni a derekát a külföldi pénzügyi szervezeteknek. Tehát, amikor összefoglalom a mondanivalómat, akkor én azt mondom – hogy poén is legyen a válaszomban –, hogy éppen az lehet a felkészülése a Baloldali Alternatívának és mindenféle baloldali platformnak, hogy megpróbál választ találni arra a kérdésre – még ha ez abszurdan is hangzik –, hogy az éppen adott feltételek között az éppen adott csoportok törekvéséhez hogyan kell hozzáállni. Miben kell segíteni, miben akadályozni. Végiggondolni azoknak a konzekvenciáit, beleértve egy esetleges részkormányzati felelősséget is.

Kedves Lukács!¹

Odafentről írok Önnek, post festa, mert itt az Olümposzon mesélik, hogy magának lelkiismereti problémái adódnak annak következtében, hogy Én önként távoztam a földi életből. Ne ijedjen meg levelemtől, semmiféle felelősség nem terheli, hiszen szellemfilozófiai, kantianus ifjúkori beállítottságának megfelelően választotta a Werk-et, helyettem, a nő Irma helyett, hogy az elérhetetlen eszmény tökéletességének érvényét fenntarthassa egy valóságos, földi-érzéki kapcsolat aláválóságának elkerülésével. Önt ez nagy munkára ösztönözte, összeállt Önben „A lélek és formák” – tehát révbe ért. Ebből a perspektívából nézve csak az az egyetlen firenzei csók, és az az egyetlen renaissance érintés terhelheti lelkét, mely bár engem meglehetősen boldoggá tett és félrevezetett, az enyészet martalékává vált a tovatűnő időben. Az igazi művészet önnemző, s ezt valóban kár lett volna a nemző képessége tette váltásával defloreálnia. Így aztán, amit maga nem tett meg, azt megtette a festészet, az érzéki megjelenítés és nem a művészetfilozófia eszmei világából érkező Réthy, kinek – kétségkívül elkeseredésemben – karjába vettem magam. Efemer boldogságunk nem emelt a Nyolcak kiállításának alkotói közé, ami persze engem végtelen szomorúsággal töltött el, hiszen vázlataim és vázlatos munkáim dicséretétől egykor nem tartóztatta meg magát. Végső elkeseredésem előtt még egy kísérletet tettem, amikor az Ön költő barátját hús-vérbő combjaim közé keveredni engedtem, hogy az ott tátongó mérhetetlen űrt férfias cselekedetekkel töltsse ki – s képzelje, ez jól is esett. Herbert, aki saját verseiről olyan szépen tudott beszélni Nekünk, hogy Ön nagy költőt látott benne, túlzóan is nagyot, mégsem maradt meg nekem, mert őt nem a halhatatlanság, sokkal inkább a carpe diem elve vezette – leszakított és továbblépett. Sajnos kísérleteim nem vezettek megtermékenyüléshez, így bár asszonyként halhattam meg – nem Önön múlt –, mégsem váltam anyává. (Tudom, mit gondol: női sorsszerűség, életprobléma, élettragédia). Így aztán a Margit hídon „megunt szeretőnek, elérhetetlenné átvilágított műzsának, elhidegült feleségnek érezve magam, aki nem teremtett eleven kreatúrát: sem képet, sem írást, sem gyereket” – számomra bevégeztetett.

Minerva baglyaként azt tudom tanácsolni Önnek: szálljon alább a szellemfilozófiai eszmények kantianus magaslatairól a hegeli dialektikus felfogás felé: találja meg a közvetítést a Sein rideg, kőkemény

világa és a Sollen kecsegtette lehetőségek értékei között, hiszen az értékek elérhetőek, sőt, realizálhatóak, ha nem elérhetetlen eszményeket és nem antinómikus, egzisztenciálfilozófiai vagy-vagyokat látunk bennük, hanem érzéki-emberi tevékenység eredményeit. Létezik értékracionális („Wertrationalität”) emberi cselekvés. Induljon ki G. W. F. Hegelből, hogy utat találhasson Marxhoz, a szemlélődő feuerbach materializmust meghaladó gyakorlati materializmushoz, az élet aranyló fáihoz.

A történetek ellenére bízom Önben:

S. Irma

Jegyzet

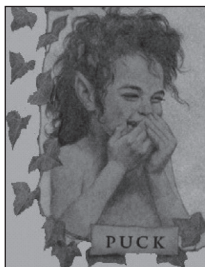
- ¹ Nagy András *Kedves Lukács. Lukács György és Seidler Irma kapcsolata.* (1984, Magvető) című regénye nyomán.

Robin pajtás szabadiskolája

kezdeményezés egy antiautoriter-közösségi-forradalmi nevelésért

„Miként a tekintély leépítése a legsürgetőbb forradalmi feladat, úgy a tekintélyellenes (vagy helyesebben: tekintélytől mentes) nevelés ma e feladat megoldásának legfőbb eszköze.”

Otto Rühle: Az autoriter ember és a forradalom

Előadás- és vitasorozatot szervezünk azzal a céllal, hogy bemutassuk a „Robin pajtás szabadiskolája”-kezdeményezést, és elkezdjünk felépíteni egy olyan, gyermekekből, szülőkből és pedagógusokból álló közösséget, amely képes lesz létrehozni és működtetni egy antiautoriter-közösségi-forradalmi nevelést nyújtó szabadiskolát.

A rendezvények helyszíne: MŰSZI, 1085 Budapest, Blaha Lujza tér 1. (Corvin áruház III. emelet, bejárat a Somogyi Béla utca felől, nagy zöld ajtó MŰSZI logóval, csöngess, ha nincs nyitva az ajtó!)

Időpontok: Minden hónap első vasárnapja, délután 3-tól 6-ig.

A részvétel ingyenes, a gyerekek számára játszószoza van berendezve.

Az előadások témái:

- I. – 2014. november 2. A „Robin pajtás szabadiskolája”-kezdeményezés bemutatása
Miért és hogyan akarunk szabadiskolát létrehozni?
- II. – 2014. december 7. A polgári iskolarendszer bírálata
Miért vannak iskolák, és mire nevelik a gyerekeket?
- III. – 2015. január 4. A jelenlegi magyarországi iskolarendszer bírálata
Mik a magyarországi iskolarendszer sajátosságai, miben tér el más országok iskolarendszerétől, és miben hasonlít hozzájuk?
- IV. – 2015. február 1. Reformpedagógiai irányzatok 1. (Waldorf, Rogers)
Mely problémákra nyújtanak megoldást, és melyekre nem?
- V. – 2015. március 1. Reformpedagógiai irányzatok 2. (Summerhill, ott-honoktatás)
Mely problémákra nyújtanak megoldást, és melyekre nem?
- VI. – 2015. április 5. Az antiautoriter pedagógia gyökerei, pszichológiai-pedagógiai koncepciója
Miért politikai kérdés (is) a gyermeknevelés? Milyen összefüggés van személyiségfejlődés és társadalmi forradalom között?
- VII. – 2015. május 3. Az antiautoriter pedagógia módszerei
Milyen eszközökkel segíti elő a szabadiskola a gyermekek testi-pszichés-intellektuális fejlődését? Mi a tevékenységek tartalma és formája a szabadiskolában?
- VIII. – 2015. június 7. A szabadiskola megvalósításának gyakorlati lépései
Milyen gyakorlati feladatokat kell megoldanunk, hogy létrehozzuk a szabadiskolát? Milyen emberi viszonyokat kell ehhez felépítenie szülőknek-gyermekeknek-pedagógusnak?

Robin pajtás szabadiskolája

E-mail: robin.pajtas.szabadiskolaja@gmail.com

Facebook: Robin pajtás szabadiskolája

A tartalomról:

- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához
- Böröcz József: Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”
- Johanna Bockman és Gil Eyal: Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei
- Gagy Ágnes: Beágyazott kritika: A Fordulat és reform kontextusa
- Gil Eyal: Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás
- Gille Zsuzsa: Létezik-e globális posztoszocialista állapot?
- Gagy Ágnes: Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekk számszámán fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Samir Amin: The European election of May 2014. A further stage in the implosion of the European project	5
--	---

History

Rwanda: roots of a genocide. Interview by Mehdi Ba, editor of the journal Jeune Afrique , with the historians Jean-Pierre Chrétien and Marcel Kabanda	9
--	---

Jean-Pierre Chrétien: **A „tropical nazism” in Rwanda? The logic of genocide**

The genocide that occurred in Rwanda 20 years ago, resulting in almost a million deaths cannot be considered simply as a consequence of ‘traditional tribal conflicts’ between ethnic groups engaged in different kinds of agricultural activities that had coexisted along the African Great Lakes for over half a millennium. An undeniable responsibility is borne by European colonizers (first German, later on Belgian) who, following the pseudo-scientific, ethnicist and racist ‘Hamitic theory’ – much in the fashion of Nazi race theory – classified African societies into inferior and superior ‘races’, constructing the mental framework for Hutis being regarded as the ‘Jews of Africa’, which ultimately led to genocide

14

Dániel Vázsonyi: **Social theory by neo-Marxist dissidents during the “long Sixties” (1963-1974) in Hungary**

This study reviews the attempts following de-Stalinization to apply Marxist theory in Hungary as a tool of social critique under the constraints of the state socialist system. Philosophical theories of human needs and autonomy, critical sociology exposing hierarchies and alienation under state socialism and attempts to reinterpret Marx’s economic theories (above all the well-known book by Bence and Kis, *How is a Critical Economy Possible?*) are surveyed by the author.

While the first two attempts came to an abrupt end largely thanks to political decisions in the seventies which blacklisted critical Marxism, the last one, due to a narrow and mechanical reading of Marx, led to a position of radical social-democracy, later on metamorphosing into simple bourgeois liberalism, surrendering totally the principle workers’ self-management

32

Analysis

Marcello Musto: **Az Rethinking the concept of alienation**

Is alienation in human societies a supra-historical phenomenon, or something specific to a particular historical epoch? We find widely differing answers to this question from Existentialists, representatives of the Frankfurt School, in

American sociology and from Marx and his followers. Different answers serve different purposes in our society..... 57

Vivek Chibber: **Capitalism, Class, and Universalism: Escaping the Cul-de-sac of Postcolonial Theory**

Post-colonial theories reject the main conceptual categories of the socialist tradition. The advocates of post-colonial theory find fault with the 'universalist' inclinations of the latter, in other words, with the attempt – dating back to the Enlightenment – that certain categories can be considered valid irrespective of the cultural context and location of the object of analysis. Marxism is thereby regarded as an extreme representative of this 'deadly' tradition of the Enlightenment. Marxists claim that certain concepts such as class, domination, capitalism, exploitation and so on can be applied across cultural boundaries. Should we then abandon the conceptual tools enabling the analysis of contemporary capitalism in the name of cultural pluralism and local Gods?..... 80

Péter Szigeti: **The relevance of Karl Marx in today's global capitalism**

The soundness of critical social theory based on Marx's theories is investigated from two angles. One is the question of continuities and discontinuities in the history of capitalism, the other the novelty and tenacity of the intellectual foundations of the Marxian edifice..... 91

Rebuttals

Partha Chatterjee: **Subaltern Studies and Capital**

A rejoinder to the article of Vivek Chibber above. Partha Chatterjee provides more background to understand the paradigm of 'Subaltern Studies' better, and therefore the specificity of the 'Third World'. To what extent and exactly how is the Marxian methodology applicable here?..... 99

Bookmark

Alpár Bezzegh: **Psychological warfare**

Sz. I. Filonyenko – M. I. Filonyenko: Psychological Warfare at the Don-river. Myths of fascist propaganda 1942–1943. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012..... 115

Faces

Ágoston Fáber: **Determinism, epistemological rupture and social critique in the work of Pierre Bourdieu and Luc Boltanski**

The article compares the views of the 2 great French sociologists Pierre Bourdieu and Luc Boltanski concerning the question of determinism, the relation between the social scientist and social actors, and the possibility of social critique. Bourdieu focused more on deterministic macro-laws shaping individual behavior and considered it the duty of a social scientist to expose the mechanisms of domination, laying the basis for social critique and political action. In contrast Boltanski's work puts more emphasis on the relative freedom of individuals and their discursive and self-interpreting capacities, which can and should be mobilized for social critique as well. These questions keep on recurring in the history of critical sociology..... 122

László Tütő: **Acquiescence, „better to ignore” and the ethics of the eager beaver. The many faces of withdrawal**

Does an artist mean to communicate something with her/his work? Does a work of art have a role to assist the individual's orientation in the world? If the answer is affirmative, we may justifiably confront art with not only aesthetic criteria, but also substantive. The study highlights these latter, and analyzes the general social function of art..... 135

Document

Márk Áron Éber: **Giovanni Arrighi and the problem of convergence today** 155

Giovanni Arrighi: **The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery**

We republish this foundational article of the recently deceased great theoretician of world-systems theory, Giovanni Arrighi, in a new and improved Hungarian translation (published previously in *Eszmélet*, 1992. 4 (15–16): 145–180.). Not only has the article not lost any of its relevance, the last 25 years have proved its validity more than ever. On Arrighi's biography and intellectual development see the interview by David Harvey, published in *Eszmélet* issue 84 (winter of 2009)..... 159

András Vigvári

Following the recent death of András Vigvári, member of the advisory board of *Eszmélet*, we pay tribute to him by publishing his talk, delivered in 12 March 1993 at a debate on privatization organized by Left Alternative Collective (Baloldali Alternatíva Egyesülés), where he was a founding member. While official eulogies made no mention of the left-wing commitment of András Vigvári, we find it important to highlight once more his political beliefs..... 193

Associations

Péter Szigeti: **Dear Lukács**

Thirty years have passed since the publishing of András Nagy's fine philosophical novel, *Dear Lukács*. Proceeding in the same vein, we commemorate the journey of György Lukács by this *apocryphal letter*, looking back at the life of the philosopher as a young man 198

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter (e szám felelős szerkesztője), Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Honlap: www.eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,— Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000